

विदाई चे क्षण

पण्डित रतनचन्द भारिल्ल

“अखेरचा निरोप”

लेखक :

पं. रतनचंद्र भारिल्ल

शास्त्री, न्यायतीर्थ, साहित्यरत्न, एम. ए., बी. एड.

प्राचार्य, श्री टोडरमल दि. जैन सि. महाविद्यालय

ए-४, बापू नगर, जयपूर

अनुवादक :

पं. दिनेशभाई शहा

एम. ए.; एल्. एल्. बी.

मुंबई

प्रकाशक :

पं. टोडरमल स्मारक ट्रस्ट

ए-४, बापू नगर, जयपूर-३०२ ०१५

मराठी :

प्रथम दो संस्करण : 8 हजार 300
(24 अक्टूबर, 93 से अद्यतन)

तृतीय संस्करण : 3 हजार
(30 मार्च, 1996)

हिन्दी :

पाँच संस्करण : 38 हजार
(26 जनवरी 92 से अद्यतन)

जैन पथ प्रदर्शक में : 3 हजार

गुजराती :

प्रथम संस्करण : 3 हजार 200
(12 नवम्बर, 93)

कुल प्रकाशन संख्या

55 हजार 5 सौ

मूल्य : आठ रुपए

कम्प्यूटर कंपोजिंग
झीरो सिस्टम, नागपुर

मुद्रक :

ग्राफिक ऑफसेट प्रिन्टर्स
जयपुर

अखरेचा निरोप मराठी प्रकाशन कमी किंमत
करण्यासाठी दातारा कडून प्राप्त राशि

251 रुपये प्रदान करने वाले महानुभाव

1. श्री विमलचन्दजी जैन, नीरू केमिकल्स दिल्ली
2. श्री दिगम्बर जैन मुमुक्षु मण्डल, कानपुर
3. श्री विनयदक्ष चैरिटेबल ट्रस्ट, बम्बई
4. श्री शान्तिनाथ सोनाज, अकलूज
5. श्रीमती कान्ताबाई

घ. प. पूनम चन्दजी छाबड़ा, इन्दौर

6. श्री नरेश कुमार जैन, खतौली
7. ब्र. श्री चन्द सुन्दरलाल जैन, सोनगढ़
8. श्री प्रेम चन्दजी जैन, सोनीपतसिटी
9. प्रो. कृष्णाराव ए. गोसाबी, औरंगाबाद

201 रुपये प्रदान करने वाले महानुभाव

10. श्रीमती पानादेवी

घ. प. मोहनलालजी सेठी, गोहाटी

11. श्रीमती इन्द्रमणी देवी घ. प. स्व. आनन्दीलालजी,
रामगढ़ केन्ट

12. श्री हजारीलाल फूलचन्द गोयल, भोपाल

13. श्रीमती सुशीलाबाई घ. प. जवाहरलालजी,
विदिशा

14. श्रीमती सुशीलाबाई

घ. प. नन्दनकुमारजी सिधई, इन्दौर

15. श्री फूलचन्द विमलचन्दजी झाँझरी, उज्जैन

16. चौधरी फूलचन्द जैन

द्वारा मनोज एण्ड कम्पनी, बम्बई

17. श्री सुरेशचन्द सुनीलकुमार जैन, बैंगलोर

18. श्री माँगीलाल अर्जुनलालजी छाबड़ा, इन्दौर

151 रुपये प्रदान करने वाले महानुभाव

19. श्री जयन्तीभाई धनजीभाई दोशी, बम्बई

20. ब्र. हीरालाल खुशालचन्द दोशी, मांडवे

101 रुपये प्रदान करने वाले महानुभाव

21. श्रीमती गुलाबीदेवी

घ. प. लक्ष्मीनारायणजी रारा, शिवसागर

कुल संख्या

4471 = 00

प्रकाशकीय

साहित्याला समाजाचा दर्पण म्हटले जाते, परंतु हे विसरता कामा नये की, साहित्य निव्वळ दर्पण नाही, दीपक देखील आहे, मार्गदर्शक सुद्धा आहे.

साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये आज कथासाहित्यच सर्वापेक्षा अधिक लोकप्रिय प्रकार आहे. सत्य आणि तथ्य याला प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत पोहोचविण्याचे यापेक्षा अधिक प्रभावशाली व सोपे माध्यम अजून पर्यंत तरी दुसरे कोणतेच विकसीत झालेले नाही.

जैनसाहित्यामध्ये आज अशाप्रकारच्या कथासाहित्याची मुख्यत्वेकरून आवश्यकता आहे. आधुनिक संदर्भामध्ये उपयोगी असावे आणि जैन तत्त्वज्ञानाला, लोकांच्या रूचिनुसार सरळ, सुबोध भाषेमध्ये सादर केलेले असावे की ज्यामुळे वाचक जैन तत्त्वज्ञानाशी परिचित आणि प्रभावित होईल तसेच त्यात अध्यात्माचा अंगीकार करून धर्मलाभाचा त्यांना फायदा होत रहावा.

कथाशैलीच्या माध्यमातून कठीणातील कठीण तात्त्विक सिद्धांतांना सुद्धा सहजपणे वाचकापर्यंत पोहोचविता येते, त्यांच्याकडून पाठ करवून घेता येते.

आज मोठमोठे ग्रंथ वाचण्यास ना कोणाजवळ वेळ आहे आणि ना तशी रूचि व बौद्धिक क्षमता देखील की, ज्यामुळे सूक्ष्मतम सिद्धांतांना हृदयांत ठसविले जावे - या साठीच आज जैन दर्शनाच्या सिद्धांतांना कथा किंवा गोष्टींच्या स्वरूपात लिहीले जाणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे.

पं. रतनचंदजी भारिल्लनी या दिशेने सुद्धा आपल्या कामास प्रारंभ केला आहे. जरी कथेच्या माध्यमातून लिहीलेले हे अखेरचा निरोप पुस्तक दुसरे आहे, तरी देखील मला खात्री आहे की हा दुसरा उपक्रम नक्कीच अद्वितीय ठरणार आहे.

'अखेरचा निरोप' प्रौढ आणि वृद्ध व्यक्तिसाठी तर 'वरदानच' ठरणार आहे, सामान्य वाचकांसाठी सुद्धा रूचकर, ज्ञानवर्धक आणि अध्यात्माच्या अध्ययनाची प्रेरणा देणारे ठरणार आहे. पं. रतनचंदजी भारिल्लच्या या अत्यन्त उपयोगी पुस्तकाचे प्रकाशन करताना आम्हाला अत्यन्त प्रसन्नता होत आहे. आम्ही एकावर्षापूर्वी १ जानेवारी १९९१ मध्ये यांचे हिन्दी सुप्रसिद्ध कादंबरी 'संस्कार'चे प्रकाशन केले होते. आपणास हे जाणून सुखद आश्चर्य वाटले की त्या पुस्तकाने एका वर्षाच्या अल्पावधीमध्ये समाजात अशी लोकप्रियता प्राप्त केली आहे त्याची दुसरी आवृत्ती देखील संपली आहे आणि अशा मोठ्या प्रमाणांत मागणी वाढत आहे की वेळेवर ती पुरविणे देखील आम्हास कठीण होत आहे. वाचकाबरोबर समीक्षकांनी आणि इतरांनी त्याची खूप प्रशंसा केली आहे.

आम्हास विश्वास वाटतो की, 'अखेरचा निरोप' देखील समाजात अशाच तऱ्हेने प्रसारीत होईल व वाचण्यांतही येईल. यात कथानकाच्या माध्यमातून ज्या अध्यात्माला आत्मसात करण्यात येईल अशा मानसशास्त्रीय पद्धतीने प्रेरित केले आहे की वाचकाचे हृदय पलटल्याशिवाय रहाणार नाही. निदान वाचक एकदा का होईना य. दिशेमध्ये विचार केल्याशिवाय रहाणार नाही.

जरी यामध्ये संन्यास व समाधिचा उहापोह केला आहे, तरी ही त्या चर्चा संन्यास व समाधीची चर्चा नाही की, ज्याची साधना किंवा आराधना जीवनाच्या उत्तरार्धात किंवा मृत्यूसमयी केली जाते, परंतु जीवनाच्या सुवर्णकाळामध्ये, गृहस्थाश्रमामध्ये राहून सुद्धा ही 'साधना व आराधना केली जाऊ शकते आणि केली सुद्धा गेली पाहिजे. हे पुस्तक आबालगोपाळ सर्वांसाठी अत्यंत उपयोगी आहे. म्हणून आपण हे एकवेळ आद्योपांत अवश्य वाचवे आणि जर आपणास हे आवडले तर आपल्या आप्तइष्ट मित्रमंडळीना वाचण्यास उद्युक्त करावे. आम्हास खात्री आहे की आपण हे वाचून निराश होणार नाही. उत्साहीतच व्हाल.'

वास्तविक या कथा लेखकाद्वारे निबंधाच्या रूपानेच लिहिलेल्या पुस्तकांना सुद्धा समाजामध्ये खूप स्थान मिळविले आहे. 'जिनपूजन रहस्य' आणि 'णमोकार महामंत्र' यांच्यात तीन तीन आवृत्या शिवाय गुजराती, मराठी, कन्नड आणि तामिल भाषांमध्ये भाषांतरीत होवून प्रकाशित झाली आहेत. 'सामान्य श्रावकाचार' देखील ज्यांच्या आता, २५ मे १९९१ मध्येच १२ हजार प्रति छापल्या होत्या, सात महिन्यातच पुन्हा आवृत्ति प्रकाशित काराव्या लागणार आहेत, तसेच इतर भाषामध्ये भाषांतरीत होत आहे.

अशा तऱ्हेने आपले आध्यात्मिक प्रवचन, तात्त्विक शिक्षण तसेच पत्रकरीते बरोबरच सत्साहित्याच्या निर्मितमध्ये आपले अभिनंदनीय योगदान आहे.

आमच्या शुभेच्छा आहेत की आपणास उत्तम स्वास्थ्य लाभो आणि पुढील अनेक वर्षोपर्यंत आपल्या हातून सत्साहित्य आणि समाजाची सेवा घडत राहो.

या पुस्तकाच्या सुंदर प्रकाशनाकरीता झेरो सिस्टम नागपूर व गीतांजली ऑपसेट प्रिन्टर्स नागपूर देखील धन्यवादास पात्र आहेत. तसेच या पुस्तकाची किंमत कमी करण्यासाठी ज्या दातारांचे सहकार्य प्राप्त झाले आहे. त्यांचे सुद्धा आम्ही आभारी आहोत.

- नेमीचंद पाटनी

१ जानेवारी १९९४

महामंत्री - पं. टोडरमल स्मारक ट्रस्ट
जयपूर.

“आत्मकथन”

अखेरचा निरोप

सुख - दुःखाचे,

हर्ष - विषादाचे

एक अशी मिश्रित अवस्था;

मानसिक अंतर्द्वन्द नि वैचारिक संघर्षाची

अशी मनःस्थिती आहे,

जिची केवळ अनुभूतीच केली जाऊ शकते

अभिव्यक्ति नाही.

प्रस्तुत कृति

रेखांकित करते, काही अशाच सत्याला

जे त्या हर्ष - विषाद अवस्थेला,

अंतर्द्वंद आणि

वैचारिक संघर्षाला

शांत करण्यामध्ये

सहाय्यक होईल

आणि ज्यामुळे, विचार - मंथनामध्ये

भटकणाऱ्या चिंतनधारेला

योग्य दिशा प्राप्त होईल.

अशा पावन उद्देशाने

वाचकांच्या करकमलामध्ये

अर्पित आहे

अखेरचा निरोप ....

रवि अस्ताचलाकडे झुकू लागला होता आणि आपल्या तांबड्या किरणांनी गगनमंडळामध्ये लालिमा पसरत पश्चिम दिशेच्या डोंगरांच्या सौंदर्यात भर टाकीत होता. तसे डोंगराळ प्रदेशही स्वतः काही कमी सौंदर्यवान होता असे नव्हे, परंतु रवि-किरणांने तो अधिकच आकर्षक भासत होत होता.

सूर्य अस्ताला गेल्याने त्याच्या दाहापासून लोकांना मुक्ति मिळाली होती, त्यांचा शारीरिक संताप तर कमी झाला होता, परंतु मानसिक पीडेने तर ते अजूनही त्रस्त होते; कारण विषय-कषाय आणि राग-द्वेषामध्ये लिप्त झालेले भिन्नभिन्न रुचि असणारे एकमेकामध्ये बसणे ऊठणे आणि कुटुंबात एकत्र बरोबरीचे राहणे असल्याने अशांना मनस्ताप झाल्याशिवाय रहात नाही.

ज्याप्रकारे दोन दगड एकमेकाला आपटल्याने ठिणग्या उडणे स्वाभाविक आहे, त्याचप्रकारे जेव्हा दोन व्यक्तींचे स्वार्थ आणि कषाय एकमेकांच्या आडवे येतात तेव्हा राग-द्वेषाच्या ठिणग्या उडणे सुद्धा सहाजिकच आहे. जी वास्तविक मनस्तापाची जननी आहे.

कुटुंबामध्ये शेवटी एखादा कोठेपर्यंत तोंडावर पट्टी बांधून, तोंड बंद करून, मौन बाळगून राहू शकतो? जर एखादा चूप राहण्याचा प्रयत्न ही करील तर तो सुद्धा इतरांच्या नाराजीचेच कारण (प्रतिक) बनू शकतो; म्हणून कुटुंबातील लोकांमध्ये व्यक्तीचे अपआपसात बोलणे आवश्यकपण आहे आणि मजबूरीपण.

एका ठिकाणी ठेवलेली अचेतन भांडीसुद्धा टक्कर झाल्याने वाजल्याशिवाय रहात नाहीत तर सचेतन प्राणी न बोलल्याशिवाय कसे राहतील? म्हणून बोलचाल होणे सहाजिक आहे. आणि बोलण्या बोलण्यात बोलणे पराकोटीला जाणे सुद्धा सहाजिकच आहे, अस्वाभाविक नाही.

कधी कधी तर नको असलेली गोष्ट इतक्या धराला पोहोचते की, लोक हमरीतुमरीवर उतरतात, पूर्वजापर्यंत पोहोचतात. त्यामुळे कषायक एवढ्या वेगाने फिरू लागते की, मग कोणला आप ? लहान आहोत की मोठे आहोत याचे भानच रहात नाही, आणि कोण कोणाची मानमर्यादाची पर्वा सुद्धा करीत नाही.

बस मेहरबानी एवढीच समजा की, लड्डालड्डी पर्यंत पोहचत नाहीत, नाहीतरी तेही अशक्य नाही.

अशा गोष्टी दिवसातून एखादे वेळेस नव्हे तर बऱ्याच वेळा घडत असतात, कधी समेट तर कधी भांडण; कारण परिस्थितीची पराधीनता, विषयांचा अनुराग - प्रेम, मोहाचा पगडा त्यांना वारंवार आपसात समझोता नाईलाजास्तव करण्यास भाग पडतो. तसेच समझोता पण होतो आणि कुरबूरही चालूच असते.

यावरून हे सिद्ध होते की, ही भांडण फार काळ चालणारी भांडण नाहीत. परंतु या ओढाताणीतून तर सर्वजण सुटका करू पाहतात; मग भले ती अल्पकाळ का असेना. म्हणून संध्यासमय होताच सर्व पेन्शनर्स आणि वृद्ध व्यक्ती आपापल्या मित्रमंडळी बरोबर आणि प्रौढ आणि तरुण आपापल्या कुटुंबियांबरोबर हिंडायला फिरायला बागेत किंवा इतरत्र जाण्यास बाहेर पडतात.

X

X

X

त्या दिवशी देखील 'एका दगडांत दोन पक्षी' या न्यायाला अनुसरून बहुतेक सर्व लोक त्या डोंगराळ भागात निसर्ग सौंदर्याची विविधरूप पाहण्यास तेथे पोहोचले होते. माझ्या करीता ती जागा एकदम नवीन होती म्हणून मी सुद्धा त्या डोंगराळ भागातील सौंदर्य न्याहळण्यापासून स्वतःला अलिप्त ठेवू शकलो नाही. म्हणून सोबतीला कोणी नसताना सुद्धा मी एकटाच त्या ठिकाणी बागेत पोहोचलो, जेथून सर्व दृष्य व्यवस्थित दिसत होते. पाच सहा मिनिटांमध्ये ते नयनरम्य दृष्य पाहून त्या सुरम्य बागेमध्ये चिंतन-मनन आणि ध्यान करण्यायोग्य शांत आणि एकांत स्थान पाहून एका जागी बसलो.

थोड्याच वेळेत दोन वृद्ध देखील तेथे आले आणि माझ्यापासून जवळच पाच दहा पावलावर हिरवळ पाहून त्यावर हातपाय पसरून बसले आणि जमान्याला नावे ठेवण्यास त्यांनी सुरवात केली. कधी महागाईचे रडगाणे गात तर कधी वर्तमान शिक्षणातील पद्धतिवर टीका करित. कधी पुढ्यांच्या शिथिलाचारावर कोरडे ओढत, तर कधी चालू भ्रष्टाचारावर आग पाखंडीत त्यांच्या आई बहिणीवर शिवीगाळ करून आपली जीभ विराळीत. कधी आपल्या घरेलू मामल्यावर बोलत तर कधी घोघरीच्या नित्याच्या गोष्टीवर चर्चा करित ते आपला काळ व्यतीत करित असत. अशा तऱ्हेने त्या दिवशी देखील मला असे वाटले की बहुतेक दररोज हे लोक अशो तऱ्हेच्या बिनबुडाच्या गप्पामध्ये आपला वेळ वाया घालवीत असावेत. घरच्या - बाहेरच्या, राजकारण, नोकरशाही, शिक्षण पद्धती, शेजार-पाजाऱ्यांचे गुण दोष या विषयावर त्यांचा शोध-बोध चालूच होता. जणू काय याशिवाय करण्यासाठी त्यांच्या जवळ दुसरे काही काम

धंदाच नसावा विचार-विमर्श आणि गप्पा मारण्यासाठी जणू अन्य विषयच त्यांच्या जवळ नव्हते.

“अहो ज्यांची अर्धी लाकडे स्मशानात पोहोचलेली असावीत, ज्यांना यमाचे बोलावणे आले असावे, ज्यांच्या डोक्यावरील पांढरे केस मृत्यूचा संदेश घेवून धडकले आहेत, ज्यांचे गात्र गलीत झाले असावीत, जे केवळ काही दिवसाचेच पाहुणे उरले असावेत, कुटुंबीजन व आसपासच्या मंडळींनी सुद्धा याच्या चिर-निरोपाची मानसिक तयारी केली असावी, आपल्या शेवटच्या निरोपाचा अशा महत्वपूर्ण क्षणी सुद्धा काय अशानी परलोकीच्या बाबतीत विचार करणे सोडून अशा फालतू-व्यर्थ गप्पा मारण्यासाठी यांच्याकडे वेळ आहे?” असा वारंवार विचार केल्याने माझे मन त्रस्त होवू लागले.

माझे तत्त्वचिंतन आणि आत्मा परमात्म्याचे ध्यान करण्याचे तर एकीकडे राहिले. नाही तेच नाना विकल्प माझ्या मनात येवू लागले - “सरते शेवटी कसे समजवावे या वृद्ध लोकांना की तुम्ही आपला अमूल्य वेळ या व्यर्थ गप्पामध्ये का बरबाद करीत आहांत? दगडावर आपले डोके का आपटून घेत आहांत? या बडबडीमुळे जगतामध्ये कोणतेच परिवर्तन होणार नाही. आणि शिवाय तुमचा मनुष्यभव वाया जाईल ते अलग! काय तुमचे हे सारे विकल्प निरर्थक नाहीत काय? येथे बसून या गप्पातून काय सार निघणार आहे? ते तर अरण्य आहे जे पशु-पक्षी आणि जंगली श्वापदा व्यतिरिक्त कोण ऐकणार आहे?

ही ना केवळ समयाची बरबादी आहे तर या बोलण्याने आर्त-रौद्र रूप ध्यान - जे निरर्थक ध्यान आहे, त्यांच्यामुळे या गोष्टी कुगतिचे कारण तर निश्चितच आहेत.

वास्तविक पाहता हे प्रत्यकाचे कर्तव्य आहे की, त्यांनी ज्ञाता-दृष्टापणे रहावे कारण सर्वांना शांत व सुखी व्हावयाचे आहे, आनंदाने रहावयाचे आहे; परंतु वृद्धांचे तर केवळ हेच मुख्य कर्तव्य उरल आहे की, जे काही होत आहे, ते त्याचे फक्त ज्ञाता-दृष्टा रहावे त्यामध्ये रूचि घेवू नये, राग-द्वेष करू नये. कारण ते जर यावेळेला देखील खऱ्या सुखाचा उपाय आत्मसात करणार नाहीत तर मग कधी करणार? पुन्हा त्यांना ही सुवर्णसंधी कधी प्राप्त होणार आहे? त्यांची तर आता आपल्या भविष्यातील जन्म जन्मांतराच्या बाबतीत विचार करण्याची वेळ आलेली आहे. ते त्या बाबतीत का विचार करीत नाहीत?

या प्राप्त आयुष्याला सुखी बनविण्यासाठी आणि जगाला सुधारण्यासाठी यांनी आतापर्यंत काय नाही केले? बालपण, तारुण्य आणि वार्धक्य या तिन्ही

अवस्था याचसाठी व्यर्थ घालविल्या पण काय झाले? जे काही केले ते सर्व वाळूच्या किल्ल्यांप्रमाणे सिद्ध झाले. त्यातील काही तर बनविता बनविताच ढासळले आणि हात चोळत बसण्याशिवाय पर्याय उरला नाही. मग यापासून आता पर्यंत वैराग्य का उत्पन्न होत नाही?

हा विचार करता करता किती वेळ निघून गेला मला समजलेच नाही. ते लोक केव्हा ऊठून निघून गेले याचा पत्ताच लागला नाही. मी त्यांना काही सांगू इच्छित होतो पण सांगूच शकलो नाही. मनातील विकल्प मनातच ठेवून मी माझ्या घरी परतलो.

श्रद्धाज्ञान आणि चरित्र आत्म्याचे गुण आहेत. यांचे स्वभाव-परिणामन क्रमशः सम्यक दर्शन, सम्यक ज्ञान आणि सम्यक चरित्र आहे. स्वभावानुकूल परिणामन होण्यामुळे ते धर्म आहेत, सुखाचे कारण आहेत आणि सुखरूप आहेत. मिथ्यादर्शन, मिथ्याज्ञान आणि मिथ्याचारित्र क्रमशः याच गुणांचे विभाव परिणामन आहे. म्हणून ते अधर्म आहेत. दुःखरूप आहेत आणि दुःखाचे कारण आहेत.

आत्मा अथवा सात तत्त्वाविषयीच्या विपरीत मान्यतेला (श्रद्धेला) मिथ्यादर्शन, विपरीत ज्ञानाला मिथ्याज्ञान आणि मिथ्यादर्शन आणि मिथ्याज्ञानांनी युक्त कषाय आणि विषयरूप प्रवृत्तीला मिथ्याचारित्र म्हणतात.

सम्यक दर्शन, सम्यक ज्ञान आणि सम्यक चरित्र तीन्ही वेगवेगळे मुक्तीचे मार्ग नाहीत तर तीन्हीची एकताच मुक्तीचा मार्ग आहे, इकडे लक्ष द्यावे. मुक्तीचे मार्ग तीन नव्हेत एकच आहे आणि तो मार्ग तीन्हीची एकरूपताच आहे. ते तीन्हीही आत्मस्वरूपाचे परिज्ञान करणे सम्यक ज्ञान आणि आत्मस्वरूपामध्ये लीन होणे हे सम्यकचारित्र आहे.

दुसऱ्या दिवशी त्याच ठिकाणी बसून विचाराच्या भराऱ्या मारीत मी कल्पना विश्वामध्ये भ्रमण करीत असतानाच ते दोघे न जाणो कधी येवून माझ्या समोरील जागेवर बसले, आणि त्यांनी आपल्या गतायुष्या बदलच्या ग्रंथातून एकएक पाने पलटविण्यास सुरवात केली, समजलेच नाही.

परंतु जसा त्यांचा आवाज उंचावला तशी माझी विचारधारा तुटली. त्यांना माझ्या उपस्थितीचा जाणीवही नव्हती आणि संबंधही, परंतु मला त्यांचा बोलण्यात अति उत्सुकता होती. कारण न भोगता सवरता त्यांच्या जीवनातील त्यांनी अनुभवलेल्या कडू-गोड अनुभवांचा फायदा मला मिळत होता. ते अगदी मन मोकळे पणाने बोलत होते आणि माझे मन त्यांच्या गप्पा ऐकून विचार चक्रात गुरफटून जात होते.

मला बसल्याजागीच त्यांचे बोलणे स्पष्ट ऐकू येत होते. आज त्यांच्या बोलण्याचा विषयही मोठा रोचक आणि मनोरंजकच होता. ते दोघे आपापली निंदा-टीका करीत होते, आपापला दोषांचे परीक्षण करीत होते. म्हणून मी त्यांचे बोलणे लक्षपूर्वक ऐकू लागलो.

एक वृद्ध दुसऱ्यास म्हणाला, “बंधु! जरी माझे नांव सदासुखी आहे तरी आयुष्यभर मी दुःखच दुःख भोगले आहे, समजत नाही, ज्योतिषाने माझे नांव ‘सदासुखी’ कोणत्या विचारांती ठेवले आहे?”

दुसरा वृद्ध आपला मित्र सदासुखीच्या होकारात होकार मिळवित म्हणाला - “तू म्हणतोस ते अगदी बरोबर आहे हे ज्योतिषी सुद्धा काय वैतागी असतात, पहा ना! कोण्या एका ज्योतिषाने माझे नांव ‘विवेकी’ ठेवले आहे. परंतु माझ्या आयुष्यात माझ्या हातून एकही काम विवेकपूर्ण झालेले नाही. माझे प्रत्येक पाऊल अविवेकानेच पुढे पडले आहे. पहिली माझ्या हातून घडलेली चूक म्हणजे मी आपल्या कुटुंब-नियोजनावर बिलकुल लक्ष दिले नाही, आणि एका पाठोपाठ एक अशी सात अपत्य झाली. त्यामुळे एकाचेही व्यवस्थितपणे पालन-पोषण झाले नाही. एकाकडे ही नीट लक्ष पुरविता आले नाही. तुम्हीच सांगा एकटा मी सात सात मुलांकडे कसे लक्ष पुरविणार? धंदा-पाणी पहायचे

का त्यांच्याकडे? आणि घरधनी तर बिचारीच्या कामातूनच वर तोड करू शकत नव्हती चूल आणि मूलातच पूर्णपणे अडकलेली.

दुसरे मी स्वतः काही विशेष शिकलो नाही आणि मुला बाळांनाही खास शिक्षण दिले नाही. धंदा तर असा निवडला होता की आयुष्यात मरायलाही सवड नव्हती, हलवायाचा आणि हॉटेलचा धंदा सुद्धा काय धंदा आहे? जरी या धंद्यात ईमानदारीत दाम दुप्पट होतात, तरी अशी कमाई काय कामाची की ज्यामध्ये हिंसा होते आणि लोकांच्या आरोग्याशी खेळ केला जातो?

सदासुखी म्हणला, - “आरोग्याशी खेळ खेळणे म्हणजे रे काय?”

विवेकी ने तात्काळ उत्तर दिले - “अरे बाबा! हा धंदाच खोटा आहे. जेव्हा शिळीपाकी मिठाई उरते, तेव्हा आम्ही पुन्हा त्या मिठाईमध्ये काही ताजे मिष्टान्न मिसळून त्याला नवे रंगरूप देवून थाळीत सजवून ठेवतो आणि ताज्या मिठाईच्या नावावर त्याला पुन्हा विकतो. अनेक महिन्याचा मैदा आणि बेसन तसेच स्वस्तातील स्वस्त हलक्या दर्जाचे तेल-तूप वगैरे वापरावे लागते. धंद्यात चुरस असते ना? कॉम्पिटिशनचा जमाना आहे. म्हणून या पापी पोटासाठी सर्व उलटसुलट धंदे करावे लागतात. खर सांगाव्याचे म्हणजे चांगल्या लोकांनी खाण्याच्या लायकीच्या नसतात या मिठाया; परंतु काय करणार? दुसरा काही इलाजच नाही. सकाळी ५ वाजल्यापासून रात्री १२ वाजेपर्यंत दुकानावर कठीण ड्युटी करावी लागते. ना सकाळी पूजा-पाठ करायला वेळ ना संध्याकाळी स्वाध्याय-मनन-चिंतनाला सवड सारे आयुष्य असेच घाण्याला जुंपलेल्या बैलाप्रमाणे गरगर फिरण्यातच गेले.”

X

X

X

भले तुम्ही याला मानसशास्त्र म्हणा किंवा माणसाची दुर्बलता, परंतु ही एव् मानसशास्त्रीय सत्यघटना आहे की, बहुतांशी व्यक्ती दुसऱ्यांच्या जीवनांतील घटना ऐकता ऐकता स्वतः आपल्या जीवनांतील घटना दुसऱ्यांना ऐकविण्यास उत्सुकच नव्हे तर आतुर होतात आणि कधी कधी तर भावनावश होवून न सांगावयाच्या गोष्टी देखील सांगून टाकतात. ज्यामुळे वाद-विवाद किंवा संघर्ष वाढण्याची शक्यताच असते. अशा गोष्टी सांगण्यापासून ही ते स्वतःला थांबवू शकत नाहीत.

सदासुखीच्या बाबतीतही हेच झाले तो देखील विवेकीच्या गोष्टी ऐकून आपल्या जीवनांतील दुःखद घटना ऐकविण्यापासून तो स्वतःला आवरू शकला नाही.

आपल्या गोष्टीची प्रस्तावना सुरवात केली - "यामध्ये काही संशय नाही की राष्ट्रही त, कुटुंब नियोजन आणि आत्मोद्धार दृष्टीने परिवार वाढविण्यात किंवा आर्जिविकेच साधन निवडण्यात तुझ्या हातून काही चूक झाली आहे, परंतु कौटुंबिक व आर्थिक परिस्थितीमुळे अशा चुका घडणे स्वाभाविकच आहे. यामुळे तुला पश्चाताप आणि दुःखही होवू शकते, परंतु हा काही दंडास किंवा लोकनिंदेस कारणीभूत अपराध नाही.

अरे बाबा, माझ्या हातून तर जीवनामध्ये असा अक्षम्य अपराध घडला आहे की ज्याला मी स्वतः अनेक युगापर्यंत विसरू शकणार नाही आणि त्या अपराधासाठी माझ्या मुलाने कितीही तीव्र शिक्षा दिली तरी मी त्या अपराधाचे प्रायश्चित्त म्हणून ते आनंदाने सहन करीन. बस्स, याच कारणास्तव माझ्याबरोबर होत असलेले माझ्या मुलाच्या दुर्वतना बदल मला यत्किंचितही वाईट वाटत नाही."

मी विचार करतो - "बर झाले, माझ्या अपराधाचे फळ मला याच जन्मी मिळत आहे. ज्या लोकांनी माझ्या आई-वडिलांची आणि माझी अशा दोन्ही पिढ्या पाहिल्या आहेत, त्यांनी माझ्या या घटनेपासून नक्कीच धडा शिकला असावा.

मी माझ्या त्या अपराधाचा आरडा ओरड करून मोठ्याने लोकांना सांगू इच्छितो, त्यामुळे पुढील भावी पिढ्यासुद्धा चांगलाच धडा शिकतील. तरी देखील कोणीही आपल्या पूज्य माता-पित्या बरोबर माझ्यासारखा नीचतम अपराधाने वागू नये.

विवेकी म्हणाला, - "तू काही सांगणार आहेस की नुसत्या प्रस्तावनेवर प्रस्तावनाच जोडत बसणार आहे. आता खूप खेद करून झाला आहे, आता काही सांगणार आहेस का?"

सदासुखी म्हणाला, "हो रे बाबा सांगणार आहे. अवश्य सांगेन आणि मोठ्यामोठ्याने आरडाओरडा करून सांगेन की त्यामुळे सर्व जग ऐकल आणि त्यावरून धडा घेईल, परंतु पहिल्यांदा ....."

विवेकीने ओळखले की, जोपर्यंत याच्या मनातील मळमळ हा बाहेर काढीत नाही तोपर्यंत याचे हे असेच चालत रहाणार, जोपर्यंत झालेली घटना सांगोपांग सांगणार नाही तोपर्यंत गपचूप ऐकण्याशिवाय गत्यंतर नाही.

सदासुखी आपले म्हणणे पुढे चालू ठेवीत म्हणाला, - "अरे नुसते सदासुखी नाव ठेवल्याने थोडेच कोण सुखी होत असते. सुख व शांति प्राप्त

करण्यासाठी आपल्याला कामसुद्धा तसेच केले पाहिजे की ज्यामुळे सुखाची प्राप्ती होईल. मी माझ्या आयुष्यात असे एकही काम केलेले नाही. मी तर रात्रदिवस पैसे कमविण्याच्याच पाठीमागे होतो. वास्तविक मी असे समजत होतो की, पैसाच जगात सर्व काही आहे, सर्व सुखाचे साधन आहे, पैशाने सर्व सुख प्राप्त करता येतात; परंतु आता हा भ्रम भंग झाला आहे. जगात पैसा खूप काही असू शकतो पण सर्वस्व नव्हे. मी स्वतः प्रत्यक्ष पहात आहे ना की आज माझ्याजवळ काय नाही? करोडोंची स्थावर व जंगम मालमत्ता, अतूट कमाईच्या प्रवाहावर पापाचा उदय येताच ती सारी संपत्ती पाहता पाहता विपत्ति बनली. कोणती एक गोष्ट असेल तर सांगणार ना? काय काय म्हणून सांगू? कधी निवांत फुरसतीने आपण बसू तेव्हा सर्व सांगेन. आता माझ्या मनांत फार गोंधळ आहे. अशांति आहे.

आज आपण आपल्या मुलांकडून सेवेची, चांगल्या वागणुकीची अपेक्षा ठेवतो, परंतु आपणास हा सुद्धा विचार केला पाहिजे की, कधी काळी आपण सुद्धा एखाद्याचा मुलगा होतो आणि काय आपले आईवडील सुद्धा आपल्याकडून हीच अपेक्षा ठेवत नसावेत?

आपल्या हृदयावर हात ठेवून आपल्या अंतरात्म्याला विचारा की आपण त्यांच्याबरोबर कशी वागणूक दिली होती? कितपत सेवा केली, त्यांच्या कोणकोणत्या अपेक्षा पुऱ्या केल्या, आपण किती आज्ञाधारकपणे वागलो? जर उत्तर नकारात्मक असेल तर मग आपण आपल्या मुलांकडून अशा कोणत्या आज्ञा-अपेक्षा ठेवता कामा नये.

मुले तर सहसा आपल्या आई-वडिलांचेच अनुकरण करतात ना? ते जसे लहानपणी पाहतात, तसाच तर विचार करतात; कारण मुलांचा स्वभावच अनुकरणशील असतो.”

सदासुखीच्या या लांबलचक प्रस्तावनेने तर विवेकीची जिज्ञासा अधिकच जागृत झाली. व तो अधिरतेने म्हणाला, “अरे, सदा, हे सर्व तर बरोबरच आहे. तुझी एक एक गोष्ट लाख मोलाची आहे, परंतु मुख्य गोष्ट तर सांगशील की नाही, ज्याची एवढी लांबलचक प्रस्तावनाच तू केव्हाची करू लागला आहेस. अरे एकंदरीत असा काय मोठा अनर्थ झाला आहे की ज्याचा तुला एवढा पश्चाताप होवू लागला आहे?

सदासुखी म्हणला, - “अरे, बंधू, ही गोष्ट तर पश्चातापासारखीच आहे. त्याचबरोबर दुसरे दुःख या गोष्टीचे आहे की, त्यांच्या हयातीत मला माझ्या येवढ्या मोठ्या अपराधाची चुकीची जाणीव झाली नाही. नाहीतर मी तेव्हाच आपल्या पश्चातापाच्या या अश्रुंनी त्यांचे पाय धुवून मी केलेल्या अपराधाची तीव्रता

तरी कमी करू शकतो असतो.” असे म्हणत म्हणत सदासुखी बायका सारखा जोरजोराने गळ काढून स्फुंदत रडू लागला.

सदासुखीला कमालीचा भावनावश झालेला पाहून विवेक म्हणाला - अरे मित्रा, झाल्या गोष्टींना पुनःपुन्हा उजाळा देवून आणि अशा तऱ्हेने अश्रु गाळून काही फायदा होणार आहे का? आता तर झाल्या गोष्टी विसरण्यातच शहाणपण आहे.

कोणीतरी म्हटले सुद्धा आहे -

‘घडले ते विसरूनीजा, भविष्याची काळजी घ्या.’

“झालेल्या चुकीची पुनरावृत्ति न होवू देणेच चूक सुधारण्याचे सर्वात मोठे प्रायश्चित्त आहे. म्हणून झाल्या (चुकीच्या) गोष्टी विसरून जा, वर्तमानाला सांभाळा, भविष्य स्वयं सांभाळले जाईल.”

सदासुखीने डोळे पुसत म्हटले - “पुनरावृत्तीचा तर आता प्रश्नच नाही. परंतु .....

“परंतु काय?” विवेकीने विचारले.

सदासुखी म्हणाला - “हेच की आता ते या दुनियेतच नाहीत.”

“भले ते येथे नसोत, परंतु ते जेथे कोठे असतील, सुखीच असतील; कारण ज्याचे मरण समाधिपूर्वक होते, समतापूर्वक होते, ते तर नेहमी सुखीच असतात.” विवेकी पुढे म्हणाला - तुझ्याच म्हणण्यानुसार तुझ्या आई-वडिलांचे मरण समाधिपूर्वक झाले आहे. म्हणून ते निश्चितच उत्तम गतित असणार.

मी तर तुझ्या त्या घटनेला जाणू इच्छितो की, ज्यामुळे तू एवढा दुःखी झाला आहेस. जर तुला काही अडचण नसेल तर सांग कारण ते सांगितल्याने तुझे मन हलके होईल, आणि शक्यता आहे की मला काही नवीन शिकण्यास मिळेल.”

सदासुखीने दुःखी अंतःकरणाने आपली गोष्ट सांगण्यास सुरवात केली, - “मी माझ्या आई वडिलांचा एकूलता एक मुलगा होतो, त्यामुळे त्यांच्या भविष्यातील आशेचा एकमेव किरण मीच होतो. त्यांनी माझ्याबद्दल फारच अपेक्षा ठेवल्या होत्या. नाना प्रकारची रंगीत स्वप्न रंगवून ठेवली होती. म्हणून ते माझ्या सर्व इच्छा आकांक्षा पुऱ्या करण्यामध्ये सदैव तत्पर असत. घरामध्ये पैशाची कमतरता तर तेव्हाच नव्हती. त्यामुळे हवं ते तात्काळ मिळत असे, परंतु याचा परिणाम चांगला झाला नाही. एका मोठ्या श्रीमंत बापाच्या एकूलत्या एक

मुलामध्ये जेवढे दुर्गुण असण्याची शक्यता असते तेवढे सगळे हळू हळू माझ्यामध्ये येवू लागले.

जस जसा काळ लोटत गेला तसतसे ते वृद्ध व मी तरूण होत गेलो. त्यांचे राहणीमान खेडवळ होते आणि माझ्यात नव्या जमान्याचे वारे शिरू लागले होते आणि तरीदेखील वडीलांनी व्यापाराचा संपूर्ण कारभार माझ्या हाती सोपविला होता आणि आईने घरच्या तिजोरी सकटच्या सर्वचाव्या माझ्या सौभाग्यवतीच्या हाती सोपविल्या होत्या. त्यानंतर तर ते आईवडिलकीच्या नात्यानेच निव्वळ योग्य सल्ला देण्याच्या सद्भावनेनेच फक्त आमच्याशी बोलत होते. वडील मला प्रामाणिक सल्ला देण्याच्या सद्भावनेनेच आपल्या जीवनांतील अमूल्य वेळ ऑफिसात येवून घालवत होते आणि आई, माझ्या पत्नीला आपल्या आयुष्यभरातील अनुभवाचा फायदा देवू इच्छित होती; म्हणून आजार असून सुद्धा स्वयंपाकघरात येवून वेगवेगळ्या शाक-भाज्या बनवून खावू घालण्याची इच्छा करीत असे. परंतु त्यावेळेस आमच्या डोक्यात असे किडे पडले होते की, आम्ही त्यांच्या त्या प्रामाणिक भावनांची कदर केली नाही. उलटे त्यांच्या पवित्र भावनांचा अनदरच केला.

एकदा तर आमच्याकडून त्यांच्या बाबतीत असा अपराध घडला की ना ते त्याला आयुष्यभर विसरू शकले आणि ना आम्ही सुद्धा आयुष्यभर विसरू शकू.”

विवेकीने विचारले - “अशी कोणती घोडचूक तुम्ही केलीत की ती तुम्ही कधीच विसरू शकणार नाही?”

सदासुखीने पश्चातापाच्या अश्रुने आपण केलेल्या अपराधाचे कबुली देवून बोलण्यास सुरवात केली. “गोष्ट अशी घडली की, माझे वडील सर्वसाधारणपणे गांवढळ पोशाखामध्ये धोतर-सदरा घालून आणि डोक्यावर पागोटे घालून खुर्चीवर पाय दुमडून बसत. माझे मित्र नेहमी येत असत आणि मला विचारीत की या खेडवळ म्हाताऱ्याला आम्ही किती दिवसापासून येथे अशाप्रकारे बसलेला पहात आहोत, हा कोण आहे?”

सुरवातीला काही दिवस तर मी बोलण्या बोलण्यात टाळत होतो पण वरचेवर कोण ना कोण तरी विचारीतच, विचारणाऱ्याला कोठपर्यंत टाळता येणार आहे? त्यांच्या खेडवळ राहणीमानामुळे माझ्या हृदयामध्ये हीन भावना जागृत झालीच होती म्हणून मी हे सांगण्यास प्रारंभ केला की, हा माझ्या वडिलांच्या जुन्या जमान्यातला नोकर आहे, वृद्ध झाला आहे तर बिचारा आता कोठे जाणार? त्यासाठी दोन वेळा घरचे जेवतो आणि येथे येवून आरामात बरने असतो. याने

आयुष्यभर आमची सेवा केली आहे, तर आता आपले सुद्धा काही कर्तव्य तर आहेच ना?"

ही गोष्ट जेव्हा माझ्या वडीलांनी ऐकली तेव्हा ते मनातल्या मनात अत्यंत दुःखी झाले आणि त्यांनी पुनश्च कारखान्यातील ऑफीसमध्ये येण्याचे बंद केले.

इकडे घरामध्ये घरकामामध्ये आईच्या वारंवार होणाऱ्या हस्तक्षेपामुळे माझी सौभाग्यवती सुद्धा हैरान झाली होती. म्हणून एके दिवशी भोजन करताना मी चांगल्या मूडामध्ये आहे असे पाहून ती म्हणाली, -“अहो, जर आई-वडिलांची झोपण्याची सोय वरच्या मजल्यावरील खोलीत केली तर कसे? त्यामुळे त्यांची रोजची कीटकीट तर कमी होईल. त्यामुळे ‘ना बजेगी बासुरी और ना बजेगा बांस.’ मी तर त्याच्या बिनकामाच्या बडबडण्याने तर पार वैतागून गेले आहे. दिवसभर काही ना काही बोलणे चालूच असते.

आणि हो ऐकल का? कुंभाराला सांगून टाका की रोज मातीची दोन पसरट भांडी पाठवीत जा म्हणून, ज्यामध्ये त्यांना दोन वेळचे भोजन पप्पू बरोबर पाठवीत जाईन. त्यांची उष्टी भांडी रोजच्या रोज साफ कोण करणार? पप्पूला सांगू की ती त्यांची उष्टी भांडी टाकून येत जा म्हणून.

सदासुखी पुढ म्हणाला - “माझ्या प्रश्नार्थक गंभीर मुद्रेकडे पहात माझी पत्नीने आपले म्हणणे पुढे चालू ठेवीत म्हटले, - “माझ्यापुढे सर्वांत मोठा प्रश्न देखील आहे की, येथे बैठकीमध्ये यांच्यामुळे मी पूर्णपणे साफसफाई सुद्धा करू शकत नाही आणि दुसरे जो कोणी भेटायला येते तो विचारते की, ही खेडवळ बाई कोण आहे? आता तुम्हीच सांगा - मी रोजच्या रोज काय म्हणून उत्तर देणार? मी तर हे सांगून सांगून थकले की ही माझ्या सासूबाईच्या जमान्यातली मोलकरीण आहे. आयुष्यभर येथे राहिली आहे, आता कोठे जाणार? जरी आता तिला काम करणे जमत नाही तरीदेखील जे तिच्या कडून जमते ते बिचारी दिवसभर काम करते. चार चपात्या, चार कपडे आणि चार हात जागाच तर पाहिजे हिला - असे सांगून मी माझी मोठ्या मुष्किलीने सुटका करून घेतो.” तिचे बोलणे ऐकून आयुष्यात पहिल्यांदा मला असे वाटले की, “वा! हिच्यामध्ये सुद्धा थोडीफार अक्कल तर आहेच! जो उपाय मी योजला तो हिने देखील....”

सदासुखीने आपली भूतकाळतील झालेली गोष्ट सांगण्यास पुन्हा सुरवात केली. “त्यावेळेस तिने सांगितलेली गोष्ट मला पटली आणि आम्ही दोघांनी मिळून ही त्यांची व्यवस्था केली.

या घोर अपमानाचा धक्का सहन न झाल्याने त्यांना सिव्हीयर हार्ट अटॅक आला आणि हृदयाचा गंभीर विकार जडला. आम्ही तर आमच्या स्वार्थामुळे त्यांना बेडरेस्टच्या निमित्ताने एका खोलीत कैद करण्याची योजना बनवित होतो, परंतु निसर्गाने देखील त्यांना परमनंत कम्पलीट बेडरेस्टच दिली. त्यांनी या प्रसंगाला देखील आपल्या कर्मोदयाचे फळ समजून शांततेने ते झेलण्याचा खूप प्रयत्न केला, परंतु ते त्यांना जमले नाही; ते आयुष्याच्या अंतापर्यंत त्या विषम परिस्थितीला संसाराचे स्वरूप समजून आणि पापोदयाचे फळ मानून मोठ्या धैर्याने सहन करित राहिले.

जेव्हा आपल्या पोटच्या पोराने आणि सुनेने भेटण्यास येणाऱ्यासमोर आपल्या खोट्या प्रतिष्ठेपायी आणि आपल्या मिथ्या अहंकाराला पुष्ट करण्याकरीता आपल्या खेडवळ आईवडिलांना आईवडील मानण्यास नकार देवून त्यांच्याच समोर त्यांना आपले खानदानी नोकर-मोलकरीण असे म्हणून त्यांच्या हृदयावर वज्रपात केला, हृदय विदीण केले अशा वेळेला स्वाभिमानी आई-वडिलांच्या मनावर विपरीत परिणाम होणे स्वाभाविकच होते. कारण त्या असह्य मानसिक वेदना सहन करणे त्यांना शक्य नव्हते. त्यांच्या वेदना तर एखादे सहृदयी भुक्तभोगी माता-पिताच समजू शकतात. आमच्यासारखे हृदयहीन नालायक पुत्र आणि पुत्रवधु त्यांच्या मरणतुल्य मानसिक पीडेला भले कसे बरे जाणू शकणार?"

आमच्या या अशा मतलबी वागण्याने दुःखी होवून ते झोपेमध्ये बडबडत असत, ते म्हणत "हे भगवान! ही जमीन दुभंगत कां नाही, की ज्यामध्ये आम्ही सामावले जावू? हे सर्व पाहण्या-ऐकण्या अगोदरच हे डोळे आंधळे आणि कान बहिरे का झाले नाहीत? असा अपमान सहन करण्याऐवजीच तत्पूर्वी आमचा श्वासोश्वास का नाही बंद झाला?"

काय असे दिवस पाहण्यासाठीच अनेक कष्ट सहन करून या नालायकला नऊ महिने पोटामध्ये, अठरा महिने मांडीवर आणि अठरा वर्षे घरात हृदयाशी कवटाळून ठेवून, रात्रदिवस याच्याच -चितेच्या चित्तेमध्ये जळून शरीर वाळविले? स्वतः मीठ-भाकर खाऊन याला मेवामिठाई खऊ घातली, केशरी दूध पाजले. असे करून काय आम्ही खरोखरीच आस्तीनच्या सापाला पाळले होते? की काळ्या नागाला दूध पाजले होते?

काय हेच दिवस पाहण्यासाठी रात्रदिवस मेहनत - मजुरी करून-करून, घाम गाळून-गाळून पाण्याप्रमाणे पैसा खर्च करून याला लिहायला-वाचायला शिकविले व याला लायक बनविले? काय याच अपमानाचे कडवे घोट पिण्यासाठी याचे येवढ्या धाटामाटाने लग्न केले होते?

अरे भगवान! काय मनुष्य काय अशाच तऱ्हेच्या संततिसाठी तडफडत असतो? आपला जीव धोक्यात घालून-घालून परभव बिघडण्याची तमा न बाळगता, जसे होईल तसे नीति अनीतिची पर्वा न करता संततिच्या सुखासाठी दिवस-रात्र एक करतो? आणि त्याच्या मोबदल्यात संतति देते फक्त अपमान-उपेक्षा आणि अवेळी मरण्याची मजबुरी!”

त्या वृद्ध मातापित्याच्या बडबडीमध्ये व्यक्त होत होते वचनातीत पीडा की शद्धाद्वारे कथन करणे तर अशक्य कोटीतील गोष्ट आहे. जर करीता एखादा स्वतः आपल्या वृद्ध आईवडिलांच्या परिस्थितीतून पार होईल व त्याच्या मुलाने व सुनेने त्याच्याबरोबर सुद्धा तशीच उपेक्षित आणि अपमानजन्य वागणूक ठेवली तर शक्यता आहे त्याचे डोळे उघडतील, परंतु तोपर्यंत तर सर्व गोष्टी घडून झालेल्या असतील. मग अशा वेळेला पश्चातापाशिवाय दुसरा कोणता पर्याय उरणार आहे?

काळ असाच पुढे सरकत गेला आणि काही दिवसाच्या अंतराने ते दोघेही त्या भयानक जीवनाच्या बंधनातून कायमचे-नेहमीसाठी मुक्त झाले.

X

X

X

दिवाळीकरीता साफसफाईची मोहीम सुरू झाली होती. अशावेळेला एके दिवशी जेव्हा आम्ही वरच्या खोलीत गेला आणि तेथे गेल्यावर पहातच राहिलो कारण खोलीच्या एका कोपऱ्यामध्ये त्या सर्व मातीच्या भांड्यांच्या ढीगच्या ढीग पडला होता, ज्याच्या मध्ये आम्ही आमच्या आई वडिलांना भोजन देत असू.

ते पाहताच मला राग आला आणि रागाच्या भरातच माझ्या मुलाला बोलावून म्हटले - “काय रे पप्पू! तुला हे रोजच्या रोज फेकायला सांगितले होत ना? हा बघ यांचा केवढा ढिगारा झाला आहे? यांना फेकण्यासाठी भंग्याला कमीत कमी पाच रुपये तर लागतील ना?” अत्यंत निरागसतेने तो बोलला - “बाबा! यांना फेकण्याची काय गरज आहे? हे तर मोठ्या कामाचे आहेत.”

“काय, काय कामाचे आहेत?”

“जेव्हा आपण व आई वृद्ध व्हाल तेव्हा हेच तर कामाला येणार आहेत ना?”

“काय तू आम्हाला यामध्ये खायला घालणार?”

“बाबा, मी दररोज नवी मातीची भांडी कोटून आणणार? आपण तर श्रीमंत आहात म्हणून दररोज नवीन-नवीन मागवत होतात. जर मी मागवू शकलो नाही तर....?”

त्याचे बोलणे पूर्ण होण्या अगोदरच मी पुन्हा त्याला रागावीत म्हणालो -
“कारे नालायका! तू आमहाला काय या मातीच्या भांड्यात खावू घालणार?”

त्याने पुनश्च भोळेपणाने उत्तर दिले - “यात नालायकपणा काय आहे?
ही तर आपल्या कुळची रीत आहे ना? आपल्या कुटुंबाची परंपरा आहे ना? जी
मला सुद्धा पार पाडली पाहिजे?”

त्याचे हे बोलणे ऐकून मी अवाक झालो. काही क्षणातच माझ्या आई
वडिलांचे संपूर्ण जीवन माझ्या मनःपटलावर तरळू लागले आणि जसे मी
स्वतःला त्यांच्याजागी आणि माझ्या मुलाला माझ्या जागी स्थापित केले तेव्हा
माझ्या पायाखालची जमीन सरकू लागली.

अशाप्रकारचे आयुष्य कंठण्याची कल्पनाच इतकी भयानक आहे तर
तसे जीवन जगण्याची मजबुरी कशी असेल बरे? अशा नुसत्या विचारानेच भीति
आशंका आणि आत्मग्लानीच्या संमिश्रित वेदनेनच मी थरथर कापू लागलो.

सदासुखीच्या या आत्मनिवेदनामध्ये विवेकीला सुद्धा आपल्या
आयुष्याचे प्रतिबिंब जाणवू लागले आणि त्याच्या लक्षांत आले की त्याच्या
वर्तमान विपरीत परिस्थितीचे मूळ कोठे आहे?

एकाएकी दोघेही ऊठले आणि आपापल्या धुंदीमध्ये आत्मग्लानीच्या
विचाराने ग्रस्त झालेल्या जड अंतःकरण आणि जड पावलांनी आपापल्या घराकडे
निघू गेले.

आज त्यांच्या अखेरच्या निरोपामध्ये ‘चलतो पुन्हा भेटू या’ असा
उल्हासपूर्ण जोस आढळलाच नाही.

गुणांच्या सोबत गुणांचे परिणमन सुद्धा वस्तूचा स्वभाव
आहे. ते परिणमन दोन प्रकारचे पाहण्यात येते. स्वभावाच्या
अनुकूल परिणमनाला स्वभाव पर्याय आणि प्रतिकूल
परिणमनाला विभाव पर्याय म्हणतात. वस्तूचा स्वभाव तर
धर्म आहेच. स्वभावाच्या अनुकूल परिणमन होण्याने स्वभाव
पर्यायीला देखील धर्म म्हणतात.

तिसऱ्या दिवशी मी त्या बागेत त्या वृद्ध व्यक्तीच्या अगोदरच पोहोचलो होतो. गेल्या दोन दिवसापासून त्यांचे बोलणे ऐकून-ऐकून मी तर त्यांचे आयुष्य, व्यक्तित्व आणि विचारांशी बराचसा परिचित झालो होतो, परंतु ते माझ्या बाबतीत अजून काहीही जाणत नव्हते.

हां, पण मी एकटाच बसलेला पाहून सहज जिज्ञासावश कधी-कधी ते माझ्याकडे पहात असत त्यामुळे आता माझा चेहरा त्यांना अपरिचित राहिला नव्हता.

जरी मी माझ्याकडून गेल्या तीन दिवसामध्ये असा कोणता हांवभाव व्यक्त होवू दिला नव्हता की ज्यायोगे त्याचे लक्ष माझ्याकडे आकर्षित होईल; परंतु का कोणास ठावूक त्या दिवशी त्यांच्या मनामध्ये अचानक माझ्याशी ओळख करून घेण्याची भावना बळवली.

मी डोळे बंद करून आपल्या धुंदीमध्ये विचारांचे तीर बाने गुंफित बसलो होतो, एवढ्यात ते दोघे वृद्ध अचानक माझ्याजवळ येवून ऊभे राहिले आणि माझे लक्ष वेधण्यासाठी म्हणाले - “नमस्कार, भाऊ नमस्कार! त्यांना एकाएकी समोर ऊभे राहिलेले पाहून मी थोडाफार संकोचलो, परंतु लगेच स्वतःला सावरीत मी त्यांच्या अभिवादानाला उत्तर देत म्हटले - “जय जिनेन्द्र, जयजिनेन्द्र”! नंतर आलेल्यांचे स्वागत करण्याच्या उद्देशान मी म्हणालो - “या! या! मी देखील आपणाशी बोलू इच्छित होतोच, परंतु आपल्या बोलण्याला कधी शेवटच होत नव्हता, तुमचे बोलणे पूर्ण होण्याची वाट पहात असतानाच येथील थांबण्याचा वेळ पूरा होत होता. गेल्या दोन दिवसापासून मी दररोज आपणास येथे बसलेले पहात आहे आणि न कांक्षा ठेवताही आपल्या चित्राकर्षण गोष्टी ऐकत आहे. आपण दोघे मोठ्या हिरहरीने, कोणताही आडपडदा न ठेवता, मन मोकळे करून आपापल्या सुखदुःखाच्या गोष्टी आणि दुनियादारीच्या गोष्टी करीत असता.

हे सगळे चालू असताना मला असा विकल्प आला की, “मी तुम्हा लोकांना भेटावे आणि तुमच्या संबंधी माझ्या मनातील प्रचंड ऊठलेले वादळ तुम्हा लोकांना सांगावे; परंतु तुम्हा दोघांच्या बोलण्यात दररोज असा कोणता न

कोणता विषय निघायचा की त्यातच सारा वेळ निघून जावयाचा शिवाय आपले बोलणे देखील असे मन मोहून घेणारे असावयाचे की, ते ऐकण्याचा मोह मी आवरू शकत नसे.

याशिवाय हा देखील विचार मनात यायचा की, महाकवि कालीदासाच्या नीतिनुसार “दोर्घांच्या बोलण्यामध्ये तिसऱ्याने बोलणे योग्य नाही” - बस्स, हाच विचार केल्याने मी आपणा जवळ आलो नाही.” मी पुढे म्हणालो - “मला आपले बोलणे ऐकून असा अंदाज आला आहे की आपण आपल्या कौटुंबिक वातावरणामुळे काहीसे त्रस्त आहात, त्रासलेले आहात. म्हातारपणी स्वतः असहाय्य आहात असे आपणाला जाणवते. आपण आपल्या जीवनापासून निराश झाला आहात, कंटाळला आहात. यामुळे मला अशी शंका येत होती की कुठे असे न होवो की या सर्व कारणांमुळे तुम्ही काही अनर्थ करून बसाल, आत्महत्या कराल!”

बस, याच संदर्भामध्ये मी आपणाशी काही बोलू इच्छित होतो, परंतु एक तर संघीच मिळाली नाही आणि दुसरे मी या संप्रमात होतो की, - ‘कोणासही न मागता सल्ला द्यावा की नाही; कारण जगामध्ये अशा गोष्टीला मूर्खपणाच मानतात.’

आणि अनोळखीना सल्ला देणे तर अजूनही उचित नाही, नीतिविरुद्ध आहे. म्हणून कोणताही सल्ला देण्यापूर्वी कमीत कमी आपली ओळख तरी करून घ्यावी - असे वाटत असतानाच याच शोधात असतानाच, बरे झाले आपणच आलात.”

खादीचे धोतर सदरा टोपी या सारख्या साध्या वेषामध्ये मला पाहून कदाचित् मी एखादा विद्वान असावा असे समजून सन्मान सूचक भाषेत सदासुखी म्हणाला, - “अहो! आपले विचार तर फारच उत्तम आहेत आपण सर्वांचे शुभचिंतक तर आहातच, शिवाय न्याय व नीति देखील पुरेपूर लक्षात ठेवून आहात.”

सदासुखीचे बोलणे संपते ना संपते तोच विवेकी म्हणाला, “मी तर आपल्याविषयी काही वेगळ्याच ग्रह करून होतो.

मी विचारले - “काय मी हे जाणू शकतो की आपण तेथे बसल्याबसल्या माझ्याविषयी काय विचार करीत होता. आपण माझ्याकडे बऱ्याच वेळ पाहिले तर आहे, आणि त्यामुळेच आपण माझ्याबद्दल निश्चितपणे आपले मत बनविले असणारच.

विवेकी म्हणाला, “होय, मी तर असा विचार करीत होतो की, बहुतेक आपण सुद्धा आमच्या सारखे कुटुंबियाकडून उपेक्षिलेले, अडचणीनी घेरलेले, म्हाताऱ्या-कुचकामी बैलासारखे घरातून झिडकारल्याने स्वतःला असहाय्य अनुभव करणारे, मरणाची वाट पहाणारे - असा एखादा दुःखी जीव आहात. नाही तर येथे परगावामध्ये एकटे येवून दररोज एकांतात असे उदासपणे बैरागी-संताप्रमाणे तासन तास डोळे मिटून तुम्ही बसला नसता.”

सदासुखीने विवेकीच्या म्हणण्याला दुजोरा देत म्हटले - “ मला तर वारंवार हाच विचार येत होता की, ही व्यक्ति दिसते तर एखाद्या विद्वान, विचारक किंवा राजकीय नेत्यासारखी, परंतु एखाद्या समस्येमुळे निश्चितच त्रस्त आहे. एकटे बसून तर नक्कीच ‘बोअर’ होत असेल, कुठे असं तर नाही नां की हा देखील त्रासापासून मुक्त होण्यासाठी, आमच्या सारखेच, एखाद्या विहीरीच्या किंवा आडाच्या शोधात आहे? कधी कधी व्याकुळता उद्विग्नता देखील भलभल्या विद्वान आणि बुद्धीवंतानासुद्धा विचलीत करते चला, जावून समजून तर घेवू कोण आहे? कोटून आला आहे? कोठे उतरला आहे? आणि दिवसभर येथे काय करतो? बिचारा कोणत्या अडचणीत अडकला आहे?

आम्हाला तर आपल्या पोषाखारून तर असे वाटले की, माणूस तर भला वाटतो, आपल्या बरोबर राहिल्याने तो देखील गप्पागोष्टीमध्ये आपले दुःख विसरेल, आणि जर अवेळी मरणाचा विचार करीत असेल तर तो देखील सोडून देईल. अवेळी मृत्युच्या दारी जाण्यात काही फायदा नाही. आम्ही एका पुस्तकात वाचले होते की, ‘जी कर्म केली आहेत ती भोगावीच लागतात, मग भले जीवंत राहून भोगा किंवा मरून.’ तेव्हापासून आम्ही सुद्धा हा विचार सोडून दिला आहे, नाही तर उद्विग्नतेने असे विचार अनेकवेळ येवून गेले.”

“हे तर एक मानसशास्त्रीय तत्त्व आहे की, सामाजिक आणि कौटुंबिक प्राण्याला एकलेपणा खायला ऊठतो म्हणून आपणास असा एकटा बसलेला पाहून आम्ही दोघांनी विचार केला की, कां बरे आपणाला आमचा साथीदार बनवून न घ्यावा? त्यामुळे आपला वेळसुद्धा गप्पा मारण्यात आरामात निघून जाईल”

त्या दोघांचे बोलणे ऐकून मी म्हणालो - “शाब्बास अवेळी मरण सुद्धा काय मरण आहे? मी सुद्धा पूर्वी अनेकवेळ मरण्याचा विचार करीत होतो. एखाद दुसऱ्या वेळेला तर मी मरता मरता थोडक्यात बचावलोही; परंतु सुदैवाने मला एका सत्पुरूषाचा समागम लाभला, ज्यांच्यामुळे माझी अमूल्य मनुष्य पर्याय सार्थक झाली.

त्यांनी मला सल्ला दिला, - “बंधु! अशी चूक आयुष्यात कधी करू नकोस कारण ज्या दुःखाच्या भीतिने घाबरून तू अवेळी मरू इच्छितोस, त्या दुःखापासून तुला अशा अवेळी मरणापासून सुद्धा सुटका मिळणार नाही.

जे पाप-पुण्य आपण केले आहे, त्याचे फळ तर भोगावेच लागते. या जन्मी जर नाही भोगले तर पुढील जन्मामध्ये पुनश्च तशीच परिस्थिती बनेल आणि पुन्हा तेथे हीच सर्व दुःख भोगावी लागतील.”

त्या सत्पुरुषाने हे देखील सांगितले की, - “अशा तऱ्हेचा मृत्यु संक्लेश परिणामाशिवाय होत नाही तसेच संक्लेश परिणामासहीत मृत्यु हा नियमाने कुगतिचे कारण आहे. नरक, निगोद किंवा तिर्यंच गतिमध्ये जावे लागते, म्हणून अशी चूक कधीच करू नकोस. तेव्हापासून मी अवेळी मरणाचा विचारच सोडून दिला आहे. मी आपणाकडे याच उद्देशाने येवू इच्छित होतो, हे चांगलेच आहे की, आपण प्रथम पासूनच सावध आहात. भविष्यामध्ये असा विकल्प आलाच तरी चुकूनही आपण अशी चूक कधीही करू नका.”

मी पुढे त्यांना म्हणालो - “मित्रानो! मी देखील संघर्षामध्येच जन्मलो आहे. संघर्षामध्येच लहानाचा मोठा झाले आहे, संघर्षातच शिकलो सवरलो आहे. मी आयुष्यात अनेक चढ आणि उतार पाहिले आहेत. सर्व प्रकारच्या संघर्षांना तोंड दिले आहे; म्हणून मी आता छोट्या मोठ्या संघर्षांना भीक घालत नाही. अहो! हा तर सर्व पुण्य पापाचा खेळ आहे. संयोग-वियोग या क्षणिक अवस्था आहेत, त्यांना काय घाबरावयाचे?

एका कविने तर संघर्षाचे स्वागत करण्याकरीता येथे लिहीले आहे की :-

‘जितने कष्ट कंटको में है, जिसका जीवन सुमन खिला ।

गौरव-गंध उन्हें उतना ही, यत्र-तत्र-सर्वत्र मिला ॥

परंतु माझ्या सद्भाग्याने सध्या तरी माझी कौटुंबिक परिस्थिती मला अनुकूलच आहे. सध्याच्या काळात मला आपल्या कुटुंबियांकडून खास असा त्रास जराही नाही. क्षणिक मोह, रागद्वेषाच्या कारणाने जी दुसऱ्याबरोबर किरकोळ भांडण किंवा तंटे होतात त्यांना देखील संसाराचे स्वरूप समजून किंवा समोरच्याचे क्षणिक मानसिक विकार समजून तत्त्वज्ञानाच्या जोरावर गौण करतो. स्वतःवर कसे तरी करून नियंत्रण करून मी कोणत्याही प्रकाराने टाळतो आणि मग जेव्हा अपराध्याचा क्रोधावेश समाप्त होतो आणि विवेक जागृत होतो तेव्हा तो आपल्या अपराधाचा स्वीकार करून स्वतःच माझ्याजवळ क्षमायाचना मागण्याच्या तयारीने येतो.”

माझा हा प्रयत्न फारच परिणामकारक ठरला, जर आपण ही असा प्रयत्न कराल तर मला वाटते आपली सुद्धा कौटुंबिक व्याकुळता देखील कमी होवू शकेल.

अहो! आपण देखील विचार करा ना! मोहराजाच्या साम्राज्यामध्ये हे सर्व कषायचक्र नाही चालणातर तर इतर कोठे चालेल? परंतु हे सर्व सदैव टिकणारे नाही, नियमाने नाश पावणारे आहे, क्षणानंतर निघून जाणाऱ्या मानसिक विकाराच्या विळख्यामध्ये अडकून आपण आपल्या आत्म्याचा घात का करावा बरे?"

मी पुढे म्हणालो - "आपणास हे माहितच असले पाहिजे की ही मनुष्य पर्याय, उत्तम कुल, आणि जिनवाणीचे श्रवण मिळणे, उत्तरोत्तर दुर्लभ आहे.

अनंतानंत जीव अनादिकाळपासून निगोदामध्ये आहेत, त्यामधील ज्यांचे भवितव्य चांगले आहे असे विरळे भाग्यशाली जीव, फुटाणे भाजताना एखादाच क्वचित भांड्याबाहेर पडावा, त्याप्रमाणे निगोदातून एकेन्द्रियादि स्थावर पर्यायामध्ये येतात. तेथे देखील खूप काळ पृथ्वी-जल-अग्नी-वायू आणि वनस्पतिकायांमध्ये जन्म-मरण करतात. त्यांच्या मधील देखील काही विरळे जीव फार मोठ्या दुर्लभतेने दोन इंद्रिय - तीन इंद्रिय - चार इंद्रिय आणि पंचेन्द्रिय पर्यायात येतात. येथे पर्यंत तर ठीक, परंतु यानंतर मनुष्यपर्याय, उत्तमदेश, सुसंगति, श्रावक कुल, सम्यग्दर्शन, संयम, रत्नत्रयाची आराधना वगैरे तर उत्तरोत्तर अधिकच महादुर्लभ आहेत.

म्हणून अशा तऱ्हेने वर्तमान काळातील दुःखांना घाबरून अवेळी मरण्याची घोडचूक कधी करू नका. अन्यथा आत्महत्या करण्याचे जे फळ पुनश्च नरकनिगोदात जाणे आहे, त्यापासून तुमचा कोणी बचाव करू शकणार नाही.

माझा हा प्रेरणादायक संदेश ऐकून ते दोघे मित्र गद्गदीत झाले.

आश्रूनयनाने विवेकी म्हणाला, - "धन्यता आहे आपली! आम्ही आपल्या बाबतीत काय विचार करीत होतो अन् आपण काय वेगळेच निघालात! वास्तविक आपण तर फार चिंतनशील विचारवंत विद्वान आहात. आपण तर आमचे डोळे उघडलेत. आपण कोणाकडे उतरला आहात? तिथे आपणास काही अडचण किंवा त्रास तर नाही ना? सर्व व्यवस्थित तर आहे ना?"

मी त्यांना माझ्याबद्दल सर्वसामान्य माहिती देत म्हणालो - "बंधुनो, जर रहीम कवीच्या नितिनुसार सांगायचे म्हणजे, त्यांचा प्रमाणिक सल्यानुसार

सांगावयाचे झाले तर मला हेच म्हणावे लागेल की - नाही, नाही मला कोणताच त्रास नाही. आपणा सारख्याच्या आर्शिवादने मला काहीच त्रास नाही. मी मजेत आहे.

वास्तविक प्रत्येकासमोर आपल्या हृदयांतील दुःख आणि मनाची व्यथा सांगण्यात काही अर्थ नसतो. या यांत्रिक युगामध्ये कुणाला ना कोणाच्या त्रासाबद्दल ऐकण्यास सवड आहे आणि ना त्यांना सहकार्य करण्याला किंवा सहानुभूति दाखवायला वेळ आहे. म्हणून कोणाही समोर काही बोलणे म्हणजे बहिऱ्यासमोर भजन म्हणण्यासारखे आहे. थोडक्यात अरण्य-रूंदन करण्यासारखे आहे.

आज क्षेम-कुशलता विचारणे सुद्धा निव्वळ औपचारीकता बनलेली आहे, एक व्यवहार बनून राहिला आहे. कोणालाच कोणाच्या क्षेम-कुशलतेची काही पडलेली नाही, काही देणे-घेणे उरलेले नाही, म्हणून औपचारिक लोकांसाठी हेच उत्तर योग्य आहे, परंतु वास्तविकता या पेशा उलटी आहे. जणु कवि भूधरदासना जैनशतकांमधील खालील ओळीमध्ये नेमके हेच सांगायचे आहे -

“जोई दिन कटै, सोई आयु में अवश्य घटै;
 बूँद बूँद बीते, जैसे अंजुलि को जल है ।
 देह नित छीन होत, नैन तेज हीन होत ;
 जीवन मलीन होत, छीन होत बल है ॥
 आवै जरा नेरी, तकै अन्तक अहेरी;
 आबै परभौ नजदीक, जात नर भौ निफल है ।
 मिलकै मिलापी जन, पूछत कुशल मेरी;
 ऐसी दशामांही मित्र, काहे की कुशल है? ॥३७॥

जर या संसारात पुण्यत्म्यातील पुण्यात्मा जीव देखील कुशल मंगल म्हणजेच पूर्ण सुखी असता, तर येथेच मोक्ष त्याला मिळाला असता, मग मोक्षाकरीता कोण कशासाठी बरे प्रयत्नशील राहिल?

अशाप्रकारे आपण प्रत्यक्ष अनुभवू शकतो की तत्त्वज्ञानाशिवाय संसारामध्ये कोणीही सुखी नाही. म्हणून आपणास कोणत्याही प्रकारे फक्त तत्त्वज्ञान प्राप्त करण्याचा प्रयत्न अवश्य केला पाहिजे.”

माझे हे असे विचार ऐकून विवेकी आणि सदासुखी खूप प्रभावित झाले, आणि त्यांनी मला विनंति केली की जो पर्यंत मी तेथे आहे तोपर्यंत मी सत्समागमाचा लाभ त्यांना अवश्य द्यावा.

जेव्हा स्वतः त्या बागेमध्ये विवेकी आणि सदासुखीच्या तोडूनच त्यांच्या वैयक्तिक जीवनाचा वृत्तांत ऐकला आणि त्यांनी केलेल्या चुकांचा पश्चाताप करताना पाहिला तेव्हा माझ्या मनांत त्यांना आणि त्यांच्यासारखा इतरांना समजावण्याची इच्छा झाली. म्हणून मी म्हणालो - “पुरुषांच्या ७२ कलामध्ये केवळ २ कलेचेच सर्वांत अधिक महत्व मानले गेले आहे. एक आजिविका आणि दुसरी जीवोद्धार!

“कला बहत्तर पुरुष की, तामें दो सरदार।
एक जीव की जीविका, दूजी जीवोद्धार।।

जेव्हा जेव्हा या लोकोक्तिवर दृष्टीक्षेप करतो, विचार करतो तेव्हा असे आढळते की, बहुतांशी लोक तर पहिली कला आजिविका - प्राप्त करण्यातच आपली संपूर्ण शक्ती केंद्रित करतात. आणि त्यात सफल होण्यातच आपल्या कर्तव्याची इतिश्री मानतात. दुसरी जीवोद्धारची जी महत्वपूर्ण कला आहे, त्याकडे तर आयुष्याच्या शेवटपर्यंत सुद्धा ध्यान देत नाहीत.

परंतु, जेथे आजिविकेची कला आपल्या वर्तमान आर्थिक समस्याचे समाधान करते तर दुसरी जीवोद्धारची कला आपल्या जन्म-जन्मान्तरांच्या दुःखांना दूर करून खरे सुख प्रदान करते. म्हणून आजिविकेची पेशा अधिक महत्व जीवोद्धाराला मिळाले पाहिजे.”

माझे बोलणे पूर्ण होण्यापूर्वीच विवेकी मध्येच बोलला, - “बंधु, आपले म्हणणे बरोबर आहे; परंतु जोपर्यंत आजिविका स्थिर होत नाही, कौटुंबिक जबाबदारीतून मुक्तता लाभत नाही, तोपर्यंत जीवोद्धारची गोष्ट सुचतेच कोठे? ज्याला जीवोद्धार विषयी सांगावे तो म्हणतो ‘रिकाम्या पोटी भजन न होई गोपाळा, ही ह्या तुमची कंठी माळ.’

विवेकीच्या या गोष्टीवर मुद्दाम लक्ष पुरवित मी म्हणालो - “जरी स्थिर आजिविके शिवाय जीवोद्धार शक्य होत नाही, आजिविकेची सुद्धा मानवी जीवनांत महत्त्वाची भूमिका आहे; कमीत कमी अन्न, वस्त्र आणि घर या प्राथमिक गरजांच्या समस्यांचे उत्तरे सापडली पाहिजेत, तरी या गोष्टी आपल्या हातात आहेत का? त्या तर आपापल्या प्रारब्धानुसारच लाभतात. मुंगीला कणभर आणि हत्तीला

मणभर सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत आपापल्या भाग्यानुसारच मिळते. या बाबतीत मनुष्याची बुद्धी फार कामाला येत नाही.

राजा सेवकावर कितीही खुष झाला, तरी तो सेवकाला त्याच्या भाग्यापेक्षा किंचित सुद्धा अधिक धन देवू शकत नाही. रात्रंदिवस पाऊस जरी पडला तरी पळसाला तीनपेक्षा अधिक पाने येतच नाहीत म्हटलेली आहे.

‘तुष्टो हि राजा यदि सेवकेभ्यः;
भाग्यात् परं नैष ददाति किंचित् ।
अहिर्निशं वर्षति वारिवाहा,
तथापि पत्र त्रितयः पलाशः ॥

यद्यपि उद्योगामध्ये उद्यमाचे प्रामुख्य आहे, परंतु उद्यम देखील तर भवितव्याचेच अनुसरण करीत असतो, अन्यथा आज सगळे उद्यम करणारे करोडपतिपेक्षा कमी असले नसते. आज असा कोण आहे की जो मोठा मनुष्य बनण्यासाठी, करोडपति बनण्यासाठी उद्यम करीत नाही? परंतु त्यातील कितीजण करोडपति झाले आहेत? जेव्हा भाग्यच साथ देत नाही तेव्हा भलभल्या बुद्धिवंताची अक्कल सुद्धा काही काम करीत नाही.

तसे पाहिले तर प्रत्येक दाण्यावर खाणाऱ्याचे नाव लिहीलेले असते या न्यायाने सर्वांची आजविका तर भाग्यानुसार प्रथम पासूनच निश्चित ठरलेली असते. ही गोष्ट नुसतीच काल्पनिक नसून गोम्पटसार व समयसार सारखे आगम आणि अध्यात्म ग्रंथ देखील या गोष्टीची पुष्टी करतात. म्हणून आजिविकेसाठी पूर्ण शक्तिखर्च करणे आणि जीवोद्धाराकरीता काहीच वेळ न काढणे चांगली गोष्ट नाही.

हा तर सिद्धान्त आहे, कोणी याला मानो अथवा न मानो, त्याची मर्जी. त्यात आमचे काय? परंतु सदासुखी आणि विवेकीच्या आपापसातील बोलण्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट समजून येते की त्यांच्यासमोर आजिविकेचा कोणताच प्रश्न नव्हता. भले त्यांना आजिविकेसाठी डोंगराळ प्रदेशामध्ये येवून रहावे का लागले, परंतु आता ते आजिविकेच्या चिंतेपासून तर मुक्त होते. पर्यटकांच्या आगमनामुळे त्यांचा व्यापार धंदा चांगला होता.

जरी त्यांना आपल्या या व्यवसायाकरीता अधिक अक्कल हुषारी वापरावी लागली नव्हती आणि ना त्यांना फार मोठा उद्यम करावा लागला होता. सहजासहजी पोटापाण्याची व्यवस्था व्हावी या विचाराने छोटी छोटी दुकान लावली होती, परंतु भाग्योदयाने त्याच दुकानामधून ते मालामाल झाले आणि त्यांचे कारखाने सुद्धा सुरू झाले. ते तर योग्यच आहे म्हणा —

‘तादृशी जायते बुद्धि व्यवसायोऽपि तादृशः।

सहाया तादृशः सन्ति, यादृशी भवितव्यता॥

जसे भविव्यता असते, तशीच बुद्धि उत्पन्न होते, उद्यम देखील त्याच दिशेने होवू लागतो सहाय्यक देखील तसेच भेटतात.

अशा विचारांचे ज्ञात व्यक्ति आजिविकेची अधिक चिन्ता करीत नाहीत, परंतु अशा सूज्ञतेचा अजूनही त्यांच्यात अभाव होता.

X

X

X

‘पहिले सुख निरोगी काया, दुसरे सुख असावी घरी माया’ या म्हणण्यानुसार जरी सदासुखी बाहेरून सुखी दिसत होते तरी वास्तविक अंतरंगात तो अजूनही बरेच दुःखी होता, त्रस्त होता.

जो कोणी सदासुखीप्रमाणे संयोगामध्ये सुखाचा शोध घेईल, त्याला तर निराशच व्हावे लागेल कारण संयोगामध्ये सुख आहेच कोठे की ते त्याला प्राप्त होईल? संयोगामध्ये ना तर सुख आहे ना दुःख! सांसारिक सुखदुःख तर संयोगी भावानेच मिळतात, संयोगातील इष्टअनिष्ट कल्पनेने आढळतात ते वास्तविक सुखच नाही, तो तर सुखाभास आहे, दुःखाचेच बदललेले रूप आहे.

यथार्थ सुखाचा जर शोध घ्यायचा असेल तर, वास्तविक सुखाचा सागर तर आपला भगवान आत्माच आहे, ज्याची सदासुखीला ओळख सुद्धा नव्हती.

विवेकी बाबा तर आयुष्यभर ठोकरा खात-खात तर विवेकी जनासारखे बोलू तर लागले होते, परंतु अजून त्यांना देखील वास्तविक विवेका (तत्त्वज्ञाना)ची प्राप्ती झालेली नव्हती. त्यामुळे ते सर्वतोपरि संपन्न असून सुद्धा सुखी नव्हता.

आयुष्यभर शेजारीच रहात असल्याने त्या दोघांची परस्पर चांगली गट्टी जमली होती आणि आता ते दोघेही वृद्ध देखील झाले होते. म्हणून त्यांचा व्यापार-धंदा किंवा कारखाने त्यांची मुले सांभाळत होते. आता त्यांचे शरीर देखील मुलांना व्यापार धंद्यात सहकार्य करण्यासारखे उरले नव्हते.

एका दृष्टीने हे चांगलेच झाले होते की, आता त्यांना आत्मोद्धार करण्याची पुरेपूर सुसंधी प्राप्त झाली होती. परंतु कोणी उरलेल्या जीवनाचा सुद्धा जीवोद्धारासाठी उपयोग करील तर ना? बहुतेक जण तर आजिविकेमध्येच अडकलेले असतात.

हा देखील एक पुण्याचाच उदय मानला पाहिजे की त्यांना असा कोणता मोठा रोग नव्हता, परंतु वृद्धत्व स्वतः सद्धा एक प्रकारचा रोग आहे ना? ज्यापासून

कोणी वाचू शकत नाही. जन्म, जरा आणि मृत्यु ही अशी तीन ध्रुव सत्य आहेत की ज्याला कोणी नाकारू शकत नाही. यांना तर सर्वांनाच वेळेवेळी तोंड द्यावे लागते. बस्स! आपणाला तर केवळ हेच पहावयाचे आहे की, या तिन्ही अवस्था सुखद आणि सार्थक कशा होवू शकतील? वृद्धत्वाच्या आजाराने तर दोघेही ग्रासले गेले होते. शरीर क्षीण होण्याबरोबरच त्यांचे पुण्यदेखील क्षीण होवू लागले होते. जसे सरोवर सुकू लागले की, सर्व बाजूंनी सुकूलागते त्याचप्रमाणे पुण्य क्षीण होऊ लागले की सर्व बाजूंनीच क्षीण होवू लागते.

सदासुखी आणि विवेकी याच अवस्थेपर्यंत पोहोचले होते. आता त्यांना घरी काय आणि दुकानीकाय दोन्ही ठिकाणी दोन हात जमीनीवर सुद्धा अभिमानाने बसता येत नव्हते. दुकानी जाताच मुल घरी जावून आराम व स्वाध्याय करण्याचा उपदेश देत असत आणि घरी नुसतेच मुली-सुना नव्हे तर नातू नातीसुद्धा त्यांना देवाचे भजन-पूजन करण्यासाठी व प्रवचन आणि सत्संग करण्यासाठी दिवसातून तीनवेळ मंदीरात जात जा असा सल्ला द्यायला कमी करत नसत.

वास्तविक त्यांच्या कुटुंबामध्ये कोणाला त्यांच्या आरामची किंवा कल्याणाची किंचित सुद्धा पर्वा नव्हती आणि कुटुंबातील कोणाचाही देवाच्या भजन-पूजन, स्वाध्याय व सत्संगाशी सुतमात्र संबंध नव्हता. त्यांना तर केवळ या वृद्धांची घरात किंवा दुकानात उपस्थिती नकोशी होती. कारण एक तर कोणत्याच कामामध्ये त्याची लूडबूड कोणाला पसंत नव्हती आणि दुकानात जागासुद्धा तोकडीच होती, त्यामुळे बिनकामाच कोणी जागा का फुकटच व्यापावी? तिसरे तर मुख्य गोष्ट ही होती की, मुली-सुना-नातू-नाती- यांना आपल्या स्वैर वागण्यामध्ये अडचण मानत होते म्हणून त्यांना यांची उपस्थिती डोळ्यातील कचऱ्याप्रमाणे त्रासदायक भासत होती.

अशा तऱ्हेने घरी व दुकानी दोन्ही ठिकाणाहून उपेक्षिलेले ते दोघे आपापल्या घराच्या बाहेरील व्हरांड्यामध्ये बसू-बसून अंबून जात होते. म्हणून संध्याकाळ होताच फिरायला जाण्याची इच्छा होणे स्वाभाविकच होते. म्हणून संध्याकाळ होताच ते मन रमविण्यासाठी हलके करण्यासाठी त्या बागेमध्ये दररोज जात होते.

सदासुखी आणि विवेकीला कवि रहिमाचा हा दोहा चांगल्या तऱ्हेने पाठ होता,

रहिमन निज मन की व्यथा, मन ही राखो गोय ।

सुन इठिलै हैं लोग सब बाँट न लैहें कोय ॥

सूत्र माणसाने आपल्या मनातील व्यथा आपल्या मनातच ठेवली पाहिजे. प्रत्येकाला सांगू नये कारण, दुसऱ्याला सांगण्याने कोणताच फायदा होत नाही. कारण आपली व्यथा ना तर प्रत्येकजण समजू शकतो आणि ना तर कमी करू शकतो. ज्याला म्हणून आपण आपल्या मनातील दुःख सांगू, तो एकतर राग-द्वेष किंवा अज्ञानतावश आपलाच दोष दाखवून आपल्याला आणखीन अधिक दुःखी करील किंवा आपल्या दीन-हीन, दुःखी, त्रासाने, ग्रासलेला मानून केविलवाण्या दृष्टीने आपणाकडे पाहील. आपली किंवा आपल्या कुटुंबीयांची कमजोरी जिथे-तिथे सांगून तो बदनामी सुद्धा करू शकतो आणि आपल्या कमकुवतपणाचा (कमजोरीचा) गैरफायदा देखील घेवू शकतो.

या सर्व गोष्टीची जाणीव असल्याने, त्यांना एकमेकाजवळ बोलून आपले मन हलके केल्याशिवाय रहावत नव्हते. कारण कुटुंबियाच्या उपेक्षेने त्यांचे मन दिवसभर एवढे कोंडल्यासारखे होत असे की एकमेकाला भेटून केव्हा आपले मन मोकळे करू असे त्यांना होत होते त्यांना असे वाटत होते की, आपल्या मनातील या कोंडमाऱ्याला तोंडफोडले नाही तर न जाणो कदाचित् वेडेपणासुद्धा येईल. म्हणून ते संध्याकाळी फिरण्याच्या निमित्ताने बाहेर पडून आपल्या मनातल्या गोष्टींना तोंड फोडून मन हलके करित असत. जर त्यांच्या मुला-सुनांमध्ये एखादा जरी समजूतदार असता तर कदाचित् असा प्रसंग आला नसता की त्यांना घरातील गोष्टी बाहेर सांगण्याचा प्रसंगच आला नसता.

भले ते शिकले-सवरलेले नव्हते, विद्वान नव्हते, परंतु निव्वळ मडुही नव्हते, परंतु उलट बुद्धीमान होते, समजूतदार होते. अनेक चढाव-उतार पाहिल्याने ते लौकीकामध्ये चांगलेच अनुभवी देखील होते.

एखादी व्यक्ति विद्वान नसेल तरी बुद्धिमान असू शकते. कारण विद्या प्राप्तजानाला म्हणतात आणि बुद्धीमत्ता जन्मजात प्रतिभेला. जी त्यांच्यात होती. नाहीतर त्यांनी आपल्या आयुष्यात एवढी उन्नति कशी बरी केली असती? त्यामुळेच त्यांच्या सर्व गप्पा निव्वळ गप्पागोष्टीच नव्हत्या जर बऱ्याचशा गोष्टी दुसऱ्याकरीता बऱ्याच उपयोगी, शिक्षाप्रद आणि प्रेरणादायक देखील असत. ते कधीकधी धार्मिक चर्चेवर बोलत असत. परंतु त्यांच धार्मिक चर्चा तत्त्वज्ञान शून्य असल्याने अपूर्णच होती.

या कारणास्तव मी जोपर्यंत तेथे होतो, दररोज त्यांचे गोड-कटू अनुभव ऐकण्यासाठी तसेच त्यांच्या आयुष्यामध्ये आध्यात्मिक परिवर्तन घडविण्याच्या उद्देशाने तेथे नियमाने जात होतो जेथे ते दररोज बसून गप्पा गोष्टी करित असत.

तो डोंगराळ प्रदेश नैसर्गिक सौंदर्याच्या दृष्टीने उत्तम होताच, परंतु अध्ययन-मनन-चितनाच्या दृष्टीने देखील फार उपयुक्त होता. अत्यंत शांत व एकाकी असे तेथील वातवरण असल्याने तेथे थोडे जास्त दिवस राहण्याचा माझा विचार होतच होता तेवढ्यात सुदैवाने विवेकी आणि सदासुखी सारख्या जिज्ञासू आणि विरक्त व्यक्तिका संपर्क झाल्याने त्यांच्या निमित्ताने उरलेल्या वेळेचा सदुपयोग करण्याची सुसंधी देखील प्राप्त झाली.

सदासुखी आणि विवेकी दोघही बुद्धिमान तर होतेच, म्हणून थोड्याच दिवसात चर्चेमध्ये तर मोठ-मोठ्या अध्यात्माच्या गोष्टी करू लागले. ते नुसती खोलवर गंभीर तत्त्वचर्चाच करत नव्हते तर संन्यास घेण्याच्या गोष्टी देखील करू लागले. संन्यास घेण्यासारखे तर उत्तम दुसरे काहीच नाही पण त्याला कुणी यथार्थरूपाने आत्मसात तर करायला हवे नां? बहुतेक लोकांना तर फक्त स्पर्शाने वैराग्यच होत असते. म्हणून मी त्यांना थोडेफार तपासून पहाण्याचा प्रयत्न केला.

मी विचार केला - "खरोखरच कुठे असे होवू नये की खऱ्याखऱ्या वैराग्याऐवजी लोक कौटुंबिक परिस्थितीमुळे त्रस्त होवून कुठे एखाद्याशी द्वेष किंवा घृणा करू लागले असतील आणि हे स्वतःच भ्रमाने त्यालाच वैराग्य मानून बसले असतील."

अशा परिस्थितीमध्ये सुद्धा लोक सभ्य भाषेत असेच बोलतात. नुसते बोलत नाहीत तर कधी कधी त्यांना स्वतःलाच असे वाटू सुद्धा लागते की ते विरागी होवू लागले आहेत. वास्तविक त्यांना वैराग्य नाही द्वेषच होतो. केवळ राग (मोह, अमता) आपले रूप बदलतो. तो रागच द्वेषामध्ये परिणत होतो, ज्याला ते वैराग्य किंवा संन्यास समजू लागतात.

जेव्हा मी त्यांच्या अंतर्मनात अधिक खोलवर हात घातला तेव्हा असे लक्षात आले की, वास्तविक ते संघर्षाशी सामना न करता त्यापासून घाबरून दूर पळत होते. तत्त्वज्ञानाच्या अभावामध्ये भले कोणी संन्यासाकडे कधी वळू शकतो का?

माझ्या आत्मीयतेच्या वागणूकीवरून त्यांना असे वाटू लागले जणू माझा त्यांचा फार जुना परिचय आहे. म्हणून त्यांनी आपलेपणा दाखवीत ते म्हणाले -

“बंधु, क्षमा असावी, आम्हाला आठवत नाही की आम्ही आपणास पूर्वी कधी केव्हा भेटलो होतो, परंतु आपण अवश्य भेटलो तर नक्की होतो.”

मी त्यांना म्हणालो, - “मी आपणा दोघांच्या गोष्टी गेल्या काही दिवसापासून ऐकत आलो आहे. बस्स त्या गप्पावरूनच मी आपले नांव, व्यक्तित्व आणि आपल्या विचारांशी परिचित झालो आहे. माझ्या मते तर आपली ही पहिलीच ओळख आहे, परंतु आपण सुद्धा मला चिरपरिचीता सारखेच वाटत आहात.

जरी लोकनीतिनुसार पहिल्याच भेटीत मी आपणाला उपदेश द्यायला नको होता परंतु आपल्या प्रती माझ्या मनामध्ये सहजच धर्मस्नेह निर्माण झाला आहे, म्हणून मी थोडे साहस करूनच आपणास काही सांगू इच्छितो त्यासाठी मी आपली क्षमा इच्छितो.”

माझे बोलणे ऐकून सदासुखी अत्यन्त नम्रतेने म्हणाला, - “आपण हे काय बोलता आहात? अहो हे तर आमचे परम सद्भाग्य आहे की आम्हास आपणा सारख्यांचा सहजासहजी सहवास लाभला. आपणास जे काही सांगावयाचे आहे ते अवश्य सांगा.

मी म्हणालो - “आपण दोघे आपल्या आयुष्यातील झालेल्या चुका बदल पश्चाताप करून पापाचे क्षालन करण्याचा आणि दोषांना दूर करण्याचा जो प्रयत्न करीत आहात, ही तर फार चांगली गोष्ट आहे, परंतु आतापर्यंत तर तुम्ही फक्त आपल्या कौटुंबिक जीवनाचेच परीक्षण केले आहे; परंतु परलोकाच्या दृष्टीकोनातून ही आपण आपले सम्यक् परीक्षण करा. त्याशिवाय संन्यास किंवा समाधिची प्राप्ति होणे कसे शक्य आहे?”

त्याबरोबरच जेव्हा मी माझ्याबद्दलची थोडीफार माहिती सांगितली तेव्हा विवेकी म्हणाला, - “अरे वा! आपण लेखक सुद्धा आहांत? मी तर आपली बरीच पुस्तके वाचली आहेत. म्हणून तर मी सारखे विचार करीत होतो मी आपणास कोठे तरी पूर्वी पाहिले आहे. आता आठवले की मी आपणास प्रत्यक्षपणे नाही तरी परोक्षपणे पुस्तकाद्वारे पाहिले आहे.”

“अहो, आता तर आपण आमचे परोक्ष गुरु देखील आहात. आम्ही तर आपल्या पुस्तकातून बरेच काही शिकलो आहोत, परंतु प्रत्यक्ष गुरु शिवाय ज्ञान असत नाही. पुस्तके एखादा कितीही वाचो, परंतु प्रत्यक्ष चर्चा केल्याने जे स्पष्टीकरण होते ते स्वतः वाचल्याने होत नाही. ही गोष्ट खरी आहे की गुरु तर कधी कधीच भेटतात आणि जिनवाणी तर सदा नित्यबोधक आहे, सदैव आपल्याबरोबर असते, जेव्हा इच्छा होईल तेव्हा वाचता येते. मी गुरुचे महात्म्य

सांगून जिनवाणीच्या उपयुक्ततेचा अस्वीकार करीत नाही. आणि शिवाय आपले लिखाण तर समजावून सांगण्यापेक्षाही सरळ व सोपे आहे. म्हणून वाचण्याचे महात्म्य आणि ऐकण्याचे महत्त्व अलग अलगच आहे. दोन्ही एक दुसऱ्याचे पूरकच आहेत-विरोधी नव्हे.

जेव्हा आता प्रत्यक्ष आपली ओळख झाली आहे तेव्हा आता तर आपण आम्हास प्रत्यक्ष सांगूनच जा की आता आम्ही उरलेले आयुष्य कशा तऱ्हेने कंठावे?

आम्ही आपल्या आयुष्यामध्ये हे जग फार जवळून बघितले आहे, तेव्हा आता आमचे मन पार विटून गेले आहे. सारे जग स्वार्थी आहे, जगात कोणी कोणाचा नाही. मग भले, आयुष्यभर साथ देण्याचे वचन देणारी पत्नी असो किंवा भाऊ-पुतणे. पत्नी काय किंवा पुत्र-नातू सर्व आपापल्या सुखाकरीता साथ देतात, स्वार्थाचे सोबती आहेत. शास्त्रामध्ये सुद्धा जागोजागी हेच सर्व लिहीले आहे. वैराग्य भावनेच्या काही ओळीच पहा ना :-

“कमला चलत न पैड, जाय मरघट तक परिवारा ।

अपने अपने सुख को रोवें, पिता-पुत्र-दारा ॥

देहान्त झाल्यानंतर कमला (धन-दौलत) जीवाबरोबर एक पाऊल सुद्धा पुढे येत नाही. जिथल्या तिथे पडून रहाते. आणि मित्र परिवार सुद्धा फक्त स्मशानापर्यंत जावून परततात. मुले नातू वगैरे कुटुंबीय तीन दिवसानंतर आपापल्या उद्योग धंद्याला लागतात. आणि तेरा दिवसानंतर जणु त्यांचे सर्वांचे पुनश्च सोनेरी दिवस परततात. आणि सर्वजण आपापल्या मौज-मजेमध्ये रंगून जातात. नंतर कोण कोणाची आठवण काढतो?

जे नंतर देखील यदाकदाचित् रडताना आढळतात. ते देखील आपापल्या स्वार्थाचीच आठवण काढून-काढून रडत असतात. काठे पर्यंत या स्वार्थी जगताचे गुण गान करावे?

म्हणून आम्ही संन्यास धारण करून आत्मसाधनेद्वारा सम्यक् समाधिने आपल्या जीवनाला सुखी बनवू इच्छितो. अहो हे काय आयुष्य आहे? ज्यामध्ये फक्त संघर्षच संघर्ष आहे एक क्षण देखील शांति मिळत नाही म्हणून आपण आम्हांस संन्यास आणि समाधिचे स्वरूप समजावून द्यावे.

त्यांची संन्यास व समाधि घेण्याची तीव्र इच्छा पाहून त्यांच्या परिणामाची यथार्थ स्थिती जाणून घेण्यासाठी मी म्हटले - “हे पहा, धर्म आपणास जीवनसंघर्षापासून पलायन करण्यास शिकवत नाही. परंतु धर्म

पर्यायाने सत्य स्वरूप दाखवून त्याच्याबरोबर समतापूर्वक संयोजन करण्यास, समझोता करण्यास शिकवितो.

कोण्या एक कविने अशा पलायनवाद्यांना चांगलाच झटका देत येथवर म्हटले आहे की,

“जिनसे घर मांहि कछू न बन्यों, वे बन जाहि कहा करि हैं?”

जो घरातील, कषायामुळे उत्पन्न झालेल्या कौटुंबिक जीवनातील छोट्या मोठ्या प्रतिकुलतेस धैर्याने तोंड देऊ शकत नाही, तो मुनी जीवनातील कठोर साधना कशी करणार? त्याचप्रमाणे नैसर्गिक परिषह आणि परकृत उपसर्ग कसे सहन करणार?

जीवन तर संघर्षाचेच दुसरे नाव आहे. आणि संघर्षाचा जन्म अंतरंगात होते. तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाने जसजसे कषाय कृष होतील, राग-द्वेषाच्या कारणभूत इष्टानिष्टा कल्पना सुद्धा सीमीत होतील संघर्ष देखील सीमीत होत जातील. कषायांचे शमन जीवनापासून पलायन करणे नव्हे तर सत्य समजण्याने आणि त्याचा स्वीकार केल्याने होते. म्हणून सर्वात प्रथम पून्या शक्तिने- जोमाने सत्य समजून घेतले पाहिजे.

यासाठी सर्वप्रथम शास्त्राभ्यासाद्वारे आपणास तत्त्वनिर्णय करायला पाहिजे, ज्ञानस्वभावी आत्म्याचा निश्चय केला पाहिजे, खऱ्या देव-शास्त्र गुरुचे यथार्थ स्वरूप समजावे लागेल, तदनंतर जी परप्रसिद्धिमध्येच मात्र निमित्त आहेत अशी पंचेन्द्रिय मन आणि त्यांचे विषय, यावरून आपल्या रूचील हटवून आत्मसन्मुख करावे लागेल, तेव्हा संन्यास आणि समाधिची पात्रता प्राप्त होईल. येथूनच संन्यास आणि समाधिचा शुभारंभ सुरु होतो.

म्हणून आपणास आजपासूनच नियमित स्वाध्याय करण्याचा संकल्प केला पाहिजे. ज्ञानच सर्व समाधानकारक आहे, जे केवळ स्वाध्यायानेच प्राप्त होवू शकते. ज्याला समतापूर्वक निष्कषायभावाने आयुष्य जगता येत नाही त्याचे मरण समाधिपूर्वक कसे बरे होवू शकते? शक्यच नाही. कारण निष्कषायभाव किंवा शांत परिणाम होण्याचेच तर दुसरे नाव समाधि आहे.

म्हणून ज्याला आपले मरण समाधिपूर्वक साधावयाचे आहे त्याला आपल्या स्वस्थ आयुष्यामध्येच समाधि घ्यावी लागेल. समाधि अशा काही संजीवनीचा डोस नाही की जिला केवळ मरण समयीच पाजल्याने काम निभावेल. ही तर आत्मसाधना आहे, आराधना आहे, जीवन जगण्याची कला आहे, जिची आयुष्यभर साधना केली जावू शकते.”

अशा पवित्र भावनेनेच जेव्हा मी एकदा समाधिपाठ ऐकण्याची इच्छा व्यक्त केली तेव्हा या अज्ञानी जगाने त्या घटनेचा कोणत्या स्वरूपामध्ये स्वीकार केला ही देखील एक ऐकण्यासारखी मनोरंजक घटना बनून राहिली आहे.

सदासुखी आणि विवेकी दोघही मला त्या घटनेची हकीकत ऐकविण्याचा आग्रह करू लागले. परंतु उशीर झाला असल्यामुळे मी त्या दिवशी त्या घटनेची हकीकत सांगू शकलो नाही, परंतु दुसऱ्या दिवशी ऐकविण्याचे आश्वासन देवून त्यांचा निरोप घेतला. ते आपापल्या मनांत हकीकत ऐकण्याच्या इच्छनेच त्यादिवशी आपापल्या घरी परतले.

सम्यक् दर्शन

जीवादी तत्त्वार्थाचे खरे श्रद्धान सम्यक् दर्शन आहे. जीव, अजीव, आस्रव, बंध, संवर, निर्जरा आणि मोक्ष हे सात तत्त्वार्थ आहेत. यांना तत्त्वही म्हणतात आणि अर्थही म्हणतात. म्हणून यांना येथे तत्त्वार्थ म्हटले आहे. येथे तत्त्व शब्द भाववाची आहे आणि अर्थ वस्तुवाची. वस्तु आणि भाव दोन्हींचे श्रद्धान अपेक्षित असल्याने दोन्हीही शब्दांचा प्रयोग केला गेला आहे. कुठे कुठे पुण्य आणि पापाला मिळवून नऊ तत्त्वार्थपण सांगितले जातात. जेथे त्यांचा वेगळा उल्लेख केलेला नसतो, तेथे त्यांना आस्रवबंधामध्ये सम्मिलित केलेले असते.

सम्यक् दर्शनामध्ये 'दर्शन' शब्द श्रद्धान अर्थाने वापरलेला आहे आणि सम्यक् पद विपरिताभिनिवेशाच्या (उलट अभिप्रायाच्या) निषेधार्थ आहे. म्हणून विपरिताभिनिवेशाने रहित जीवादी तत्त्वार्थाचे श्रद्धानच सम्यक् दर्शन म्हणविले जाते.

सर्वोदय तीर्थ

आषाढ महिन्यातील शुक्ल पक्ष होता, समुद्रापासून मान्सून वाऱ्यांना सुरवात झाली होती. मेघ इकडून तिकडे धावत होते, अधून मधून विजा चमकत होत्या. दोन दिवसापासून सूर्यनारायणाचे दर्शन सुद्धा दुर्लभ झाले होते. माझ्या प्रवासातल्या सहाव्या दिवसाच्या सकाळपासूनच काळेकुट्ट ढग जमायला लागले होते, मध्यान्हा पर्यंत दगमग वाढतच होती, दुपार पासून वर्षावाला सुरवात झाली ती संध्याकाळ झाली तरी थांबेच ना. सर्वत्र पाणीच पाणी दिसत होते. लहान मोठ्या नद्या व नाले भरभरून वहात होते, रस्त्यावर गुडघ्या पर्यंत पाणी साचले होते. अशावेळी त्या दिवशी फिरायला जाण्याचा कोणी विचारही करू शकत नव्हता - शक्यही नव्हते म्हणा.

लहान-थोर सगळेच आपापल्या सज्ज्यातून, दरवाजे-खिडक्यातून आणि सापडेल त्या बारीकशा झरोक्यातून बाहेरील पावसाची मजा लुटत होते. परंतु सदासुखी आणि विवेकी बेचैन होते, ते वाटच पहात होत की थोडावेळ का होईना पाऊस थांबला की त्यांनी माझ्या घरी यावे. कारण त्यांना माझ्याकडून ती घटना ऐकावयाची होती जी आदल्या दिवशी वेळेअभावी मी त्यांना ऐकवू शकलो नव्हतो. एवढ्या वेळत एका तासात त्यांच्याकडून तीन तीनदा फोन आले. ह्यावरून ते कीती आतुर होते हे लक्षात येईल.

थोडासा पाऊस थांबताच ते दोघेही माझ्या घरी दत्त म्हणून ऊभे राहिले. येताच विवेकी म्हणाला, - “अहो अशा पावसात भिजत फक्त आपल्याकडून ती हकीकत ऐकण्यासाठीच आम्ही आलो आहोत जी काल तुम्ही सांगता सांगता सोडली. म्हणून आता आपण कोणता औपचारीकता केल्याशिवाय आगोदर ती गोष्ट सांगा.”

त्यांची आतुरता पाहून मी म्हणालो - “हो, हो, ऐकवितो. प्रथम थोडे गरम तर व्हा, आपण भिजतच आला आहात. आणि दुसरे काही नाही तर निदान एक-एक कप गरमागरम चहा तर घ्या, मग निवांतपणे बसून ती हकीकतही ऐकवने.

सदासुखी म्हणाला - “भाऊसाहेब, खरच आता आम्हाला कोणत्याच गोष्टीची आवश्यकता नाही, तम्ही तर.....”

“आपणास आवश्यकता नाही, हे तर ठीक आहे हो, परंतु आमचे देखील काही कर्तव्य आहे की नाही? अहो घरी आलेल्या अतिथिचे काही ना काही आतिथ्य तर केले पाहिजे ना?” - असे मी म्हणालो.

सदासुखी म्हणाला - “आता आम्ही चहा-पाणी काही घेणार नाही. आपण मनांत कोणताच विकल्प आणू नका. तसे पाहता तुम्ही स्वतः प्रवासी आहात, परदेशी आहात. जेव्हा आम्ही आपल्या घरी येवू तेव्हा आम्ही पोटभरून आपले आतिथ्य स्वीकारू आता तर आपण आमचे पाहुणे आहात, म्हणून जर आपण आमचे आमंत्रण स्वीकारून उद्या आमच्या घरी याल तर मेहरबान होईल. निश्चितपणे आपल्या सानिध्याने आमचा फार मोठा फायदा होईल. आम्हाला आपणाशी बरेच बोलायचे आहे आणि खूपशा शंकाचे समाधान करून घ्यायचे आहे.”

मी म्हणालो - “अहो बंधुनो, ही तर आपली भारतीय संस्कृति आहे ती तर अमलात आणली पाहिजे ना? आणि तुम्ही घराबद्दल म्हणता, अरे बाबनो, जिथे उतरलो आहे तेच माझे घर. नुसत्या जलपानासाठी काय घर आणि काय परदेश? काय परदेशामध्ये मी भोजन किंवा पाणी घेत नाही काय?

भले फूल नसेना का - पण फुलाची पाकळी असू द्या, परंतु घरी आलेल्या अतिथीचा सत्कार झाला पाहिजे”

आतिथ्य सत्काराच्या औपचारीकते नंतर मी बोलण्यास सुरवात केली. --“ही गोष्ट वीस वर्षापूर्वीची आहे. तेव्हा माझे वय सदतिस-अडतीस वर्षांचे असेल. त्यावेळेस एकदा मला असा अंगात ताप भरला की त्यामुळे माझ्या अंग-प्रत्यंगात असह्य वेदना होत होत्या. म्हणून मी माझ्या पत्नीस बोलवून सांगितले - ‘तू मला आता असे एखादे आध्यात्मिक भजन ऐकव किंवा एखादे असे शान्तिप्रदायक स्तोत्र आणि वैराग्यप्रेरक काव्य ऐकव की जे ऐकल्यामुळे माझा उपयोग बदलेल आणि त्यामुळे मला वेदनेची पीडा होणार नाही. ती बिचारी सर्व कामधाम सोडून माझ्याजवळ येवून बसली आणि जिनवाणीतील चांगली चांगली स्तोत्र आणि भजन ऐकवू लागली.

ऐकविता-ऐकविता तिची नजर ‘समाधिमरण प्रकरणावर’ पडली. सूरचंद्रकृत समाधिमरण पाठ तर वैराग्यप्रेरक तर आहेच शिवाय कर्णप्रियही आहे. म्हणून ती सहजतेने व सरळ मनाने, विचारांना एकाग्र करून त्यामध्येच समरस झाल्याने-आपल्या शारिरीक पीडेला विसरण्याचा प्रयत्न करू लागलो, अशाप्रकारे त्यादिवशी ती आध्यात्मिक भजन आणि स्तोत्रादि पाठ मला ‘रामबाण’ औषधप्रमाणे उपयोगी ठरली. खरोखरीच माझा उपयोग बदलण्याने दुःखाची

अनुभूति कमी झाल्याने माझे कण्हणे कमी होवू लागले. माझे कण्हणे कमी होते आहे हे पाहून माझ्या पत्नीला उत्साहाचे उधाण आले आणि ती आपल्या मधूर कंठाने जोराजोरने गाऊन तालसुरात आळवू लागली -

“भव-भव में सुर पदवी पाई, ताके सुख अति भोगे ।
 भव-भवमें गति नरकतनी धर, दुःख पाये विधि योगे ॥
 भव-भवमे तिर्यच योनि-धर, पायो दुःख अति भारी ।
 भव-भवमें साधमीजन को, संग मिल्यो हितकारी ॥
 भव-भवमें जिन पूजन कीनी, दान सुपात्रहिं दीनो ।
 भव-भव में मैं समवशरण में, देख्यो जिनगुण भीनो ॥
 ऐसी वस्तु मिली भव-भव में, सम्यग्गुण नही पायो ।
 ना समाधियुत भरण कियो मैं, तातै जग भरमायो ॥
 काल अनादि भयो जग भ्रमतें, सदा कुमरणाहिं कीनो ।
 एकबार हू सम्यक्युत में, निज आतम नहिं चीनो ॥
 जो निज-परको ज्ञान होय तो मरण समय दुःख काँई ।
 देहविनासी मैं निजभासी, योंहि स्वरूप सदाई ॥
 विषय-कषायन के वश होकर, देह आपनो ज्यानो ।
 कर मिथ्या सरधान हिये बिच, आतम नाहिं पिछान्यो ॥
 यों क्लेश हिय धार मरणकर, चारो गति भरमायो ।
 सम्यक्-दर्शन-ज्ञान-चरन ये, हिरदै मैं नहिं लायो ॥
 धन्य-धन्य सुकौशल स्वामी, व्याघ्री ने तन खायो ।
 तो भी श्रीमुनि नेक डिगे नहिं, आतम सोचित लायो ॥
 यह उपसर्ग सहयो धर थिरता, आराधन चित्तधारी ।
 तो तुमरे जिय कौन दुःख है, मृत्युमहोत्सव भारी ॥

रोजाच्या-पाजाच्यांनी देखील तिचा आवाज ऐकला आणि त्यांना आश्चर्य वाटले, अरे, हे कोठले स्वर आहेत? कोणाचा मृत्युमहोत्सव प्रारंभ झाला आहे? अरे! हा तर ताईचा आवाज आहे, काल तर भाऊसाहेब व्यवस्थित हसतखेळत बोलत होते, एका रात्रीतून भलतेच काय झाले? एकएक करीत सगळे रोजारी पाजारी माझ्या शेवटच्या घटिकाजवळ आल्या समजून सहानुभूति दर्शविण्यास येवू लागले.

“अहो, आता यांचे वय ते कितीसे होते? परंतु मृत्यु वय पाहिल तर ना? आता आता तर कोठे सुखाचे दिवस आले होते. बिचाऱ्याने आतापर्यंत दुःखाचेच दिवस बघितलेत!” दुसरा म्हणाला, - “माणूस चांगला होता. परंतु भवितव्यासमोर कोणाचे काय चालते? जो जेवढे आयुष्य घेऊन आला आहे, तेवढाच तर जगणार. अशाप्रकारे नाना प्रकारची बोलणी सुरु झाली. वास्तविक अशा प्रकारचे काहीच झाले नव्हते. ना कोण मेला होता ना कोणी मरणासन्न झाला होता! मला फक्त ताव आला होता आणि आपला उपयोग पलटविण्यासाठी, आपले दुःख विसरण्याकरीता, पीडेचे चिंतन किंवा आर्त ध्यानापासून बचण्यासाठी किंवा साम्यभावाने समतावृत्तीने वेळ घालविण्याकरीता, शांतिपूर्वक ‘समाधिमरण-पाठ’ ऐकत होते.

परंतु यामध्ये त्या बिचाऱ्या शेजाऱ्या पाजाऱ्यांचा काय दोष? त्यांनी तर समाधि पाठ म्हणण्याचा अर्थच असा मानलेला होता की, त्यांच्या मनामध्ये असेच बिंबले होते की, समाधि-पाठ म्हणण्याचा अर्थच हा की तो फक्त अखेरच्या क्षणीच- मरणाच्या वेळेलाच म्हणायचा असतो.

जसे अरहंत किंवा रामाचे नाव सत्य, शिव, आणि सुंदर आहे आणि त्यांचे नाव घेतल्याने सद्गति प्राप्त होते. परंतु ‘अरहंत नाम सत्य आहे.’ तसेच ‘राम नाम सत्य आहे - सत्य बोला गत्य आहे. अशी वाक्य हल्ली शवयात्रेशी जोडली गेली आहेत. शवयात्रेच्या अर्थामध्ये रूढ आली आहेत. मृत्युचे प्रतीक बनली आहेत. म्हणून यांना मृत्युच्या प्रसंगाशिवाय एरव्ही कोठे बोलणे अशुभ चुकीचे किंवा अपशकून सूचक मानले जावू लागले आहे.

म्हणून ज्याप्रमाणे लग्नप्रसंगी ‘अरहंत नाम’ सत्य आहे किंवा ‘रामनाम सत्य आहे’ असे बोलले जात नाही त्याचप्रमाणे आजकाल समाधिचा पाठ मृत्युसमयाशी जोडला गेला आहे, मरणासन्न अवस्थेशी जोडला गेला आहे. तसेच आजकाल जगामध्ये अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे की समाधि मरण-पाठ देखील प्रत्येक व्यक्ति केव्हाही वाचू किंवा म्हणू शकत नाही. आज्ञापणात देखील वयोवृद्ध मरणासन्न व्यक्तीनाच समाधिमरण ऐकण्याच सुयोग लाभतो. ते सुद्धा तेव्हा की जेव्हा त्याची पांची इंद्रिय पूर्ण गलितगात्र शिथिल होतात, डॉक्टर आपल्यावरील जबाबदारी झटकतात, व्यक्ति बेशुद्ध होते, त्याच्यामध्ये न ऐकण्याची पात्रता उरते, ना शक्ति असते ना, विचार करण्याची समजून घेण्याची क्षमता उरते, - अशा परिस्थितीमध्ये ऐकविण्यात फायदा तो काय होणार आहे? निव्वळ कानात मंत्र देण्याने तर मुक्ती होणार नाही. आमची तरी हीच सदिच्छा आहे की एखाद्या तरुण किंवा वृद्धावर मरणाचा

प्रसंगच येवू नये पण मृत्यू समोर कोणाचे काय चालणार आहे? एखादे वेळेस एखाद्या तरुणाचे आयुष्य पूर्ण झाले आणि त्याला मरावे लागले तर त्याला समाधिमरण पाठ न ऐकताच मरावे लागेल. कारण त्याच्या अंतिम काळापर्यंत सुद्धा तरुणांचे मरण कोणाला अपेक्षित असत नाही.

वास्तविक समाधि मृत्यू महोत्सव नसून जीवन जगण्याची कला आहे -त्याकडे या दृष्टीनेच पाहिले पाहिजे, पण असे होवू शकले नाही. समाधिपाठाला मृत्युप्रसंगी वाचण्याची वस्तु मानली नाही पाहिजे आणि ना त्याला मृत्युशी जोडले पाहिजे. हा तर आयुष्यभर चिंतन करण्याचा विषय आहे की त्यामळे साधकाचे मृत्युसमयी देखील ज्ञान व वैराग्य जागृत राहिले आणि त्याला मोहाचा घेराव मूर्छित करू शकणार नाही.

जस जसे मी वेदना विसरत गेलो, तसतसे मला झोपेने घेरायला सुरवात केली आणि थोड्याच वेळेत मी गाढ झोपी गेलो. दुःखाव्यामुळे रात्रभर झोपू तर शकलोच नव्हतो, त्यामुळे झोप तर येणार होती आली आणि त्यामुळे ही घटना शेजारीपाज्यांच्याचे चेष्टेचा उपहासाचा विषय बनली. लोकांना असे वाटले जणु एखादे प्रेत जीवंत होवून आले आहे.

माझ्या बाबतीतच घडलेली ही घटना ऐकून सुदासुखी आणि विवेकीच्या हृदयामध्ये समाधिचे खरे स्वरूप जाणण्याची आणि आयुष्यात अमलात आणण्याची जिज्ञासा-इच्छा-जागृत झाली.

त्यांनी संन्यास आणि समाधि घेण्याचा संकल्प तर केलाच होता, कारण ते आपल्या लौकीक जीवनाला चांगलेच कंटाळलेले होते त्यामुळे पारलौकीक जीवन सुधारण्याची भावना बाळगून होते. म्हणून त्यांना माझ्या रूपाने विनासायासच असे निमित्त मिळाले की कदाचित् दिवा हातात घेवून हुडकूनही त्यांना आढळले नसते. म्हणून ते कोणत्याही परिस्थितीत माझे सानिध्य सोडू इच्छित नव्हते. परंतु रात्र होवून खूप उशीर झाल्याने त्यादिवशी अधिक काही फारशी चर्चा होवू शकली नाही. दुसऱ्या दिवशी पुनश्च भेटण्याच्या इच्छेने ते स्वतःच्या घरी परतले.

तेच डोंगराळ प्रदेश, तेच हिरवेगार उपवन, तसेच सुरम्य वातावरण, परंतु सदासुखीला हल्लीहल्ली काही बदल्या बदलल्यासारखे वाटत होते - त्याचे मन जे बदलले होते.

कोणी योग्य तेच म्हटले आहे - 'मनाचे जिंकणे - जय आहे - मनाचे हरणे हार! सदासुखीचे मन आजकाल पूर्वीप्रमाणे विकथामध्ये रमत नव्हते. त्याच्या भावना आणि विचारामध्ये आता पूर्वी पेक्षा जमीन आस्मानाचा फरक पडला होता. त्याच्याद्वारे त्याने स्वतः केलेल्या चुकांचा सहज भावनेने स्वीकार करणे आणि निरंतर केलेल्या चुकांवर टीका करणे हे या गोष्टीचा प्रत्यक्ष पुरावाच होता.

पूर्वी अगोदर त्याच्या बोलण्यात अधिकांश राजकारण व दुसऱ्याची टीका किंवा निंदेवरच जोर असायचा, परंतु आता त्याची चर्चा मुख्यत्वेकरून धर्म कथा आणि तात्त्विक विषय यावरच केंद्रित झाली होती.

मला त्या डोंगराळ प्रदेशात पोहचल्या पासून फार दिवस लोटले नव्हते, सुमारे दोन एक आठवडेच झाले होते. ज्यामध्ये देखील पहिल्या आठवड्यामध्ये दूरदूरच्या परिचया मध्येच निघून गेला होता.

सदासुखीच्या निकटच्या संपर्कामध्ये येवून तर अवघे सात एक दिवस झाले होते. एवढ्या कमी अवधीमध्ये त्याच्या आयुष्यात झालेल्या विलक्षण परिवर्तन पाहून मी स्वतः चकीत झालो होतो.

कोण जाणे एखाद्या जीवाची काललब्धि केव्हा येईल ते! कोणाच्या परिणतिमध्ये कधी आणि कोणते परिवर्तन होईल ते! कोणाचा केव्हा आणि कसा भाग्योदय होईल ते! हीच बाब मृत्युच्या बाबतीतही लागू पडते.

दुकानदाराच्या तोंडातून हल्ली हे अनेकवेळा ऐकू येते की, मृत्यु आणि गिऱ्हाईक यांचा काही भरोसा नाही केव्हाही अगदी न सांगता येतात; परंतु धन्य आहे त्या दुकानदारांची की जे, मृत्युची तजवीज व्यवस्था न करता फक्त गिऱ्हाईकांचीच व्यवस्था करतात. जी म्हणून मृत्युपासून सावधान करण्याकरीता प्रचलित झाली आहे तिला गिऱ्हाईकावर घटवून दुकान न सोडण्याची प्रेरणा

देण्यामागे एखाद्या चाणाक्ष चतुर सच्चा व्यापार बच्च्याचेच काम असू शकते, जो आपल्या मुलांना अशा तऱ्हेची प्रेरणा देत असेल.

परंतु आता सदासुखी अशा दुकानदार आणि व्यापाऱ्यांच्या श्रेणीपेक्षा फारच वरच्या श्रेणीत पोहोचला होता. आता त्याची विचार करण्याची पद्धतच पार बदलून गेली होती. तो मृत्युचा अर्थ आता चांगल्याच तऱ्हेने समजू लागला होता. आता तो दुकानदारीला तिलांजली देवून मृत्युच्या दाढेत जाण्यापूर्वी मृत्युलाच मृत्यु आणण्याच्या तयारीला लागला होता. अमर बनण्याच्या सम्यक् पुरुषार्थामध्ये तो लीन होवू लागला होता.

X

X

X

मागच्या आठवड्यापासून नियमित चाललेल्या तत्त्वचर्चेमध्ये काही कारणवश विवेकी उपस्थित राहू शकला नाही, तेंव्हा सदासुखीला असे वाटले की जणु विवेकीने फार मोठा खजाना गमावला, त्याने जणु कधीही भरून निघणार नाही अशी अपूर्णीय क्षती केली आहे. त्याचे म्हणणे असे होते की विवेकीने कोणत्याही परिस्थितीत तत्त्वचर्चेसारखी सुवर्णसंधी दवडायला नको होती. कोठे लाभतात असे मंगलमय प्रसंग ? न जाणो कोणत्या पूर्व जन्माच्या पुण्याच्या फळाचा उदय झाला आहे की घरबसल्या ज्ञानगंगेमध्ये आकंठ स्नान करण्याचे सद्भाग्य लाभत आहे.

म्हणून दुसऱ्या दिवशी येताच त्याच्यावर तो कडाडलाच, आणि तो तार स्वरातच म्हणाला, -“विवेकी काल तू तत्त्वचर्चेसाठी का आला नाहीस ? यापेक्षांही कोणते महत्वाचे काम असू शकते काय ? तुला कल्पना आहे ना की, हे फक्त आपणाकरिताच इतक्या दिवसापासून येथे थांबलेले आहेत.”

सदासुखीचा रूद्रावतार पाहुन विवेकी थोडासा गडबडलाच. तो आपले न येण्याचे कारण सांगण्यास सुरवात करणार येवढयातच सदासुखी पुनश्च असमाधानी वृत्तीने म्हणाला, -“आता मला तुझ्या घरगुती कामची कोणतीही सबब ऐकण्याची इच्छा नाही. ज्यांच्या मोहापोटी तू येवढा वेडा होवू पाहतो आहेस, ते संकटकाळी कोणीच कामाला येणार नाहीत, आणि आता त्यांना तुझ्या कामाची किंवा सल्ल्याची गरज तरी कुठे आहे ? तू केवळ आपल्या असहायपणा मुळेच स्वतःचा अमूल्य वेळ खर्ची घालत आहेस. जरी ते तुला सोडण्यास तयार नसतील तरी देखील आता तुला त्यांच्यावरील ममत्व-एकत्व कमी केलाच पाहिजे.”

सदासुखीने नाराज होणे उचितच होते. कारण मित्र त्यालाच म्हणतात की जो आपल्या मित्राला त्याच्या आत्महितामध्ये प्रेरीत करतो-- त्याच्या कल्याणार्थ त्याला मार्गी लावतो.

सदासुखी थोड्याशा नम्र सुरातच म्हणाला- “हे पहा मित्रा, आता आपल्याला दुनियादारीमध्ये अडकण्यासाठी वेळ उरला आहे कां ? काल जेव्हा पंडीतजींनी एक गोष्ट आपल्या व्याख्यानात एवढी मार्मिक सांगितली की त्यावेळेस मला तुझी खूप आठवण झाली. मी इकडे तिकडे खूप शोधले पण तुझा पत्ताच नव्हता. तुझ्या गैरहजेरीमुळे माझा मात्र उपयोग खूप खराब झाला.”

विवेकीने खेद प्रगट करीत जिज्ञासेने विचारले-“काय सांगितले पंडीतजींनी ? काही सांगू शकशील कां ?”

“हां, हां कां नाही ? तुला काय वाटले मला कांही समजत नाही ? तसे पाहिले तर यांची प्रत्येक गोष्ट मी लक्षपूर्वक ऐकत असतो. आणि शिवाय काल तू न आल्याने माझी जबाबदारी तर आणखीनच वाढली होती. म्हणून मी एक एक गोष्ट लक्षपूर्वक ऐकली आणि ध्यानात ठेवली”

सदासुखीने काल ऐकलेले व्याख्यान शब्द अन् शब्द पुनश्च सांगित म्हटले,-“अहो, स्त्री फ्रादि सगळे अप्पेष्ट, मित्रमंडळी हे सगळे स्वार्थाचे साथीदार आहेत. कोणी कितीही गोड गोड बोलो किंवा कोणतेही आश्वासन देवो, वेळ येताच प्रत्येक जण पाठ फिरवितो. कोणीही दुःखाच्या प्रसंगी कामी येत नाही. कदाचित कोणी कामास येऊ इच्छित असेल तरी वस्तुव्यवस्थेलाच कोणाचा कोणामध्ये हस्तक्षेप स्वीकृत नाही. वस्तुव्यवस्थेमध्ये अशी काही व्यवस्थाच नाही की कोणी कोणाच्या सुखदुःखात सहभागी होऊ शकेल.”

शास्त्राचा उल्लेख करीत त्याने म्हटले-“पहा नां ! स्पष्ट लिहीले आहे- ‘सुतदारा होय न सिरी, सब स्वारथ के है भीरी, ! शास्त्रामध्ये थोडेच चुकीचे लिहीले असते ? त्यांनी एक दुसरे भजन म्हटले त्यांतील काही ओळी अशा-

‘तन कोई छुता नाही, चेतन निकल जाने के बाद ।

फैक देते फूल को, खुशबू निकल जानेके बाद ॥

छोड देता माँ को बछड़ा, पय निकल जाने के बाद ।

कदाचित् पुढली ओळ पंडीतजी बोलले नव्हते, ते विचार करीत होते तेवढयात मी त्यांना म्हटले “सांगून टाका, काही हरकत नाही, सांगाच की,

बेटे माँ-बापको भी छोड देते, स्वार्थ सध जानेके बाद ॥’

एवढे म्हणताच सर्व श्रेत्यांच्या नजरा माझ्याकडे वळल्या. माझ्याकडे सर्वजण पहात असलेले पाहून मी क्षणभर ओशाळलो, कारण मी विनाकारण मध्येच बोललो चालू व्याख्यानामध्ये मध्येच लुडबुड करण्याच अपराध मी केला

होता. परंतु जेव्हा मी सर्वांना हसताना आणि वा ! वा ! ची प्रशंसा करताना ऐकून मला वाटले की, मी फार मोठी शहाणपणाची गोष्ट बोलून गेलो. नाहीतर ते व्याख्यानामध्येच वा ! वा ! असे कां म्हटले असते ?

वास्तविक तर हे वयस्कांचे दुःखच होते. त्यांच्या मनांतील खेदालाच-दुःखालाच जणु मी वाचा फोडली होती. म्हणून सर्वजण खुशीत येणे स्वाभाविकच होते. पंडीतजींनी सुध्दा माझ्या म्हणण्याला पुष्टी देत माझी ओळ पुनःपुन्हा ऐकविली.

“बेटे माँ-बाप को भी छोड देते .....”

सदासुखीच्या तोंडून जेव्हा विवेकीने ती गोष्टी ऐकली तेव्हा तो अक्षरशः वाह ! वाह ! करीत दाद देता झाला आणि आनंदाने उद्गारला -“वाह ! सदासुखी तू तर कमालच केली बाबा !”

“काय डोंबल कमाल केली ? तू माझी अशी स्तुती करू लागला आहेस की मी फार मोठा कवि बनलो आहे. अरे बाबा, माझ्या तोंडातून तर मोडक्या तोंडक्या शब्दातून जनतेच्या हृदयातील दुःख निघाले होते.

विवेकी म्हणाला, -“कवि देखाल असेच तयार होतात - तुला माहित नाही कां वाल्मिकी महाकवि कसे बनले ते? त्यांच्या विषयी कवि सुमित्रानंद पंतानी हेच म्हटले आहे.

‘वियोगी होगा पहला कवि, आह से उपजा होगा गान ।

उमड कर आँखों से चुपचाप, बही होगी कविता अनजान ।।’

सदासुखी पुढे म्हणाला, “पंडीतजींनी त्यांच्या व्याख्यानामध्ये एका कथेच्या माध्यमातून या स्वार्थीजगताचे जे शब्दचित्र रेखाटले होते, ते मोह निद्रेत गाढ झोपलेल्या तुझ्या-माझ्यासारख्या जीवांचे डोळे उघडण्याकरीता पुरेसे होते.”

विवेकी आपल्या चुकीची जाणीव लक्षात येऊन तो म्हणाला, -“अहो, खरोखरच माझ्या हातून मोठी चूक झाली की मी अशी सुवर्णसंधी दवडली. जर तू ऐकवू शकत असशील तर ती गोष्ट अवश्य ऐकव. मी यापुढे दररोज वेळेवर हजर राहण्याचा मनापासून प्रयत्न करीन.” विवेकीच्या विनंतीनुसार सदासुखीने पंडीतजींच्या व्याख्यानात ऐकलेली गोष्ट सांगण्यास सुरवात केली “एक शेट होता, त्याचे नाव खुशीराम होते, जगाच्या दृष्टीकोनातून सर्व संपन्न होता, पाच-पाच मुले, त्यांच्या एकाहुन एक सुंदर आणि सुशील बायका, कलकलाटाने घरातील कोनाकोपऱ्यातून आवाज निनादविणारी नाती-नातवंडे, कुलीन पत्नी, आज्ञाधारक मुलं, अनुकूल शेजारी-पाजारी सेवा करण्यास सज्ज असलेले तत्पर नोकर-

चाकर, परदेशी मोटारी, मोठ मोठे बंगले, काय नव्हते त्यांच्याकडे ? एका तत्त्वज्ञानाशिवाय सर्वकांही होते.”

सुदैवाने ज्ञानींच्या जीवनांत जर अशी घटना घडलीच, तर तो या थाटा माटायाच्या क्षणभंगुतेला उत्तम प्रकारे जाणतात आणि ते या थाटामाटांशी तन्मय होत नाहीत, अधिक प्रभावित होत नाहीत. परंतु जर करता हेच सर्व अनुकूल संयोग अज्ञानांना लाभले तर त्यांना अपचन झाल्याशिवाय, अभिमान-गर्व झाल्याशिवाय रहात नाही.

शेठ खुशीरामना देखील हे सगळे पचले नव्हते, त्यामुळेच ते आकाशात भराऱ्या मारू लागले होते. आता त्याचे पाय जमीनीवर टेकतही नव्हते, तो आता स्वतःसमोर कोणाला कोणतीच किंमत देत नव्हते. कोणाबरोबर सरळपणे बोलणे जणु तो विसरलेच होते आणि खाली बघून बोलणे तर तो आता पार विसरून गेले होते, परंतु सदासर्वदा प्रत्येकाचे दिवस सारखे रहात नाहीत. तो देखील त्यांच्यातलाच एक होता ज्यामुळे ने लवकरात लवकर आस्मानातून जमीनीवर येऊन आदळले.

एकदा असे झाले की लाखो प्रयत्ना अंती देखील ते आजारी पडल्यानंतर बरा व्हायची चिन्हं दिसेनात. जेव्हा ते सर्व बाजूने निराश झाले तेव्हा त्याला भगवानाची आठवण झाली. दैवयोगाने एके दिवशी अनायसे त्याच्या घरी एक महात्मजींनी येवून पोहोचले.

महात्मजींनी शेठना साठ वर्षे झालेली व प्रकृति अधिकच अस्वस्थ पाहून उरलेले आयुष्य धर्म-आराधनेमध्ये घालविण्याचा सल्ला दिला.

त्यानी सांगितले -“पहा शेठ ! मी माझ्या निमित्त ज्ञानाने तुमचा भूतकाळ व भविष्यकाळ चांगल्या तऱ्हेने जाणतो आहे. तुमच्या पुण्योदयाने तुमचा भूतकाळ तर फारच चांगला व्यतीत झाला आहे. परंतु तुमची वर्तमान परिणति पाहिल्याने मला तुमचा भविष्यकाळ सुखदायक आढळत नाही. आता तुमचे पुण्य क्षीण होऊ लागले आहे त्यामुळे वृद्धापकाळी तर सुखशांती तर दिसतच नाही, परंतु पुढला भव देखील अंधकारमय दिसत आहे. म्हणून माझा सल्ला ऐका की आता आपले उरलेले आयुष्य ज्ञानवैराग्यसहित समतापूर्वक घालवा. त्यामुळे तुम्हाला वर्तमानात आकुलता जनित दुःखाची अनुभूति न होवो आणि पुढील भव देखील त्यामुळे सुधारतील.”

शेठ म्हणाले-“महात्माजी ! आम्ही ज्ञान-वैराग्य कुठे जाणतो ? आम्हाला जर तुम्ही दान-पुण्य करण्यास सांगाल तर आम्ही लाख-दोन लाख रूपये खर्च करू शकतो - पूजा पाठ करवू शकतो. पण आता म्हातारपणी लिहीण्या-

वाचण्याची आणि स्वाध्याय करण्याची शक्ती आमच्यामध्ये कोठे असणार आहे? आता तर संयम-नियमाने राहणे देखील माझ्या हातातील गोष्ट उरली नाही.”

स्त्री, पुत्र, कुटुंब-पारंपाराच्या व्यामोहामध्ये अडकेलेल्या शेतकी अवस्था पाहून महात्मार्जींनी सर्व प्रथम शेतना संसार, शरीर आणि भोगांपासून अरूचि उत्पन्न करण्याकरीता या स्वार्थी-जगताचे स्वरूप समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला.

महात्माजी म्हणाले -“हे पहा शेत ! तुम्ही ज्या स्त्री-पुत्र, कुटुंब-परिवाराच्या मोहजालामध्ये अडकून आपले अमूल्य मानव जीवन व्यर्थच बरबाद करीत आहात, आपल्या हिता हिताला बिलकुल विसरला आहात, आपल्या भविष्याला अंधकारमय बनवू लागला आहात, ते कोणीही तुम्हाला दुःखाच्या दिवसात उपयोगी पडणारे नाहीत. हे जग फार मोठे स्वार्थी आहे. ज्यांना तुम्ही आपला-आपला असे म्हणता आहात, ते सगळे स्वार्थीच नातलग आहेत. म्हणून यापुढे तुम्ही कुटुंब-परिवाराच्या मोहामध्ये अधिक न गुरफटता. आतां अधिक पाप करू नका. पापाचे फळ तर तुम्हाला एकट्यालाच भोगावे लागणार आहे.”

“महाराज ! मी आपल्या तोंडी लागण्याचे साहस करू इच्छित नाही, आपण जे सांगाल मी त्याचे आपल्या आज्ञेचे पालन करण्याचा पुरेपूर प्रयत्न करीन, परंतु आपण जो माझ्या कुटुंबियावर जो संशय प्रकट केला आहे- त्यांना स्वार्थी म्हटले आहे- या गोष्टीवर माझा विश्वास नाही. कारण माझा आपल्या कुटुंबियांवर पूर्ण भरवसा आहे. ते माझ्याकरीता आपला प्राण देखील द्यायला कोणत्याही वेळेला तयार असतात. आता तुम्हीच सांगा अशा परिवारात माझे वृध्दत्व दुःखदायक कसे बरे होऊ शकते ?”

कदाचित् आपणास माहीत नसेल की, माझे स्त्री-पुत्र वगैरे मला एक क्षणभर देखील दुःखी पाहू शकत नाहीत तसे पुढला जन्म कोणी पाहिला आहे? तरी देखील वेळेवेळी मोक्या साधून भरपूर दान-पुण्य करून पूजा-पाठ करवून, तीर्थयात्रा संघ काढून, मंदिर वगैरे बनवून आपल्या पुढल्या भवासाठी कांहीना काही थोडीफार तरतूद करून ठेवली ही आहे.”

शेतके बोलणे ऐकून महात्मजी गालातल्या गालात हसले. ते म्हणाले- “शेत ! तुम्ही फार भोळे आहात जर तुम्हाला पुर्नजन्म आणि पाप-पुण्य यामध्ये विश्वासच नाही तर ही धर्म कार्य करून कोठचे रिझर्वेशन करीत आहांत ?

शेठ! आतापर्यंत तुम्ही पूर्व-पुण्याईने सर्व बाजूने कुटुंब-परिवाराची अनुकूलताच पाहिलेली आहे. प्रतिकूलतेचा प्रसंग तर आता प्राप्त झाला आहे. आता पहा कोण किती समर्पण करतो ते ?”

शेठने आत्मविश्वास प्रगट करीत म्हटले-“मी आपल्या या म्हणण्याशी सहमत नाही. उलटे तर आपण असे बोलून माझ्या नातलगांचा अपमान केला आहे.”

महात्मजी म्हणाले -“पहा शेठ, हे तुम्ही नव्हे, तुमचा मोह बोलत आहे, अहंकार बोलत आहे, भले, आता तुम्ही माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेवत नाही तरी देखील कधी ना कधी तुम्हाला माझे म्हणणे पटेलच पटेल. जरकरीता तुम्हाला माझ्या निमित्तज्ञानावर थोडा देखील विश्वास असेल तर त्यानुसार एवढेतरी निश्चित मानावे लागेल की आता तुमचे आयुष्य केवळ थोडे दिवस उरले आहे. म्हणून तुमची जी अतिमहत्वाची कामे आहेत, ती लवकरांत लवकर पूरी करून घ्या नाहीतर येथील सगळेच अर्धवट सोडून जावे लागेल आणि पुढील जन्मी सुध्दा तुमचा अतृप्त आत्मा सुख आणि शांति प्राप्त करू शकणार नाही. म्हणून आता तुम्हाला सर्व विकल्प तोडून स्वकल्याणार्थ लागले पाहिजे.”

महात्माजींना आपल्या मृत्यूची गोष्ट ऐकून डोळ्यासमोर अंधेरी आली व ते हबकूनच गेले.

परिस्थितीचा फायदा घेऊन महात्माजींनी शेठच्या कानात काही सांगितले - ऐकताच शेठ बेशुध्द होऊन निपचित पडले अचानक शेठची ही अवस्था पाहून घरातील सर्व लोक घाबरले. कोणाला काहीच समजले नाही की प्राहता पाहता काय झाले? आता आता तर ते महात्माजी बरोबर चांगले बोलत होते अन् एकाएक काय झाले? मग काय म्हणता? ताबडतोब सगळे त्यांच्याकडून प्राप्त होणाऱ्या आपापल्या सुखाची स्वार्थाची आठवण काढून काढून रडू लागले.

रात्रीचे दहा वाजले होते, त्यामुळे सारी रात्र त्यांच्या जवळ बसून काढणे क्रमप्राप्तच होते. थोडावेळ रडण्याची औपचारिकता पूर्ण करून इकडच्या तिकडच्या गोष्टी करू लागले. भविष्यातील रूपरेखा आखू लागले. यामध्ये संपत्तिच्या मालकीचा आणि वाटण्याच्या गोष्टीही सुरू झाल्या. मुले-मुली आणि भावा-भावामध्ये वेगवेगळ्या प्रकाराची कुजबूज सुरू झाली. मुले-मुली आणि भावंडांमध्ये बेशरमपणे संपत्तिवर आपापला सर्व अधिकार सिध्द करू लागले आणि त्यामध्ये शेठने पक्षपात करून आपल्यावर कसा अन्याय केला असे म्हणून त्यांना बरं-वाईट बोलू लागले.

त्या बिचाऱ्यांना कुठे माहित होते की, शेटजी मेले नव्हते, परंतु माहात्मजींच्या योजने नुसार कुटुंबियांची परिक्षा करण्याकरिता, त्यांच्या आपल्याबद्दलच्या भावना आजमावून घेण्याकरिता महात्माजींद्वारेच दिलेल्या कान मंत्रानुसार मरण्याचे सोंग करित होते. अशा वेळेला तेथे जे काही बोलणे होत होते त्यावरून शेटना महात्माजींच्या बोलण्यावर आता थोडा थोडा विश्वास बसू लागला होता.

जरी शेटना आपल्या कुटुंबियांच्या बोलण्याने त्यांचा अतिशय राग येत होता, तरी त्यांच्या भावनांना अजून नीट जाणून घेण्याकरिता गपचूप तसेच डोळे बंद करून मृतवत रात्रभर पडून राहिले आणि त्यांचे बोलणे ऐकू लागले. यासर्व गोष्टीमुळे त्यांच्या मनात एक प्रकारची उबग आली. जेवढी त्यांच्याविषयी ममता होती, त्यापेक्षा कितीतरी अधिक द्वेष उत्पन्न झाला.

सकाळ होताच महात्माजी पुनश्च शेटच्या घरी सहानुभूती दाखविण्यासाठी तेथे येऊन थडकले. त्यांनी शेटच्या कुटुंबातील सगळ्यांना एकत्र बोलावले आणि एका भांड्यामध्ये पाण्यामध्ये मंत्र फुंकून प्रत्येकाला सांगितले की जो हे मंत्रलेले जल प्राशन करील त्याच्या आयुष्यातील वीस-वीस वर्षे तुमच्या पित्याला लाभतील मग तुमच्या आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत तुमचे वडील तुमच्या बरोबर तुम्हाला लाभतील. जर एकाच व्यक्तिला आपल्या आयुष्यातील वीस वर्षे द्यावयाची नसतील तर तुमच्या पैकी कोणा पति-पत्नीने मिळून अर्धे-अर्धे जल प्राशन केले तर दोघेही आपल्या आयुष्यातील दहा-दहा वर्षे सुध्दा देऊ शकता.

सर्वजण एकमेकांच्या तोंडाकडे बघत बसले. बराच वेळ वाट पाहिल्यानंतर कोणही पुढे न आल्याने मृतवत पडलेल्या शेटना आणखीन राग आला, क्रोधाच्या आवेशाने त्यांच्या तळपयाची आग मस्तकाला गेली, व रागामुळे त्यांचे ओठ थरथर कापू लागले. ते ओरडलेच - चालते व्हा सगळे माझ्यासमोरून. आता मला पूर्ण कळून चुकले आहे की तुम्ही लोक किती स्वार्थी आहात ते ! आज तुम्ही माझा भ्रमनिवारण केलात आणि माझे डोळे उघडलेत. आता माझ्या लक्षात आले की महात्माजींचे म्हणणे शंभर टक्के खरे आहे की ज्यावर मी आतापर्यंत विश्वास ठेवला नव्हता.

महात्माजींनी शेटना शांत करित म्हटले - बंधो, यामध्ये या लोकांचा काही दोष नाही, आपणच भ्रमात होता. हे लोक आपले आयुष्य तुम्हाला देण्यास जरी तयार झाले असते तरी ते देऊ शकले नसते.

जगताच्या स्वसंचालीत वस्तु-व्यवस्थेमध्ये असे होणे शक्य पण नाही. जे असे म्हणतात ते धोका देत आहेत जे निश्चित आहे, त्याला कोण बदलू शकतो बरे ?

महात्माजींनी शेठना पुढे म्हटले - "कोणी कोणाला सुखी-दुःखी करू शकत नाही. जीवन-मरण देऊ शकत नाही कारण कोणी कोणाला आपले पुण्य-पाप देऊ शकत नाही, आयुष्य देऊ शकत नाही.

पहा नां ! समयसाझाच्या बंध अधिकारामध्ये आचार्य कुंदकुंद भगवानांनी किती स्पष्टपणे म्हटले आहे,-

मैं मारता हूँ अन्य को, या मुझे मारें अन्यजन ।
 यह मान्यता अज्ञान है, जिनवर कहे हे भव्यजन ॥
 निज आयुक्षय से मरण हो, यह बात जिनवर ने कही ।
 तुम मार कैसे सकोगे जब , आयु हर सकते नहीं? ॥
 मैं हूँ बचाता अन्य को, मुझको बचावे अन्यजन ।
 यह मान्यता अज्ञान है, जिनवर कहे हे भव्य जन ॥
 सब आयु से जीवित रहें, यह बात जिनवर ने कही ।
 जीवित रखोगे किस तरह, जब आयु दे सकते नहीं ? ॥
 सब आयुसे जीवित रहें - यह बात जिनवरने कही ।
 कैसे बचावे वे मुझे जब, आयु दे सकते नहीं ? ॥
 मैं सुखी करता दुःखी करता हूँ जगतमें अन्य को ।
 यह मान्यता अज्ञान है, क्यों ज्ञानियों को मान्य हो ? ॥

अशाप्रकारे सर्व जीव स्वतः केलेल्या पुण्य-पापाचे फळच भोगतात. अन्य दुसरा कोणी कोणाला सुखी-दुःखी करू शकत नाही. जर कधी कोणी अन्य एखाद्या अन्य जीवाला सुखी दुःखी करू शकला तर त्याने स्वतः केलेल्या पुण्य-पापाचे काय होईल ? म्हणून दुसऱ्या कोणा बदल राग-द्वेष व्यक्त करणे व्यर्थच आहे.

ज्ञानी अशा श्रद्धा बलाच्या जोरावरच कषाय कृश करीत असतात आणि मोह-राग-द्वेषाचे वमन करून समताभाव धारण करतात. तसेच संसार, शरीर आणि भोगाच्या असारतेचा वारंवार विचार करून, सांसारिक सुखापासून संन्यास घेतात, विरागी होऊन मुनिधर्म साधन द्वारे स्वरूपाची प्राप्ति करतात. हीच जीवन जगण्याची कला आहे की ज्यापासून आजतागायत आपण अनभिज्ञ

राहिलो आहोत. जर खरे सुख प्राप्त करावयाचे असेल तर आपणास देखील यासर्वांपासून संन्यास घेऊन पंचपरमेष्ठी आणि शुध्दात्म्याचा आश्रय घेतला पाहिजे. त्यांच्याचरणगी शरण गेले पाहिजे. याबद्दलच्या पं. जयचंदजी छाबडांच्या ओळी वारंवार आठवाव्यात अशा आहेत—

शुध्दातम अरु पंचगुरु, जग में शरणा दोय ।

मोह उदय जिय के वृथा, आन कल्पना होय ॥

महात्मजींचे हे उपदेशवजा बोलणे ऐकून शेठचे डोळे खाडकन उघडले आणि त्यांनी जगाचा संन्यास घेण्याचा दृढ संकल्प करून, महात्मजींना संन्यासाबाबदल सविस्तर खुलासा करण्याची विनंति केली.

महात्माजी म्हणाले—“संसार, शरीर आणि भोगांना असार, क्षणिक आणि नाशवंत तसेच दुःखस्वरूप व दुःखाचे कारण मानून त्यापासून विरक्त होणेच संन्यास आहे. तसेच त्या समता भावाला समाधि म्हणतात. शास्त्रीय शद्धामध्ये बोलायचे तर -‘कषाय रहित शांत परिणामांचे नाव समाधि आहे.’

तत्त्वांचे मनन, मिध्यात्वाचे वमन, कषायांचे शमन, इंद्रियांचे दमन, आत्म्यामध्ये रमणता - ही तर एकूण समाधि आहे, जी तुम्हाला करावयाची आहे.

समाधी करीता सर्वात प्रथम स्वरूपाची जाण अत्यंत आवश्यक आहे तसेच ही स्वरूपाची जाण पंचपरमेष्ठींच्या यथार्थ जाणीवपूर्वक होत असते आणि खऱ्या देव-शास्त्र-गुरूंची यथार्थ श्रद्धा त्यात निमित्त असते. त्याकरीता सर्व प्रथम तुम्हास देव-शास्त्र- गुरूंच्या शरणामध्ये यावे लागेल म्हणजेच परमेष्ठींचे यथार्थ स्वरूप समजून घ्यावे लागेल.

पुरूषाच्या बहात्तर कलेमध्ये दोन कला मुख्य आहेत - एक जीविका व दुसरी जीवोद्धार. पहिल्या कलेमध्ये तर तुम्हाला सफलता मिळाली आहे. आता दुसरी कला देखील तुम्ही हस्तगत करा. संन्यासपूर्वक समाधिची साधना करून आपले उरलेले आयुष्य देखील सार्थक बनवा.

अशा तऱ्हेने महात्माजींच्या प्रेरणेने आणि प्रयत्नाने तसेच स्वतःच्या चांगल्या भवितव्यामुळे शेठना सन्मार्ग लाभला.

या मार्मिक गोष्टीला जेव्हा सदासुखीच्या तोंडून विवेकीने ऐकले तेव्हा तो अत्यंत गद्गदित झाला. तसेच त्याचा विवेक देखील जागृत झाला.

विवेकीला असे जाणवले की जणु ही त्याच्याच आयुष्याच कथा आहे. म्हणून त्याने याच मार्गाचा अवलंब करावयाचा संकल्प केला.

सदासुखीच्या तोंडून आपले व्याख्यान शब्दशः परत ऐकून आणि दोघांना अशा तऱ्हेने प्रभावित आणि परिवर्तित पाहून मला माझे सारे श्रम सार्थकी लागले असे वाटले. मला या गोष्टीचा पूर्ण संतोष व फार मोठे समाधान झाले की, आयुष्याच्या उत्तरार्धात कां होईना परंतु ते दोघेही सन्मार्गावर आले होते.

हीच तर मानव जीवनांतील सर्वश्रेष्ठ मिळकत - प्राप्ती आहे, जी त्यांना माझ्यानिमित्ताने त्या डोंगराळ प्रदेशामध्ये देखील मिळत होती. याचसाठी तर म्हटले जाते की, जेव्हा चांगले भवितव्य असते तेव्हा विपत्ति देखील संपत्ति बनते आणि निमित्त देखील आकाशातून अवतरते.

पहा नां ! मी देखील त्या डोंगराळ-वन-प्रदेशामध्ये आकाशातून उतरून तर तेथे पोहोचलो होतो त्यात मी काय केले ? त्यांच्या योग्यतेमुळेच हा सारा बनाव बनून गेला.

प्रमाण आणि नय

अनेकान्त आणि स्याद्वादाच्या स्पष्टिकरणामध्ये 'प्रमाण' आणि 'नय' शब्दांचा प्रयोग अनेकदा झाला आहे. याचे मूळ कारण हे आहे की, प्रमाण आणि नयाच्या द्वारेच वस्तूचे स्वरूप जाणले जाते. म्हणून ह्याचे स्पष्टिकरण प्रसंगोचित आहे.

ज्यामुळे वस्तुतत्त्वाचा निर्णय केला जातो आणि वस्तूला सम्यक् रूपाने जाणले जाते, त्याला प्रमाण म्हणतात. म्हणून सम्यक्ज्ञानच प्रमाण आहे. सम्यक्ज्ञानाला पूर्वी स्पष्ट केले आहे. हे देखील सांगितले गेले आहे की, ते पाच प्रकारचे असते. त्यापैकी मतिज्ञान आणि श्रुतज्ञान परोक्षप्रमाण आहेत आणि अवधीज्ञान आणि मनःपर्यय ज्ञान देशप्रत्यक्ष आहेत. केवलज्ञान पूर्ण प्रत्यक्ष आहे.

८

जगामध्ये सदासुखी आणि विवेकीसारखे जिज्ञासू जीव फारच विरळ असतात. जे जगाचे स्वरूप जाणून संसार, शरीर आणि भोगांच्या असारतेला ओळखून आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धांमध्ये आत्मा-परमात्म्याच्या स्वरूपाला आणि धर्माच्या स्वरूपाला जाणण्याची जिज्ञासा प्रकट करतात. आपले उरलेले आयुष्य समतापूर्वक निष्कषायभावाने समाधिपूर्वक जगू इच्छितात.

बहुतांशी लोक असेच असतात की जे प्रतिकूल परिस्थितीला घाबरून, जीवनाला कंटाळून लवकरच देवाघरी जावू इच्छितात, दुःखदायक वातावरणापासून सुटका मिळविण्यासाठी वेळे अगोदरच मरू इच्छितात. सुदैवाने जर आयुष्यात अनुकूलता लाभली तर मिळालेल्या आयुष्यापेक्षा अधिक जगण्याची विनाकारण इच्छा बाळगून अति संक्लेश भावाने मरून कुगतिला पात्र होतात.

अशाप्रकारचे लोक दोन्ही परिस्थितीमध्ये आयुष्यभर जगातील जीवाबरोबर आणि स्वतःशीच संघर्ष करत करत मरतात. ते रागद्वेषातून बाहेर पडू शकत नाहीत, कषाय-चक्रातून बाहेर पडू शकत नाहीत. म्हणून मला सदासुखी आणि विवेकाच्या शंकांचे समाधान केलेच पाहजे, त्यांची जिज्ञासा शांत केलीच पाहिजे, नाहीतर ते कधीच इतरत्र भटकू शकतात. त्यांच्या करीता भले मला कोणताही त्याग करावा लागला तर मी अवरय करीन. मला आता घरी लवकर जावून तरी काय करावयाचे होते? आणि जरी करावयाचे होते तरी यापेक्षा अधिक चांगले ते काम कोणते असू शकणार आहे?

असा विचार करता करता मला काय करावे हेच समजेना, परंतु शेवटी एखादा आठवडा तेथेच थांबण्याचा निर्णय घेतला.

जरी मला घरी परतण्याची गडबड नव्हती तरी ठरविलेल्या कार्यक्रमानुसार पाझ्या प्रवासाची वेळ संपली होती, म्हणून मला वेळेवर घरी पतरणे आवश्यक वाटत होते, त्यामुळे घरच्यांना विनाकारण काळजी नको. परंतु या लोकांची अतृप्त जिज्ञासा पाहून त्यांना असेच सोडून जाणे मला मनापासून पटत नव्हते.

गेल्या दोन आठवड्यापर्यंत तर एकांतामध्ये चिंतन-मननाच्या दृष्टीकाणातून घरच्या लोकांना स्पष्टपणे सांगून मी अज्ञातवासात राहलो होतो.

परंतु आता मला माझ्या तेथे थांबण्याविषयी त्यांना कळविणे क्रमप्राप्तच होते नाहीतर विनाकारण ते चिंतेत पडले असते.

मात्र पत्र पोहोचताच दुसऱ्याच दिवशी माझी धर्मपत्नी येवून थडकली जणु ती माझ्या पत्राचीच वाट पहात होती.

पत्नीला अचानक आलेली पाहून मी आश्चर्यचकित झालो.

माझ्या मनांत विचार असा चाटून गेला की, इकडे अज्ञातवासात येण्यापूर्वी माझ्याबरोबर एका साधर्मी पतिच्या मदती करीता आणि धर्मलाभाकरता तिला बोलावून, - बोलाहून थकलो तरी जी आली नाही तीच आज अचानक आपल्या नातवंडाचा लेकी-सुनांचा व मुलाबाळांचा मोह सोडून, घर बार त्यांच्या हाती सोपवून आणि विषय-कषायापासून परावृत्त होवून येथे सत्संग करण्यास कसे बरे आली?

चला ठीक आहे, काही हरकत नाही, 'जाग येईल तेव्हा प्रभातकाळ' असा विचार करून मी मनोमन आनंदलो मी विचार करीत होतो की, वास्तविक ज्या स्त्रिया फक्त विषय-कषाय आणि मौज मजेमध्येच सहभागी बनतात, धर्मसाधनेमध्ये साहचर्य देत नाहीत त्यांना तर धर्मपत्नी म्हणवून घेण्याचा अधिकारच नाही. कदाचित् आता माझी पत्नी खरोखरीच आता खरी धर्मपत्नी बनणार होती.

गंमत पहा आणि झालेही असेच. ती तेथे माझ्याबरोबर आठवडाभर घरचे सर्व संकल्प-विकल्प सोडून विवेकी, सदासुखी व तेथील सामान्य श्रावक-श्राविकांबरोबर सामुहीक तत्त्वचर्चेमध्ये सक्रीय भाग घेवू लागली. त्यामुळे तिच्या जीवनामध्ये आमूलाग्र परिवर्तन तर झालेच, परंतु त्यामुळे तेथील इतर महिलांवर देखील प्रभाव पडला, त्यांनाही प्रेरणा मिळाली.

X

X

X

संभाषणामध्येच विवेकीने विचारले - "पंडीतजी, त्या दिवशी आपण म्हटले होत की, 'निष्कषाय भाव किंवा शांत परिणामाचे दुसरे नांव समाधि आहे आणि तो निष्कषाय भाव किंवा कषायांचे शमन वस्तु स्वरूपाची यथार्थ समज त्यामुळेच साध्य होते.' म्हणून मी जाणू इच्छितो की वस्तु स्वरूपाची समज म्हणजे आपणास काय म्हणायचे आहे."

विवेकीला वस्तुस्वरूपाला समजून घेण्याची जिज्ञासा पाहून मला खूप बरे वाटले आणि मी जिनागमानुसार वस्तु स्वरूपाची ओळख करून देताना म्हटले.

“विश्वातील सर्व द्रव्यांना-पदार्थांना वस्तुत्व गुणामुळे वस्तु देखील म्हणतात. या सर्व वस्तुंचे स्वरूप पूर्ण स्वतंत्र आणि स्वाधीन आहे. आत्मा देखील एक अखंड, अविनाशी, अनादि-अनंत, ज्ञानानंदस्वभावी पूर्ण स्वतंत्र वस्तु आहे. ज्ञातादृष्टा असणे हा त्याच्या स्वभाव आहे. क्रोधादि करणे हा आत्म्याचा स्वभाव नाही, विभाव आहे. स्वभावाहून विपरीत भावाला विभाव भाव म्हणतात. काम, क्रोध, मद, मोह, लोभ इत्यादि भाव आत्म्याचे विपरीत भाव आहेत म्हणून ते सगळे विभाव आहेत

जो पर्यंत हा जीव वस्तुस्वातंत्र्याच्या या सिद्धांताला समजून घेणार नाही आणि क्रोधादि विभाव भावांनाच स्वभावभाव मानीत राहील. स्वतःला पराचा कर्ता-करविता मानीत राहील तोपर्यंत समता आणि समाधिला प्राप्त होणे शक्य नाही.”

एका जिज्ञासूने प्रश्न केला - “वस्तुस्वातंत्र्याच्या समजुतीमुळे समता कशी काय येईल ?”

मी म्हणालो - “छन! तुम्ही फार उत्तम प्रश्न विचारलात. ऐका, लक्षपूर्वक ऐका, या दोघांचा चोळी-पदरासारखा अत्यंत निकटचा संबंध आहे. प्रत्येक वस्तु म्हणजेच विश्वातील सर्व पदार्थ (द्रव्य) पूर्ण स्वतंत्र आणि स्वावलंबी आहेत. कोणतेही द्रव्य दुसऱ्या कोणा द्रव्याच्या आधीन नाहीत, पराचे कर्ता-भोक्ता देखील नाहीत. अशा श्रद्धेने व ज्ञानानेच समता येते, कषाय कमी (मंद) होतात, तीव्र राग-द्वेषाचा अभाव होतो.

बस, अशा तऱ्हेच्या श्रद्धा-ज्ञान व आचरणाने आत्मा निष्कषाय बनून समाधिमय आयुष जगू शकतो.”

एक नवा जिज्ञासू बोलला, - “या समाधिच्या चर्चेचे आता काय संबंध आहे. ही तर मरणकाळी धारण करण्याची गोष्ट आहे ना?”

मी म्हणालो, - “तस नव्हे हो, बाब तर अशी आहे की, मरतेवेळी तर समाधिरूप वृक्षाची फळे चाखायची असतात. बी तर आताच पेरायला हवे ना? तरच त्यावेळेला फल-प्राप्ति हेवू शकेल.

ऐका! ध्यानपूर्वक अनुभवींच्या गोष्टी ऐका! काय म्हणतात ज्ञानीजन?

‘दर्शन ज्ञान चरित्र को, प्रीतिसहित अपनाय ।

च्युत न होय स्वभाव से, वह समाधि को पाय।’

सम्यग्दर्शन, ज्ञान, चारित्र्याची समृद्धि-वृद्धिच समाधि आहे.

महापुराणाच्या २१ व्या अध्यायामध्ये म्हटले आहे की, - 'उत्तम परिणामामध्ये चित्त-स्थिर करणेच यथार्थ समाधि आहे किंवा पंचपरमेष्ठींच्या स्मरणालाच समाधि म्हणतात.

भगवती आराधनामध्ये समाधि संबंधी असे लिहीले आहे की, 'सम शब्दाचा अर्थ आहे एकरूप करणे, मनाला एकाग्र करणे शुभोपयोगामध्ये मनाला एकाग्र करणे हाच समाधि शब्दाचा अर्थ आहे.'

नियमसार गाथा १२२ मध्ये समाधिची चर्चा करताना असे म्हटले आहे की, 'वचनोच्चाराच्या क्रियेचा परित्याग करून वीतराग भावने जो आत्म्याचे ध्यान करतो, त्याला समाधि असे म्हणतात.'

परमात्मप्रकाशच्या १९० व्या गाथेमध्ये परम समाधिची व्याख्या करताना असे म्हटले आहे की, 'समस्त विकल्पांच्या नाश होण्याला परमसमाधि असे म्हटले आहे.'

यामुळेच साधक समस्त शुभाशुभ विकल्प सोडण्याची भावना करतात, त्यांना हेय मानतात."

तिसऱ्या जिज्ञासूने विचारले - "काय ध्यान, योग आणि समाधिमध्ये काही फरक आहे?"

मी म्हणालो, - "लक्षपूर्वक ऐका, नवनव्या प्रश्नाच्या जाळ्यात गुरफटण्यामध्ये पहिला प्रश्न अर्धवटच राहून जाईल. ध्यानाच्या बाबतीत असे म्हटले जाते की, - 'ध्येय आणि ध्याताचा एकीकरणरूप समरसभावच समाधि आहे.

योग आणि समाधि फरकाला स्पष्ट करण्याकरीता स्याद्वाद मंजरीच्या टीकेमध्ये असे म्हटले आहे की "बाह्यजल्प आणि अंतर्जल्प यांच्या त्यागस्वरूप - तो योग आहे आणि स्वरूपामध्ये चित्ताला एकाग्र करणे समाधि आहे.

तुमच्या प्रश्नाचे उत्तर यामध्येच आलेले आहे, अशा तऱ्हेने जिथे जिथे आगमामध्ये समाधिच्या स्वरूपाची चर्चा आली आहे, त्याला जीवनाची साधना, आत्म्याची आराधना, ध्यान वगैरे भावाशीच निगडीत केलेले आहे, ना की मरणाशी म्हणून समाधि प्राप्त करण्याकरीता मरणाची प्रतिक्षा करण्यापेक्षा जगण्याची कला शिकणे अधिक आवश्यक आहे, जे सर्वज्ञस्वभावी आत्म्याला यथार्थ समजण्यानेच शक्य आहे.

तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाच्या जोरवर ज्यांच्या जीवनांत अशी समाधि होईल त्यांचे मरण नियमाने नक्कीच समाधिपूर्वक होईल.

एवढ्याच करीता आपणास आपल्या जीवनामध्ये जैनदर्शनाच्या प्रमुख सिद्धांतांचे अध्ययन आणि सतत अभ्यास ठेवणे आवश्यक आहे. त्यांच्यावरील श्रद्धेमुळेच आपल्या जीवनामध्ये ही समाधिदशा प्राप्त होवू शकते, राग-द्वेषापासून मुक्त होवून निष्कषाय अवस्था प्राप्त करू शकू.

जगामध्ये जे काही जीव जन्म घेतात ते सगळे मरतात सुद्धा. अशा तऱ्हेने फलरूप असंख्य-अनंत जीवांचे मृत्यु होत असतात. परंतु सर्व जीवांच्या मृत्युला महोत्सवाची संज्ञा दिली जात नाही. ज्यांनी आपले आयुष्य समाधिपूर्वक घालविले आहे, मरण देखील अशाच जीवांचे समाधिपूर्वक होत असते.

वस्तुतः आधि-व्याधि-उपाधि रहित आत्म्याच्या निर्मळ परिणामांचे नावच तर समाधि आहे.

समताभाव किंवा निष्कषाय भाव यांचेच नाव तर समाधि आहे यांचा मरणाशी काय संबंध आहे?

आगमाच्या आधारे केली गेलेली चर्चा ऐकून विवेकी आणि सदासुखीने संतोष प्रगट केला तरी देखील त्याच बरोबर त्यांच्या मनामध्ये अनेक प्रश्न उभे राहिले; परंतु खूप उशीर झाला होता आणि चर्चा देखील गंभीर होती, म्हणून 'अति तेथे माती' या म्हणण्याप्रमाणे आवश्यकते पेक्षा अधिक चर्चा करणे योग्य नाही असे मला वाटले.

गोष्ट किती का उत्कृष्ट असो, परंतु तिचा फायदा एखाद्या मयदिपर्यंतच लाभतो. मर्यादा नष्ट होताच अमृत तुल्य षटरस व्यंजन देखील विषरूप परिणत होवू लागते. असा विचार करून चर्चा संपुष्टात आणली.

जसे-सात तत्त्वातील आस्रवादी तत्त्वांना नावेच्या उदाहरणाने खालीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

नावेला छिद्र पडल्यास त्यात पाणी येऊ लागते. पाणी भरल्याने नाव बुडते, म्हणून नावेला बुडण्यापासून वाचविण्यासाठी छिद्र बंद करणे अत्यंत आवश्यक आहे. ज्यामुळे पाण्याचे येणे थांबेल. त्यानंतर आलेल्या पाण्याला उपसणे देखील आवश्यक आहे. जोपर्यंत पूर्ण पाणी निघून जात नाही, नाव सुरक्षित होत नाही. आत्म्यामध्ये मोहरागद्वेषरूपी छिद्र झाल्याने द्रव्यकर्मरूपी पाण्याचे येणे हा आस्रव, भरणे हा बंध, पाण्याचे येणे थांबणे हा संवर, निघणे ही निर्जरा आणि त्यापासून पूर्णतः मुक्त होणे मोक्ष होय.

विषम परिस्थितीमध्ये जगणाऱ्या सर्वसामान्य वृद्धाप्रमाणे सदासुखी आणि विवेकी सुद्धा आपल्या आयुष्यापासून निराश झाले होते. आता हे आपल्या वृद्धापकाळाचे दिवस मोजतमोजत कंठत होते.

ते फक्त आपल्या मरणाचीच वाट पहात होते. त्यांचे एक मात्र अंतीम कार्य मरणच बाकी ठरले होते, जे ते येन-केन-प्रकारेण-ज्याप्रकारे शक्य होईल त्या प्रकाराने सुधारू इच्छित होते.

त्यांनी कधीकाळी ऐकले होते की ज्यांचे 'मरण' सुधरते, तेच पुढील भावामध्ये-पुढच्या जन्मी, सुखद संयोगाला पोहचू शकतात, त्यांनाच स्वर्गाची प्राप्ति होते. आणि ज्यांचे 'मरण' बिघडते, ते नरक - निगोदादि गतीमध्ये जावून अनंतकाळापर्यंत असीम दुःख भोगतात.

म्हणून त्यांचे म्हणणे असे होते की, आयुष्य तर जसे जगलो तसे जगलो, आता पश्चाताप करण्यामध्ये काय साध्य होणार आहे? आता तर वारंवार हाच विचार येतो की, कमीत कमी मरण तर बिघडू नये.

त्या बिचाऱ्यांना काय माहित होते की, "आपले आयुष्य रडून रडून गंजले आहे. ज्याला आयुष्यभर संक्लेश संक्लेश आणि अशांतिच अशांति लाभली आहे, ज्याचे आयुष्य केवळ आकुलतेमध्येच पार पडले असेल, ज्याने आयुष्यामध्ये सुख-शांति कधी बघितलीच नाही, निराकुलतेचा अनुभव केलेलाच नाही या कारणास्तव ज्याने आयुष्यामध्ये संक्लेश परिणामच केले आहेत, आर्तध्यानच केले आहे, - त्यांचे 'मरण' कधीच सुधरू शकत नाही; कारण जशी मति तशी गति.

आगमानुसार ज्याचा आयुबंध ज्या प्रकारच्या संक्लेश किंवा विशुद्ध परिणामामध्ये होतो, त्याचे मरण तशाच प्रकारच्या संक्लेश किंवा विशुद्ध परिणामामध्ये होते म्हणून येथे म्हटले जावू शकते की जशी गति तशी मति.

जोपर्यंत आयुबंध झालेला नाही तोपर्यंत 'मतिअनुसार गति' बांधली जाते, आयु बांधल्यानंतर गतिअनुसार मति होत असते.

म्हणून जर कुगतिमध्ये जावयाचे नसेल तर मतिला व्यवस्थित करणे आवश्यक आहे.

जेव्हा मी त्यांना ही गोष्ट सांगितली तेव्हा ते घाबरून म्हणाले - “पंडीतजी, अहो आमचे संपूर्ण आयुष्यच संकलेश परिणामामध्ये गेले आहे. आता आमचे कसे होणार? आमचे कल्याण कसे होणार?”

मी म्हणालो, - “तुम्ही घाबरू नका. तुम्हा लोकांना जी संन्यास आणि समाधिची भावना झाली आहे, त्यावरून अस वाटते की, अजूनपर्यंत तुम्हाला अशुभ आयुचा आणि वाईट गतीचा बंध झालेला नाही. ज्याला अशुभ आयु आणि वाईट गतीचा बंध होतो, त्याची मति (बुद्धी) देखील गतीनुसार कुमतीच होते, म्हटले आहे,

‘तादृशी जायते बुद्धि व्यवसाययोपि तादृशः ।

सहायः तादृशः सति, यादृशी भवितव्यता ॥’

बुद्धि, व्यवसाय आणि सहाय्यक वगैरे सर्व कारण मीमांसा एका भवितव्याचेच अनुसरण करतात. अर्थात् जसे भवितव्य घडणार आहे तदनुसारच बुद्धि-विचार उत्पन्न होतात. व्यवसाय-उद्यम देखील तशाच प्रकारचे होवू लागतात. सहाय्यक निमित्त कारण देखील सहजपणे तसेच आढळू लागतात.

म्हणून हे उघडच आहे की तुम्हा लोकांचे भवितव्य चांगले आहे, तुम्ही निश्चितच भव्य आहात. अन्यथा तुम्हाला असे विशुद्ध परिणाम आलेच नसते. तुम्हा लोकांच्या वर्तमान-विशुद्ध परिणामावरून मला तुमचे भविष्य उज्ज्वलच आहे असे प्रतीत होत आहे.

पद्मनंदी पंचविंशतिकांमध्ये आचार्य पद्मनंदी यांनी स्पष्ट म्हटले आहे
“तत्प्रति प्रीति चित्तेन, येन वार्तापि हि श्रुता ।

निश्चितं सः भवेत् भव्यो भावी निर्वाण भाजिनम् ॥२.२॥

ज्याने प्रीतिपूर्वक चित्ताने भगवान आत्म्याबद्दल ऐकले आहे तो निश्चितच भव्य आहे आणि निकटच्या भविष्यातच तो मोक्ष प्राप्त करील.”

म्हणून तुम्ही मरण सुधारण्याची चिंता सोडून देवून आपले उर्वरीत आयुष्य सार्थक करण्याकरीता वेळेचा आणि शक्तिचा सदुपयोग करावा. आपल्या उपयोगाला लौकीक कार्यांच्या विकल्पामध्ये आणि कथामध्ये लावून त्याचा दुरुपयोग करू नका. आपल्या अमूल्य वेळेचा एक क्षण देखील विषय - कषायामध्ये बरबाद करू नका.

विवेकी आणि सदासुखी माझे बोलणे ऐकून आनंदोत्साहित तर झाले; परंतु त्यांनी असे ऐकलेही होते की, आयुकर्माचा बंध तर वर्तमान आयुष्याच्या

त्रिभागामध्ये होतो. म्हणून त्यांचे म्हणणे असे होते की, “आमच्या आयुष्याच्या त्रिभाग तर केव्हाच निघून गेला आहे कारण आता आम्ही बासष्ट-बासष्ट पावसाळे बघितलेत.”

माझ्या लक्षात आले की, त्यांनी आयुष्याच्या त्रिभागाच्या नियमाला नीट समजूनच घेतले नाही. निमित्त-नैमित्तिक संबंधाचे देखील त्यांना यथार्थ ज्ञान नव्हते. म्हणून मी त्यांना वर्तमान आयुक्ताच्या त्रिभागामध्ये होणाऱ्या आगामी आयुक्ताच्या बंधाची प्रक्रिया समजविण्याकरीता म्हटले - “आगामी आयुक्ताचा बंध जो वर्तमान आयुष्याच्या त्रिभागामध्ये होतो, त्या त्रिभागाचा प्रसंग (वेळ) आयुष्यात अधिकात अधिक आठ वेळा येवू शकतो. तरी देखील आयुक्ताचा बंध झाला नाही तर जीवनाच्या अंत समयी अर्थात मरणाच्या अंतर्मुहूर्त अगोदर तर होतोच होतो.”

विवेकी म्हणाला, - “आपले म्हणणे थोडे कठीण पडते - काही लक्षात येत नाही, आयुक्ताच्या त्रिभागाबद्दलचे आपले तात्पर्य काय? एखादे उदाहरण देवून समजावाल काय?”

मी म्हणालो, - “होय पहा तर! असे समजा की तुमचे वर्तमान आयुष्य ८१ वर्षांचे आहे. तर ८१ ला ३ ने भागल्या नंतर त्यामधील एक (तृतीयांश) भाग वजा केल्याने अर्थात दोन तृतीयांश आयु पूर्ण झाल्यावर ८१ चा एकतृतीयांश म्हणजे प्रथम त्रिभाग ५४ व्या वर्षी येईल, तेव्हा आगामी आयुचा बंध (कदाचित्) होईल. जर त्यावेळेस आगामी आयुचा बंध झाला नाही तर उरलेल्या वर्तमान आयुष्यातील २७ वर्षांचा दुसरा त्रिभाग ७२ व्या वर्षी येईल, त्यावेळेस आगामी आयुचा बंध होईल. तेव्हा देखील झाला नाही तर वर्तमान आयुष्याच्या ९ वर्षांचा तिसरा त्रिभाग ७८ व्या वर्षी येईल त्यावेळेस आगामी आयुचा बंध होईल.

त्यानंतर चौथा त्रिभाग ८० व्या वर्षी, पाचवा ८० वर्षे ८ व्या महिन्यात, सहावा ८० वर्षे १० महिने २० दिवस आणि सातवा त्रिभाग ८० वर्षे ११ महिने १६ दिवस व १६ तास आणि आठवा त्रिभाग ८० वर्षे ११ महिने २५ दिवस १२ तास व ४० मिनिटांनी येईल.

अशाप्रकारे आगामी आयुष्याचा बंधाचे प्रसंग आठ वेळा येतात जर या आठही वेळा आगामी आयुक्ताचा बंध झाला नाही तर वर्तमान आयुष्याच्या आवलीचा असंख्यात भाग बाकी राहिला असता आगामी आयुष्याचा बंध अवश्य होतोच होतो.

अंदाजे तुम्ही आता ६२-६३ वर्षापेक्षा अधिक वयाचे नसणारच. अशा दृष्टीकोणतून विचार केला तर अजून आपल्या आयुष्याचा त्रिभागाचा केवळ

एकच प्रसंग होवून गेला आहे. ज्यामध्ये आयु बंधाची शक्यता होती. अजून सात प्रसंग (संधी) अजूनही बाकी आहेत. तेव्हा आता तुम्हाला सम्यक् पुरुषार्थ करून आत्मानुभूति प्राप्त करण्याची सुसंधी आहे, निराश होण्यासारखे काही नाही; परंतु एवढे अवश्य लक्षात ठेवा की आता 'शुभस्य शीघ्रं' प्रमाणे शुभ कार्याला उशीर होता कामा नये.

तुम्हास माहितच असेल की, आजकाल निर्व्यसनी, उच्चवर्णीय स्वस्थ शाकाहार मनुष्याचे सरासरी आयुष्य ७०-७५ पासून ८०-८५ पर्यंतचे असतेच. ज्याचा प्रथम त्रिभाग सुमारे ५० पासून ५५ व्या वर्षी येतो दुसरा ७२ ते ७५ व्या वर्षी, त्यानंतर सुमारे ७८ आणि ८० वर्षी आगामी आयुचा बंध होवू शकतो.

कदाचित् एखाद्याच्या आयुष्याचा बंध देखील झालेला असेल तर निराश होण्यापेक्षा जर तत्त्वाभ्यासाद्वारे परिणाम (भाव) विशुद्ध ठेवले गेले तर आयुकर्माच्या स्थितिमध्ये उत्कर्षण-अपकर्षण देखील होवू शकते नां तत्त्वाभ्यास निरर्थक जात नाही.

म्हणून तुम्हाला, आतापर्यंत झालेल्या चुका आणि बेपर्वाईमुळे घाबरून जाण्यासारखे बिलकुल नाही. परंतु आता दुनियादारीच्या भानगडीत आता एक मिनिट देखील वाया घालविणे आपल्या हिताचे नाही."

माझ्या मताशी पूर्णपणे सहमत होवून सदासुखी म्हणाला, - "हो हो, आपण बिलकुल योग्य तेच सांगत आहात मी देखील एकदा असे ऐकले होत की, कोणी एकाने म्हटले आहे 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' म्हणजेच चांगल्या कामामध्ये विघ्ने अधिक येण्याची संभावना असते. तसे पाहता विघ्नसंतोषी लोक या जगात काही कमी नाहीत की ज्यांना दुसऱ्यांच्या चांगल्या कामात विघ्ने आणल्याशिवाय चैनच पडत नाही. म्हणून आम्ही आपण सांगितल्या प्रमाणे पूर्णपणे वागण्याचे प्रयत्न करतो. परंतु आपण हे तर सांगा की सर्वप्रथम यासाठी आम्हास काय केले पाहिजे?"

त्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी मी म्हणालो- "ज्याच्या आयुष्यामध्ये मानसिक शांति राहिल, ज्यामुळे जीवन विषय-कषायांनी संक्लेशित होणार नाही, ज्यांच्या जीवनांत विशुद्ध परिणाम असतील, त्यांना अशुभ गतीमध्ये जाण्यास कारणभूत असे नरक-तिर्यच आयुचा बंधच होणार नाही. अशा परिस्थितीत त्यांचे कु-मरण कसे बरे होवू शकेल? ते तर जेव्हा देहत्याग करतील, तेव्हा समता आणि समाधिपूर्वकच देहत्याग करतील.

परंतु लक्षांत ठेवा, ज्यांचे जीवन सुख-शांति आणि निराकुलतेमध्ये व्यतीत होते, त्याचेच मरण समाधिपूर्वक होते. म्हणून आपणास मरण सुधारण्यापेक्षा जीवन सुधारण्याचाच सतत प्रयत्न केला पाहिजे.”

विवेकी म्हणाला, - “हे सर्व ठीक आहे, परंतु मानसिक शांति कशी ठेवायची? त्याचा उपाय काय आहे? आमचे जीवन, विषय-कषायांपासून कसे दूर राहिल? आमचे परिणाम विशुद्ध कसे राहतील? याचा कृपया उपाय सांगावा.

असे उपदेश तर आम्ही अनेक वेळा ऐकला आहे की कषाय करू नका, शांतिपूर्वक जगा, विषयांपासून स्वतःचा बचाव करा वगैरे; परंतु यापासून काही फायदा झाला नाही. या उपदेशानी कषाय किंचित देखील कमी झाले नाहीत. जोपर्यंत आमच्या मनातील विकारांना जन्म देणाऱ्या सांसारिक समस्यांचे समुचित समाधान होत नाही तोपर्यंत या क्रोधादिक मनोविकारांचा अभाव कसा होवू शकेल? म्हणून जैनदर्शनानुसार आम्हाला आपण असे मार्गदर्शन करा किंवा असा एखादा उपाय सांगा की, सर्वप्रथम आम्हाला काय केले पाहिजे? की ज्यामुळे आम्ही आपल्या जीवनांत दिलेल्या उपदेशांना सार्थक करू शकू.”

मी त्यांना जैनदर्शनाचे प्रमुख सिद्धांत वस्तुस्वातंत्र्य आणि कर्ता-कर्माच्या स्वरूपाच्या माध्यमातून मनोविकारांची उत्पत्ति न होण्याचा उपाय समजावण्यासाठी म्हटले, - “तीन लोकांमध्ये जेवढे म्हणून पदार्थ (द्रव्य आहेत) ते सर्व आपापल्या स्वभावाने स्वतंत्रतः जोडले जातात आणि वेगळे होतात, स्वतःच येतात आणि जातात. त्यांच्यामध्ये परस्पर कर्ता-कर्म संबंध नाही, फक्त निमित्त-नैमित्तिक संबंध आहे. म्हटलेच आहे

‘होता स्वयं जगत परिणाम, मैं जगका करता क्या काम?’

जेव्हा संयोगांना जोडण्यामध्ये, किंवा अलग करण्यामध्ये, एखाद्याचे भले-वाईट करण्यामध्ये, सुखःदुख मिळविण्यामध्ये, कोणा दुसऱ्याचा कोणताही हस्तक्षेप नाही तर एखाद्याने दुसऱ्यावर विनाकारण क्रोध कां बरे करावा? खेद खिन्न कां बरे व्हावे? हर्ष-विषाद का करावा? संक्लेशित देखील का बरे व्हावे?

वस्तु स्वातंत्र्याच्या सिद्धांताची श्रद्धा असणारी व्यक्ती तर केवळ ज्ञाता-दृष्टा राहून सर्व परिस्थितीमध्ये साम्यभावच धारण करतात. त्यांना संयोगामध्ये सुखबुद्धी असत नाही. कारण ते जाणतात की संयोगामध्ये सुख नाहीच. पुण्य-पापाच्या सिद्धान्तानुसार देखील कोणी कोणाला सुखी-दुःखी करू शकत

नाही. म्हणून पुण्य-पापाचे यथार्थ श्रद्धाने झाल्याने पराविषयी राग-द्वेषाची परिणति कमी होते.

आचार्य अमितगति यांनी सामायिक पाठामध्ये अत्यन्त स्पष्टपणे म्हटले आहे की,

“स्वयं किये जो कर्म शुभाशुभ, फल निश्चय ही वे देते ।
करे आप फलदेय अन्य तो, स्वयं किये निष्फल होते ॥
अपने कर्म सिवाय जीव को, कोई न फल देता कछ भी ।
पर देता है यह विचार तज, थिर हो छोड प्रमाद बुद्धि ॥”

मी जेव्हा त्यांना थोडक्यात हे समजावले तेव्हा ते खूप आनंदीत झाले आणि त्यांनी खूप समाधान व्यक्त केले. जणु काही त्यांना फार मोठे निधान मिळाले आहे किंवा त्यांच्या झालेल्या जखमांवर शीतलता प्रदान करणारे एखादे मलमच लावले असावे.

व्यवहारिक कसोटीवर जेव्हा....

धार्मिक आदर्श देखील असे असले पाहिजेत की ज्याचे संबंध जीवनाच्या वास्तविकतेशी आहेत. जे आदर्श व्यावहारिक जीवनामध्ये सफलतापूर्वक उतरू शकत नाहीत, ज्यांचा यशस्वी प्रयोग दैनिक जीवनामध्ये संभवत नाही, ते आदर्श कल्पनाविश्वातील मनोहर स्वप्न होऊ शकतात. परंतु जीवनामध्ये त्यांची उपयोगिता आणि उपादेयता संदिग्धच राहाते. व्यावहारिक जीवनाच्या कसोटीवर जेव्हा आम्ही तीर्थंकर भगवान महावीरांच्या आदर्शांना घासून पाहतो तेव्हा ते पूर्णतः खरे उतरतात. आम्ही स्पष्टपणे अनुभव करतो की, त्यांचे आदर्श कल्पनाविश्वाचे उंच मनोरे नव्हेत तर ते प्रत्यक्ष जीवनातील प्रयोगसिद्ध सिद्धांत आहेत, आणि त्यांचे पालन केवळ व्यावहारिक जीवनामध्येच संभवतात असे नाही तर ते जीवनाला सुखी, शांत आणि समृद्ध करण्यासाठी पूर्ण सफल आणि स्वाभाविक साधन आहेत.

मी वाचले होते की, देवगतिमध्ये सर्वार्थसिद्धिच्या उहमिद्रांचा तेहतीस-तेहतीस सागरा सारखा मोठा काळ तत्त्वचर्चेमध्ये तेहतीस वर्षांच्या अल्प अवधिप्रमाणे पसार होतो. त्यांच्या लक्षातही येत नाही की ऐवढे मोठे आयुष्य केव्हा आणि कसे पसार झाले ते?

परंतु माझ्या लक्षात हे येत नव्हते की कोठे तेहतीस सागराचा कल्पनातित-अमाप अवधि आणि कोठे तेहतीस वर्षांचा नगण्य काळ. एवढा लांबलचक काळ येवढ्या अल्पावधीमध्ये कसा निघून जातो?

परंतु जेव्हा माझे त्या डोंगराळ पर्यटन केन्द्रामध्ये धार्मिक चर्चेमध्ये दोन महिने दोन दिवसाप्रमाणे भासले तेव्हा माझी खात्री झाली की तत्त्वचर्चा आणि सुखद वातावरणामध्ये असे प्रतीत होणे हे अशक्य असणार नाही.

X

X

X

या दोन महिन्यांच्या अवधीमध्येच घरून मुले-सुना आणि नात-नातीकडून मला घरी अनेक वेळा बोलावले गेले होते आणि आम्हाला देखील त्यांची आठवण थोडीफार सतावू लागली होती. एके दिवशी माझ्या मनांत विचार आला की जिज्ञासाची तर अग्नीसमान असते, जी तुपाच्या अहुतिने कधी तृप्त होत नाही, शेवटी कधी ना कधी तरी घरी जावेच लागणार आहे ना? जेव्हा जावे लागेल तेव्हा हे लोक देखील दुःखी होणार आणि आणखी अधिकात अधिक दिवस थांबण्याचा आग्रह कधी कमी होणार नाही.

यामध्ये या बिचान्यांचा दोष देखील काय आहे? रागाचे स्वरूपच तर असे आहे; म्हणून एक ना एक दिवस असा कठोरपणा पत्करायलाच हवा. त्यामुळे का ना उद्याच सांगावे की आता आम्हाला लवकरच घरी पोहचायचे आहे, सर्वजण आमची खूप आठवण करीत आहेत. बोलवण्यासाठी वारंवार संदेश येत आहेत. आणि आम्ही देखील कोठे वीतरागी झालो आहोत? आम्हाला देखील त्यांची आठवण होत आहे, म्हणून आम्ही एखाद दिवसात घरी जात आहोत.

मी माझे विचार त्यांच्यासमोर मांडताच त्या लोकांची माझ्या अपेक्षेप्रमाणे प्रतिक्रिया झाली. एकजण सुद्धा मला परत घरां जावू देण्यास तयार नव्हता. एका

बाजूने माझ्या मनात त्यांच्याविषयी अतूट धर्मस्नेह जागृत झाला होता म्हणून त्यांना सोडून जाण्याच्या विचारानेच-कल्पनेनेच माझे मन कासावीस होवू लागले.

या मोहाचा महिमाच असा विचित्र आहे की हा दोन्ही बाजूने वार (मारा) करतो. एवढ्याच करीता तर साधू-संत चार्तुमासाव्यतिरिक्त एका ठिकाणी अधिक काळ थांबत नाहीत. अन्यथा हा मोह त्यांना देखील आपल्या मोहजालामध्ये अडकविल्याशिवाय राहणार नाही.

वस्तुतः वाहते पाणी आणि भ्रमंती करणारा योगीच पवित्र असतो. चार्तुमासात एकाच ठिकाणी चार महिने थांबणे तर साधूसंताना अपरिहार्य आहे, नाईलाज आहे; परंतु ते त्या चार्तमासाच्या दिवसामध्ये देखील या मोह-माये पासून पूर्ण सावधान असतात, गृहस्थांच्या संपर्कामध्ये अधिक रहात नाहीत; त्यांच्यापासून दूरच असतात आणि राहिलेही पाहीजे. कारण गृहस्थांच्या अधिक सात्रिध्यामुळे त्यांना दोष लागतो. त्यांच्यामध्ये मोह उत्पन्न होण्याची संभावना देखील असते.

जेव्हा निर्मोही साधू संतांच्या जीवनामध्ये ही शक्यता असू शकते तर तुमच्या आमच्या सारख्या साधारण श्रावकांचे तर काय सांगावे? तुम्ही-आम्ही तर तसे देखील मोहमायेमध्ये आकंठ निमग्न आहोत.

X

X

X

त्या डोंगराळ पर्यटन क्षेत्रावर दोन महिने राहिल्याने आणि वेळेवेळी सदासुखी आणि विवेकी यांच्या घरी जात-येत असल्याने त्यांच्या सगळ्या कुटुंबीजनांचा जवळचा संबंध आल्याने त्या सगळ्याशी माझा घनिष्ट परिचय तर झालाच होता. शिवाय माझ्या विचारधारेचा आणि गृहास्थोचित लोक-व्यवहाराचा सुद्धा त्यांच्या कुटुंबियावर चांगला प्रभाव पडला होता. त्याचा परिणाम असा झाला की, पिता-पुत्र आणि सासू-सुनामधील आतापर्यंतचा बे-बनाव होता, तो संपुष्टात आला होता आणि त्यांच्या परस्परांमध्ये आणि धर्मा प्रति आस्थेची भावना सुद्धा निर्माण झाली होती.

त्यांच्या जीवनामध्ये अनायासे झालेले हे असंभवनीय परिवर्तन पाहून ते लोक प्रभावित आणि प्रसन्न तर झाले होतेच, त्यांचे शेजारी-पाजारी आणि त्यांच्याशी संबंधीत अनेक कुटुंबातील लोक माझी धर्मचर्चा व लोक व्यवहाराने कोणत्या न कोणत्या प्रकारे प्रभावित झाले होते. म्हणून त्या सर्वांची हीच इच्छा होती की, मी तेथे अधिकांत अधिक दिवस थांबावे.

परंतु माझी सुद्धा काही वैयक्तिक कारणे होती, की ज्यामुळे मला घरी परतणे आवश्यक होते. वास्तविक शेवटी घराबाहेर राहण्याच्या देखील काही

मर्यादा या असतातच; मी काही साधू-संत तर नव्हतो आणि साधू संत देखील एकाच ठिकाणी अधिक काळ रहात नाहीत?

एवढ्या अवधीत माझ्या घरून मी घरी यावे असे अनेक संदेश आल्याने मला परतणे अति आवश्यक झाले.

सपत्निक मी माझ्या घरी परतल्यानंतर त्यांच्या माझ्या वरील स्नेह अधिकच वाढला होता. म्हणून पत्रोत्तराद्वारे त्यांनी संपर्क तर ठेवलाच होता. काही दिवसातच ते दोन्ही प्रबुद्ध कुटुंबीय आपल्या रोजाऱ्यांसह धर्मलाभ प्राप्त करण्याच्या भावनेने माझ्याकडे आले.

त्यांनी येताच आपल्या मोठ्या प्रवासामधील आधि-व्याधीची बोलणी न करता व आमच्याकडून कोणत्याही प्रकारच्या औपचारिक स्वागताची अपेक्षा ठेवल्याशिवायच फक्त असे निवेदन केले की, “पंडीतजी, आम्ही सर्वजण आपल्या सान्निध्याचा अधिकांत अधिक लाभ घेण्यास आलो आहोत तेव्हा आपण असा कार्यक्रम तयार करा की ज्यायोगे आपणास खास कष्ट न होता आम्हास आपला पूरे-पूर लाभ मिळवा आणि आम्ही आयुष्य जगण्याच्या कलेमध्ये पूर्ण पारंगत होवू शकू. आम्ही आमचे उर्वरीत आयुष्य सार्थक करू इच्छितो.

मी मार्गदर्शन करताना म्हणालो - “आपणास सूर्योदयापूर्वी ब्रम्हमुहूर्ती उठून सर्वप्रथम पंचपरमेष्ठींच्या स्वरूपाचे स्मरण केले पाहिजे. तदनंतर ‘मी कोण आहे? माझे स्वरूप काय आहे? माझ्यासाठी काय हेय आहे आणि काय उपादेय आहे याचा विचार केला पाहिजे.

पहा नां! श्रीमद् राजचंद्र याबाबतीत काय म्हणताहेत ते - ते अतींद्रिय आनंदाची रसपान-विधी दाखवितात.

“मैं कौन हूँ, आया कहाँ से, और मेरा रूप क्या?
सम्बन्ध सुखमय कौन है, स्वीकृत करू परिहार क्या?
इसका विचार-विवेक पूर्वक शान्त होकर कीजिए
तो सर्व आत्मिक ज्ञान अरू, सिद्धान्त का रस पीजिए ॥

अनादिकाळापासून अज्ञानी जीवाची देहामध्ये आणि रागादि भावामध्ये एकत्वबुद्धि आहे, तो आत्म्याच्या शुद्ध स्वरूपाला जाणत नाही. त्यामुळे त्याला आत्मानुभव झाला नाही, सम्यग्दर्शनाची प्राप्ति झाली नाही.

देहाच्या उत्पत्तिमध्ये तो आपली उत्पत्ति मानतो, देहाच्या नाशामध्ये आपला विनाश मानतो. तसेच हे शरीर जर गोरे-काळे, रोगी-निरोगी, स्थूल

कृश असेल तर तो स्वतःचाच उत्पत्ति-विनाश-गोरेपणा-काळेपणा रोगी-निरोगीपणा, स्थूल-कृशपणा मानतो. अशा तऱ्हेने विकारी पर्यायामध्ये ऐकत्व असल्याने स्वतःलाच द्रोधी, मानी, मायावी आणि लोभी मानतो. म्हणून अशा व्यक्तिला म्हणतात की अरे बाबा! तू असा विचार कर कीह-

मी तर ज्ञानानंद स्वभावी! स्वतःमध्ये स्वतः स्वयं परिपूर्ण वस्तु (द्रव्य) आहे. मला पूर्णता प्राप्त करण्याकरीता आणि सुखी होण्याकरीता कोणत्याही पर पदार्थाच्या (परद्रव्याच्या) सहयोगाची किंचित् देखील आवश्यकता नाही.

काळ-गोरा वगैरे तर पुद्गलाचे परिणाम आहेत. जेव्हा माझ्यामध्ये जड पुद्गलासारखे रूप, रस, गंध स्पर्श इत्यादि गुणच नाहीत तर मी काळ गोरा असण्याची गोष्टच कोटून उद्भवते?

मी तर अरस, अरुप, अगंध आणि अस्पर्श स्वरूपी चैतन्य तत्त्व आहे. माझा पर पदार्थाशी काही देखील संबंध नाही. मी तर शुद्ध-बुद्ध, निरंजन-निराकार एक परम पदार्थ आहे, तसेच परपरणतीपासून सदा अप्रभावी आहे.

मी ज्ञानाचा घनपिंड, आनंदाचा रसकंद चैतन्यसूर्य आहे. मी स्वयं ध्येय आहे, श्रद्धेय आहे, ज्ञेय आहे ज्ञान आहे आणि स्वयं ज्ञायकस्वभावी भगवान आहे.

आचार्यकल्प पं. टोडरमलजींनी देखील श्रोत्याच्या स्वरूपाचे निरूपण करताना हेच म्हटले आहे की, "सर्वप्रथम विचार करा की मी कोण आहे? माझे स्वरूप काय आहे?" हे चरित्र कसे टिकून राहिल? हे माझे जे भाव होत आहेत, त्याचे कोणते फळ मिळणार आहे? जीव दुःखी होत आहे तर दुःख दूर होण्याचा उपाय काय आहे.....?"

म्हणून दररोज प्रातःकाळी आंथरूण सोडताच हात-पाय-तोंड धुवून, आळसाचा त्याग करून, पूर्णतः सावधान-सचेत होवून शांत व एकांत ठिकाणी बसून णमोकार मंत्राच्या माध्यमातून पंचपरमेष्ठींच्या स्वरूपाचा विचार करीत जा. त्यावेळेस असा विचार करा की, 'हे प्रभो! माझ्यामध्ये आणि आपल्यामध्ये काही अंतर (फरक) नाही. जसे अनंतज्ञान-दर्शनाचा पिंड आपण आहात, तसाच मी देखील आहे. स्वभावाने जसा मी आहे, तसेच आपण आहात. एका समयाच्या पर्यायामध्ये आपणामध्ये आणि माझ्यामध्ये फक्त ऐवढा फरक आहे की आपण वीतरागी झाला आहात आणि मी अद्याप रागी-द्वेषी आहे. या फरकाला मी आपल्या सम्यकपुरुषाथने जेव्हा मनांत येईल तेव्हा बदलू शकतो - म्हटले आहे.

"मम स्वरूप है सिद्धसमान। अमित शक्ति सुख ज्ञान निधान॥

किन्तु आश वश खोया ज्ञान। बना भिखारी निपट अजान॥

हूँ स्वतंत्र निश्चल निष्काम। ज्ञाता-दृष्टा आतमराम॥"

त्यानंतर भेदज्ञानाच्या विधिने आपल्या आत्म्याच्या स्वरूपाचा विचार करित जा.

“मैं राग रंगसे भिन्न, भेद से भी मैं भिन्न निराला हूँ ।
मैं हूँ अखंड चैतन्य पिंड, निज रसमे रमने वाला हूँ ॥

X

X

X

“अनुज अग्रज सुत-सुता प्रिय सुहृद जन सब भिन्न हैं ।
ये शुभ अशुभ संयोगजा चिद्वृत्तियाँ भी अन्य हैं ॥
स्वोन्मुख चिद्वृत्तियाँ भी आत्मासे अन्य हैं ।
चैतन्यमय ध्रुव आत्मा गुणभेदसे भी भिन्न हैं ॥

अशा तऱ्हेने भेदज्ञानद्वारे असा विचार करा की, - “मी रागापासून, देहापासून, गुणभेदापासून आणि निर्मळ पर्यायापासून सर्वथा भिन्न आहे. मी अनुज, अग्रज, पुत्र-पुत्री, मित्र जनांपासून तर भिन्नच आहे, शुभ-अशुभरूप चैतन्यवृत्ती पासून सुद्धा भिन्न आहे.”

स्वाध्यायाची प्रेरणा देत मी म्हटले, - “संसार शरीर व भोगापासून विरक्तीसाठी, बारा भावनांच्या माध्यमातून यांच्या क्षणभंगुरतेचा आणि असारतेचा देखील विचार करा. जसे की सर्वत्रच सांगितले आहे. वस्तु स्वरूपाच्या यथार्थ सामंजस्याकरीता आध्यात्मिक ग्रंथांचे अध्ययन करणे देखील आवश्यक आहे. तेव्हाच परिणाम विशुद्ध होतील आणि राग-द्वेष कमी होतील. कषाय कृश होतील आणि समता व समाधिची प्राप्ती होईल.” माझ्या या कथनाने ते भलतेच खूप झाले आणि त्यांनी त्याचवेळी मला आश्वासन देत माझ्या समोर या दिशेमध्ये सक्रीय होण्याचा दृढ संकल्प केला. त्यांच्या या अलौकीक परिवर्तनाने मला खूप संतोष झाला. त्यामुळे मी त्यांना धन्यवाद तर दिलाच. त्यामुळे त्यांच्या मुखकमलावर कृतज्ञेचे भाव प्रतिबिंबित झाले.

ज्ञानी अज्ञानी

सर्व जग दोन प्रवाहामध्ये विभक्त आहे. एक भौतिक आणि दुसरे आध्यात्मिक. भौतिक धारा प्रवाहपूर्ण स्वच्छन्दतेकडे अग्रेसर आहे. त्याच्या सर्वोत्कृष्ट परिणतीमुळे सारे विश्व त्रस्त झालेले आहे.

आध्यात्मिक ज्योतीदेखील आपल्या क्षीणतम अवस्थेमध्ये मंद जळते आहे.

विवेकी आणि सदासुखीच्या द्वारे निरंतर गहन अध्ययन मनन आणि चिंतन केल्याने दररोज त्यांच्या ज्ञानामध्ये वृद्धि आणि प्रतिभेमध्ये विकास होत होता. आता त्यांनी घरच्या आणि गावाच्या सगळ्या चिंता सोडून देवून आपले जीवन आत्महितामध्ये समर्पित करण्याचा संकल्प केला होता.

त्यांच्या या आत्मोन्नतिने मी अतिशय संतुष्ट झालो होतो; परंतु संन्यास आणि समाधी संबंधी ते आजही भ्रमातच होते. वास्तविक ते अजून वस्तुस्वरूपाच्या यथार्थते पर्यंत पोहचलेले नव्हते.

त्यांनी ऐकले होते की - ज्याप्रमाणे वर्षभर अभ्यास करून देखील जर विद्यार्थी परीक्षेत यशस्वी होत नाही तर त्याचे श्रम सार्थकी लागले असे मानले जात नाही, त्याचप्रमाणे ज्याचे मरण समाधिपूर्वक होते त्यांचेच मानव जीवन सार्थक मानले जाते आणि आता पर्यंत केलेली साधना-आराधना उपयोगी-सफल-यशस्वी समजले जाते.”

या कारणास्तव ते आपल्या समाधिमरणाविषयी अधिक जागृत होते. समाधि संबंधीत विषयांचे अध्ययन-मनन देखील खूप करीत होते. परन्तु आजतागायत ते मृत्युला महोत्सवाच्या रूपमध्ये स्वीकार करू शकत नव्हते. याविषयी विवेकीचे म्हणणे होते - “जे आयुष्यभर मृत्युच्या भयाने कापत असतील, ज्यांना प्रतिक्षण मृत्युचे भय आतंकीत करीत असेल, नुसत्या मरणाच्या कल्पनेनेच ज्यांच्या हृदयाचा थरकांप उडत असेल, ते मृत्युसारख्या दुःखद दुर्घटनेला महोत्सवाच्या रूपाने कसा स्वीकार करू शकतील? त्या लोकांच्या दृष्टीने तो अपशकुनी प्रसंग महोत्सवासारखी सुखद घटना कशी होवू शकते?”

महोत्सव, मग तो कोणत्या का प्रकारचा असो, तो तर हर्ष-उल्हासातच मनविला जातो- एक सुखद प्रसंगच मानला जातो. मग तो भले एखाद्याचा जन्मोत्सव असो, विवाहोत्सव असो, किंवा धार्मिक, सामाजिक अथवा राष्ट्रीय उत्सव असो- सगळे महोत्सव प्रसन्नतेचे प्रतिकच तर असतात.”

आपल्या मताचे स्पष्टीकरणार्थ त्यांचे म्हणणे असे होते की, - “जर मरणाची व्यक्ति-फार बडी आसामी असेल तर त्याची शवयात्रा फार विशाल होवू शकते, त्याची चिंता चन्दनाची बनविली जावू शकते, त्याचा अंतीम संस्कार

राष्ट्रीय सन्मानाने साजरा केला जावू शकतो, परंतु त्या दुःखद प्रसंगाला महोत्सव म्हटले जावू शकत नाही.

ज्या कुटुंब-परिवाराची, समाज किंवा राष्ट्राची अशी परत भरून न येणारी क्षति झाली असेल, ज्याची पूर्ती होणे अशक्य असेल तो कसा बरे अशा अपूरणीय क्षतिवर प्रसन्नता सूचक महोत्सव मनवू शकेल?

ज्यांना दिवंगत व्यक्तिबद्दल असीम स्नेह आहे, अतुट प्रेम आहे, मनस्वी अनुराग आहे, अशाच्या चिरविरहामध्ये ते कसे प्रसन्नचित राहू शकतील? मोहीजना करीता तर मृत्यु इष्ट वियोगाचे कारण असल्याने दुःखदच असतो. मग तो अशा अन्तहीन वियोगाच्या निमित्तभूत दुःखद मृत्युला महोत्सवाचे रूप कसा बरे देवू शकेल?

कल्पना करा, कदाचित् एखाद्याने एखाद्याच्या मृत्युवर हर्षसूचक वाद्यध्वनी वाजविला तर लोक त्याबद्दल काय विचार करतील? आणि तरी देखील आमच्या आचार्यांनी किंवा मनिषींनी मृत्युला महोत्सवाची संज्ञा देवून अशी असंभव कल्पना का केली आहे?"

विवेकीची ही एक ज्वलंत समस्या होती की ज्याचे उत्तर त्याला सापडत नव्हते. कारण भौतिक जगत आणि तुम्ही - आम्ही सगळे दररोज प्रत्यक्ष पाहतो देखील हेच की, मरणारा आपल्या सगळ्या प्रियजनांना दुःखात सोडून नेहमीसाठी निघून जातो. परत कधी भेटत नाही. अशा परिस्थितीमध्ये कोणी देखील मृत्युला महोत्सव कसा मानू शकतो?

परंतु यामध्ये विवेकीची ही मुख्य चूक होती की तो या लोकोत्तर किंवा आध्यात्मिक समस्येचे समाधान देखील या भौतिक किंवा लौकीक जगामध्येच हुडकत होता. त्यामुळेच त्याला याचे उचित समाधान कोठून मिळणार?

माझ्या समक्ष सुद्धा त्यांने ही समस्या ठेवली, परंतु त्या दिवशी योग्य संधी नसल्याने मी त्याचे समाधान करू शकलो नव्हतो, परंतु एके दिवशी जेव्हा मी सप्तभयाने भयभीत व्यक्तिना सम्यगदृष्टी प्रमाणे निर्भय राहण्याच प्रेरणा देत होतो. निर्भय होवून 'जगण्याची कला' यावर प्रकाश टाकीत होतो, तेव्हा विवेकीला समोरच बसलेला पाहून, मला त्याच्या त्या प्रश्नाची आठवण झाली, ज्यात त्याने मृत्युला महोत्सव मानण्यामध्ये शंका प्रगट केली होती.'

त्या प्रश्नाच्या संदर्भामध्ये मी त्याला उद्देशून म्हणालो, - "हे पहा विवेकी, हे तर मी देखील मानतो की, आचार्यांद्वारे मृत्युला नुसते महोत्सव म्हटल्याने, मृत्युभयाने भयभीत हे जग मृत्युला महोत्सव मानणार नाही. आणि जोपर्यंत अंतःकरण पूर्वक या गोष्टीचा स्वीकर होत नाही तोपर्यंत कोणत्याही

दबावाखाली येवून तात्त्विक गोष्टींना शिरोधार्य मानण्याने देखील काही लाभ होत नाही.

म्हणून याच्या खऱ्या समाधाना करीता मी आगम, युक्ति आणि स्नानुभवाने ही गोष्ट सांगत आहे. आपणाला येथे येवढे तरी निश्चित मानले पाहिजे की मृत्युसारख्या गंभीर प्रसंगाला होळी-दिवाळी प्रमाणे हर्षोल्लासा प्रमाणे सजविल्या जाणाऱ्या उत्सवाप्रमाणे तर सजविले जावू शकत नाही आणि अशा अर्थनिच आगमामध्ये मृत्युला महोत्सव असे म्हटले ही नाही.

मृत्युमहोत्सवाची तुलना आपण त्या मुलीच्या अखेरच्या निरोपा बरोबर करू शकतो जिचे योग्य, मोठ्या घराण्यातील वराशी लग्न झाले आहे.”

उदाहरण अधिक स्पष्ट करण्याकरीता मी विवेकीला हे विचारले - “तुम्हीच सांगा विवेकी, मोठ्या घराण्यातील योग्य वराबरोबर लग्न लावलेल्या मुलीचा निरोप सुखदायक असतो की दुःखदायक?”

विवेकी माझा प्रश्न ऐकून काही न बोलताच माझ्याकडे डोळे फाडून-फाडून बघतच राहिला. काही वेळ उत्तर न आल्याने मी पुढे म्हणालो - “जर ती निरोप दुःखच आहे तर एखादा विवाहच का करायचा?”

हे एकताच विवेकी उत्साहित होवून म्हणाला - “होय गोष्ट तर खरी आहे, निष्कारण कोणी दुःख कला ओढवून घेईल? हा प्रसंग तर कन्या आणि आई वडिलांना सर्वांनाच सुखद आहे - अहो! संपन्न घरामध्ये व योग्य वराशी एखाद्या कन्येचा विवाह होणे काही सोपी गोष्ट नाही- असे भाग्य सर्वांचेच नसते आणि ते देखील हल्लीच्या जमान्यात जेव्हा सर्वांच्या माथी हुंड्याचे भूत बसलेले आहे?”

त्याचे हे उत्तर ऐकून मी त्याला म्हणालो, - “तुमच्या मतानुसारच जर बिना हुंड्यांची मोठ्या घराण्यातील योग्य वराला दिलेल्या कन्येचा निरोप सुखदायी आहे, तर मग कन्या आणि तिचे आई-वडील निरोपाच्या प्रसंगी का रडतात?”

आई-वडील तर आपल्या कन्येचा विवाह तिच्या सुख आणि समाधानासाठीच करतात आणि तिला सासरी सुखी पाहून खुष देखील होतात व सुखाचा अनुभव करतात. मग भले त्यांना कन्येच्या निरोप-प्रसंगी आपल्यापासून ती दूर जाणार म्हणून मोह वशात रडू लागतात, परंतु त्यांचे ते मोहजनित तात्कालिक दुःख वस्तुतः दुःखरूप नाही. एवढ्यासाठी त्यांच्या त्या रडण्याने इतर कोणी अश्रु ढाळीत नाही.

वास्तविक तो निरोप दुःखदायी नाही, सुखदायीच आहे. अशा निरोपामध्ये असेच होते. रडणे-हसणे एकावेळीच होत असते. वरुन ते रडल्यासारखे दिसतात पण ते रडत नसतात, परंतु ते रडणे नकली सुद्धा नाही. या निरोपाचे स्वरूपच असे चमत्कारीक आहे- यालाच सुखदायी निरोप म्हटले जाते.

हां, ही गोष्ट वेगळी आहे की, कन्या आणि आई-वडिलांच्या पूर्व पापोदयाने दुःखद संयोग प्राप्त झाले तर आई वडील आणि कन्याच काय सगळेच निरोपाच्या वेळी अंतःकरणापासून दुःखी होतात आणि आक्साबोकसी देखील रडतात तो निरोप वस्तुतः दुःखद निरोपच होय.

अशाच प्रकारे चिरनिरोप देखील (मृत्यु देखील) दोन प्रकारचे असतात.

१) सुखदायी, २) दुःखदायी.

एखाद्याने आयुष्यभर सत्कर्म केले आहेत, पुण्यार्जन केले आहे, सदाचार जीवन कंठले आहे, स्व आत्मा आणि परमात्म्याला ओळखून त्यांचा आश्रय व अवलंबन घेतले आहे, परमात्म्याने दर्शविलेल्या मार्गावर चालण्याचा पुरुषार्थ केला आहे तर निश्चितपणे त्याचा तो चिरनिरोपाचा प्रसंग सुखदायी होईल. कारण त्याच्या सत्कर्म फल स्वरूप वर्तमान वृद्ध, रोगी आणि जीर्ण-शीर्ण शरीराच्या ऐकजी सुंदर शरीर सुगति व नाना प्रकारचे सुखद संयोग प्राप्त होणार आहेत.

ज्याप्रमाणे एखाद्याला परिधान करण्याकरीता नवीन सुंदर वस्त्र मिळत असेल तर जुने, जीर्ण, शीर्ण, मळकट वस्त्र काढून फेकून देण्यामध्ये त्याला कष्ट होत नाहीत. त्याच प्रमाणे ज्याने नवी पुण्यकर्माई केली आहे, सत्कर्म केले आहेत त्याला तर नवीन-दिव्य देह प्राप्तीच होणार आहे, त्याला जुने शरीर सोडण्यामध्ये कोणते कष्ट? अशा प्रकारच्या मृत्यूलाच मृत्यूमहोत्सव किंवा सुखदायी निरोप म्हणतात.

अशा निरोपाला (मृत्यू) समयी नातलग किंवा सगे-सोयरे रागवशा बाह्यतः आक्रंदन करताना दिसतात, परंतु आतून त्यांना या गोष्टीमुळे संतोष व आनंद होत असतो दिवंगत आत्म्याला सद्गति मिळली आहे. जणुं चांगल्या घरी लग्न लावून दिलेल्या कन्येची पाठवणी करतेवेळी आई-वडील रागवशा रडतात, परंतु मनोमनी त्यांना या गोष्टीचा संतोष आणि आनंद होत असतो की माझी मुलगी सुख संपन्न गेली आहे.

या विरुद्ध ज्याने आयुष्यभर दुष्कर्म केली आहेत, पापाचरण केले आहे, दुर्व्यसनाचे सेवन केले आहे, दुसऱ्यांवर रागद्वेष करून संक्लेश भाव केले

आहेत, जो रात्रंदिवस खाणे आणि कमावणे यामध्येच अडकला आहे, विषय-कषायाच्या कन्टकाकीर्ण वनामध्येच भ्रमीत झाला आहे, ज्याने आयुष्यभर अरण्य रुंदनच केले आहे, त्याला तर या कुकर्माचे फळ कुगतिच मिळणार आहे, दुःखदायी संयोगात जावे लागणार आहे. त्याची परिणती देखील संक्लेशमय होते, तो संक्लेश भावासहितच मरतो. त्याच्या या निरोपाला (मृत्यु) दुःखदायी निरोप म्हणतात. अशा व्यक्तीचा मृत्यु कधी महोत्सव बनू शकत नाही. जणु दुःखद संयोगामध्ये लग्न लावून दिलेल्या कन्येची पाठवणी आई-वडीलांना आयुष्यभर दुःखद असते तशी.

मृत्युला महोत्सव बनविणारी मरणोन्मुख व्यक्ती तर आयुष्यभराच्या तत्त्वाभ्यासाच्या बळावर मानसिकतेने आतून तयार असते आणि निरोप देणाऱ्या व्यक्ती देखील बाह्य वातावरण तसेच वैराग्यप्रद बनवून ठेवतात तेव्हा कुठे तो मृत्यु महोत्सव बनतो.

अशा वातावरणात कुटुंबातील मोही व्यक्ति देखील काही क्षणाकरीता का होईना वियोगजनित दुःख विसरतात आणि सर्वजण शुद्ध संतोषाचा अनुभव करू लागतात.

वास्तविक मृत्युसमयी मरणासन्न व्यक्तीच्या मनःस्थितीला राग-द्वेष मोहादि मनोविकारापासून दूर नेणारे, पंचेद्रियाच्या विषयापासून तसेच परद्रव्यात मन अडकण्या किंवा भटकण्यापासून वाचविण्यासाठी तसेच आत्मसन्मुख करण्याकरीता संसार, शरीर व भोगांची असारता दाखविणारा वैराग्यवर्धक तसेच संयोगांची क्षणभंगुरता दाखविणारे आणि आत्म्याचे अजर अमर व अविनाशी स्वरूपाचे ज्ञान करविणारे आध्यात्मिक वातावरण बनवणे आवश्यक आहे. याशिवाय मृत्यु महोत्सव बनू शकत नाही.

कधी-कधी कुटुंबीय-सगे सोयरे मोह आणि अज्ञानवश आपल्या प्रिय व्यक्तिला मरणासन्न पाहून किंवा मरणाच्या शक्यतेने देखील रडण्यास सुरवात करतात, यामुळे मृत्युसन्मुख व्यक्तीच्या परिणामामध्ये संक्लेश होण्याची संभावना वाढते. वास्तविक त्याला समतापूर्वक निष्कषाय भावाने, शांतभावाने देहत्याग करण्यास सहकार्य केले पाहिजे, सहयोग दिला पाहिजे, तेव्हा मृत्यु महोत्सव बनू शकतो.”

येवढ्यात एक उतावळी श्रोता म्हणाला, - “जेव्हा मृत्युसमयी कानामध्ये णमोकार मंत्र केवळ ऐकविण्याने मृत्यु महोत्सव बनतो तर मग आयुष्यभर जिनवाणीच्या अध्ययनाची काय आवश्यकता आहे?” ज्याप्रमाणे जीवंधर चरित्रामधील आलेल्या कथेमध्ये स्पष्टच आहे. त्या कथेमध्ये तर उघड-उघड

म्हटले आहे की महाराजा सत्यंधराचा पत्र जीवंधराच्या द्वारे एका मरणासत्र कुत्र्याच्या कानामध्ये णमोकार मंत्र ऐकविला गेला होता. ज्याच्या परिणामस्वरूप तो कुत्रा स्वर्गामध्ये अनेक ऋद्धिचा धारक महाद्धिक देव झाला. या पेक्षा मोठे प्रमाण आणखी काय हवे आहे? काय शास्त्रामधील गोष्टी चुकीच्या असू शकतील काय?

मी त्याची जिज्ञासा शांत करण्याकरीता म्हणालो - “अरे बंधु! हा राजमार्ग नाही. नाही तर मुनि बनण्याकरता आणि आत्मसाधनेचा उपदेश का बरे दिला गेला असता?

“कदाचित् कधी अंधाच्या हाती एखादे वेळेस पक्षी आला तर याचा अर्थ असा तर होत नाही की, पक्षी पकडण्याकरीता डोळ्याची आवश्यकता नाही. ज्याप्रमाणे समरांगणी यश प्राप्त करण्याकरीता आयुष्यभर अस्र-शस्त्र कलेच्या अभ्यासाची, सरावाची गरज असते, त्याचप्रमाणे मृत्युला महोत्सव बनविण्याकरीता आयुष्यभर तत्त्वाभ्यासाची आवश्यकता आहे, गरज आहे. तुम्ही जीवंधर चरित्रा (क्षत्रचूडामणी) मध्ये आलेल्या कुत्र्याला स्वर्ग प्राप्ति मिळण्याच्या कथेच्या संदर्भामध्ये जो प्रश्न उपस्थित केला आहे, तो अवश्यच विचार करण्यासारखा आहे, कारण ती देखील एक पौराणिक कथा आहे. परंतु त्या कथनाच्या अभिप्रायाला समजण्याकरीता आपणास प्रथमानुयोग शास्त्रांची कथन पद्धत तसेच त्याच्या व्याख्यानाचे विधान समजून घ्यावे लागेल. त्याकरीता पंडीत टोडरमलजी कृत मोक्षमार्ग प्रकाशकाचे खालील कथन पाहण्याजोगे आहे. जसे - “एखाद्याने उपवास केला तर त्याचे फळ तर अल्प होते, परंतु त्याला अन्य धर्म परिणतीची विशेषता झाली, म्हणून विशेष (खास) उच्चपदाची प्राप्ति झाली. ते त्याला उपवासाचेच फळ आहे असे निरूपित करतात.

ज्याप्रकारे एखाद्याने नमस्कार मंत्राचे स्मरण केले आणि अन्य धर्मसाधना केली, त्याचे कष्ट दूर झाले, अतिशय प्रकट झाले, तेथे त्याची तशी फल प्राप्ति झाली नाही, परंतु अन्य एखाद्या कर्माच्या उदयाने तसे कार्य झाले आहे; तथापि त्यांना त्या शीलादिचेच फळ आहे असे निरूपित केले जाते. तसेच एखादे पापकार्य केले, त्याला त्याचे तर फल प्राप्त झाले नाही, परंतु अन्य कर्माच्या उदयाने निच गति प्राप्त झाली अथवा कष्टादि झाले, तेथे त्याच पापाचे फळ आहे, असे निरूपित करतात.”

जर वरील प्रश्नाला आपण याच संदर्भातून पाहिले, तर त्या कुत्र्याला ना केवळ णमोकार मंत्राचे शब्द कानी पडल्याने स्वर्गाची प्राप्ति झाली. तर त्यावेळी

त्याचे कषाय मंद झाले असावेत, परिणतिविशुद्ध झालेली असावी, निश्चितपणे सुद्धा तो जीव आपल्या पूर्वभवाच्या धर्मसंस्काराने युक्त असावा. परंतु प्रथमानुयोगाच्या शैलीनुसार 'णमोकार महा मंत्राद्वारे पंचपरमेष्ठीच्या स्मरणाच्या प्रेरणेच्या प्रयोजनामुळे त्याच्या स्वर्गाच्या प्राप्तिला निव्वळ णमोकार मंत्राचे फळ आहे असे निरूपित केले आहे. जे सर्वथा उचित आहे. आणि प्रयोजनाच्या दृष्टीने पूर्ण सत्य आहे यथार्थ आहे. जिनवाणीची सर्व कथन मतार्थाच्या मुख्यतेनेच केली जातात. म्हणून त्यांचा अभिप्राय ग्रहण केला पाहिजे, फक्त शब्दार्थ नव्हे.

जरी जगाच्या दृष्टीकोणातून जगाविरुद्ध असल्याने अन्य उत्सवाप्रमाणे मृत्युचा महोत्सव आनंदाच्या स्वरूपात तर मनविला जावू शकत नाही, परंतु तत्त्वज्ञानीद्वारा मृत्युला महोत्सवाप्रमाणे तर जरूर अनुभवला जावू शकतो.

जेव्हा या जीवाला भेदज्ञानाच्या बळावर निज-पराचा विवेक जागृत होतो. आपल्या अमरत्वाची श्रद्धा होते, तेव्हा तो तत्त्वाभ्यासाने असा अनुभव करू लागतो की - "मी तर या विनाशीक शरीराहून भिन्न अजर-अमर अविनाशी आहे. माझा तर कधी मृत्यु होतच नाही मृत्यु तर केवळ एका देहातून दुसऱ्या देहात गमनक्रियेचे नाव आहे जे की आयुष्य पूर्ण झाल्यावर अवश्य भावी आहे. जेव्हा देह जुने होते तेव्हा इच्छा नसताना देखील जीवाला एका देहातून दुसऱ्या देहामध्ये जावे लागते पहिल्या देहाला सोडावेच लागते तसेच देहाला सुटले देखील पाहिजे, नाहीतर त्या शरीराचे ओझे कोठपर्यंत वाहणार?"

जगामध्ये ज्याप्रमाणे एखादा जेव्हा जुने-पुराने वस्त्राचा त्याग करून नवे वस्त्र धारण करतो, तेव्हा तो आनंदित होते. त्याचप्रमाणे लोकोत्तर मार्गामध्ये देखील जेव्हा समाधिमरणाच्या मध्यमातून जीव वृद्ध व रोग शरीराचा त्याग करून नवीन शरीर धारण करतो त्यावेळेस देखील आनंदीतच झाले पाहिजे.

देहामध्ये एकत्व-ममत्व ठेवणाऱ्या मिथ्या दृष्टी अज्ञानी जीवाकरीता मृत्यु दुःखद होवू शकतो कारण ते पर्यायमूढ असल्याने मृत्युला सर्वनाशाचे कारण मानतात, परंतु त्या भेदविज्ञानींनी मृत्युपासून भयभीत झाले नाही पाहिजे. ज्यांनी तत्त्वाभ्यास आणि वैराग्यजननी बारा भावनांच्या सतत चिंतन-मननाने संसार, शरीर आणि भोगांची असारता, क्षणभंगुरता तसेच आत्म्याच्या अमरतेचा चांगल्याप्रकारे अनुभव केला आहे.

ज्यांचा कुटुंबीय आणि सगे सोयऱ्यांबद्दलचा मोह आणि ममता उरली नाही आणि देहाबद्दलचा आपलेपणा एकत्वबुद्धी नाहीशी झाली आहे. त्यांनी तर मृत्युच्या भयाने भयभीत झाले नाही पाहिजे.”

माझ्या या विश्लेषणाने विवेकीने फार मोठा आनंद आणि संतोष व्यक्त केला.

जो हे मानतो की मी परजीवांना मारतो आणि परजीव मला मारतात तो मूढ आहे, अज्ञानी आहे आणि या विपरीत मानणारा ज्ञानी आहे.

जीवांचे मरण आयुकर्माच्या क्षयाने होते, असे जिनेन्द्रदेवांनी सांगितले आहे. तुम्ही परजीवांच्या आयुकर्माचे हरण करीत नाही मग तुम्ही त्याचे मरण कसे बरे केले?

जीवांचे मरण आयुकर्माच्या क्षयाने होते, असे जिनेन्द्रदेवांनी सांगितले आहे. अन्य जीव तर तुझ्या आयुकर्माचे हरण करीत नाहीत, तर मग त्यांनी तुझे मरण कसे बरे केले?

जो जीव हे मानतो की, मी परजीवांना जगवितो (रक्षा करतो) आणि अन्य जीव मला जगवितात (रक्षा करतात) तो मूढ आहे, अज्ञानी आहे आणि ह्या विपरीत मानणारा ज्ञानी आहे.

जीव आयुकर्माच्या उदयाने जगतो, असे सर्वज्ञ देवांनी सांगितले आहे. तुम्ही अन्य जीवांना आयुकर्म तर देत नाहीत तेव्हा त्यांनी तुझे जीवन (रक्षण) कसे केले?

सर्वोदयतीर्थ -१८२

पावसाळ्यामध्ये येण्याजाण्याची व वाहतुकीची गैरसोय होत असल्याने कदाचित् सर्व ठिकाणी व्यापार-धंदा साहजिकच कमी होतो. या दिवसामध्ये लग्नकार्य वगैरे सामाजिक उत्सव देखील नसतात. या कारणास्तव घेणे-देणे, खरेदी विक्री देखील कमी होते. शेतकऱ्यांची पिक देखील शेतात तयार होतात. यासर्व कारणांमुळे शेतकरी वर्ग, मजूरवर्ग आणि व्यापारी वर्गामध्ये या दिवसांमध्ये धर्म-कार्य करण्याकडे प्रवृत्ति विशेष आढळते. सर्व धर्मांमध्ये धार्मिक पर्व देखील सहसा याच दिवसात अधिक मानले जातात.

चार्तुमासामुळे साधुसंताना देखील चार महिन्यापर्यंत एकाच ठिकाणी रहावे लागते. यामुळे सुद्धा या दिवसांत धार्मिक वातावरण तयार होण्याचा योग येत असतो.

कारण काहीही असो, परंतु गृहस्थांना काही धर्मकार्य करण्याची कधी ना कधी सुयोग्य संधी आढळतेच. याला देखील गृहस्थांचे सद्भाग्यच समजले पाहिजे. नाही तरी व्यापारी वर्ग तर एवढा व्यस्त-व्यग्र असतो की तो कधी निवांतपणे पोट भरून भोजन करू शकत नाही वा घटकाभर निवांत झोपही घेवू शकत नाही.

कधीही त्याला कोणी धर्म-कार्य, अध्ययन-अध्यापन किंवा मनन-चिंतन करण्याचा सल्ला देईल तर त्याचे उत्तर एकच असते, - “अरे बाबा! आता तर आम्हाला मरायला सुद्धा सवड नाही.” परंतु माझ्या हे लक्षात, त्याची ही गोष्ट आजपर्यंत आली नाही की, काय मरण देखील सवड असणाऱ्यांकडेच जात असते का?

अरेरे! त्यांची ही गोष्ट यथार्थ झाली असती तर खूप चांगले झाले असते. देशांतील काम देखील अधिकात अधिक उरकली गेली असती अन कोणी मेलेली नसते. कारण प्रत्येकजण आपल्याला कामांत अधिकात अधिक व्यस्त ठेवीत गेला असता. जेव्हा कोणला मरायलाही सवड नाही तर मग कोणी मेलला तरी कसा असता?

सदासुखी आणि विवेकीचे हे सद्भाग्य होते की त्या डोंगराळ प्रदेशात जेथे ते रहात होते, पावसाळ्यांत दोन तीन महिने पाऊस थोडा जास्तच पडत

असल्याने त्या काळात तेथे काही दिवसाकरीता पर्यटकांचे येणे जाणे पूर्णतः बंद होत असल्याने व्यापाऱ्यांना व्यापारापासून फुरसतच फुरसत मिळत असे. म्हणून त्यांनी हेच दोन महिने परिवारासह धर्मलाभ घेण्यासाठी निवडले.

परिवारासह आल्याने त्यांनी केवळ दोन महिनेच थांबण्याचा विचार केला होता. परंतु या दरम्यान त्यांना मनोमन असे वाटले की असे धर्मलाभ घेण्याचे सोडून, सतत प्रवाहीत ज्ञानगंगेच्या अमृतमय मधूर-धारा सोडून पुनश्च रागाच्या आगीमध्ये जळण्यासाठी घरी परतणे योग्य नाही. असे दुर्लभ संयोग देखील सातिशय पुण्याच्या योगानेच प्राप्त होतात. या धर्मलाभाला कोणत्याही परिस्थितीत सोडायचेच नाही. भविष्यात सुद्धा वर्षाक्रतुमध्ये कमीतकमी दोन तीन महिन्यांचा वेळ अवश्य काढू.

तेव्हापासून ते आपल्या संकल्पानुसार दरवर्षी माझ्याकडे येत गेले आणि चार-चार महिन्यापर्यंत तत्त्वाभ्यास करू लागले.

येवढ्या काळात त्यांनी मोक्षमार्ग प्रकाशक तर अथ पासून इतिपर्यंत अनेक वेळा वाचले. समयसार, नियमसार, प्रवचनसार पुरुषार्थ सिद्धुपाय इत्यादि अनेक छोटे-मोठे ग्रंथांचे त्यांनी सूक्ष्म दृष्टीने सध्याय केला.

याशिवाय विविध कवींच्या बारा भावना, वैराग्यभावना, छहढाला, कुंदकुंद शतक, शुद्धात्मशतक, जैनशतक, आणि नाटक समयसार यांचा नित्यनियमाने पारायण देखील करित होते. त्यामुळे त्यांना तर कंठस्थ देखील झाले होते.

जैनदर्शनाचे प्रमुख सिद्धान्त वस्तुस्वातंत्र्य भेदविज्ञान, क्रमबद्धपर्याय, सर्वज्ञता, पुण्य-पाप, निमित्तोपादान, निश्चय व्यवहार, अनेकान्त स्याद्वाद वगैरे विषयावर गंभीर चर्चा करून आपल्या सम्यक् श्रद्धेला दृढ करून, कर्तव्याच्या भारापासून निर्भर होवून निराकुल रहात आणि आत्मसन्मुख होण्याचा अपूर्व पुरुषार्थ देखील करित.

त्यांचे मानणे व सांगणे असे होते की, "हाच सुखी होण्याचा खरा (सच्चा) उपाय आहे. आणि हीच जीवन जगण्याची खरी कला आहे." ज्या कोणी या प्रकारे जीवन जगणे शिकले आहे, त्याचे मरण समाधिपूर्वक होवू शकते.

सम्यग्दर्शन प्राप्त्यार्थ पृष्ठभूमी कशी असते, यावर त्यांनी ना तर नुसती चर्चा केली, परंतु आपण तशाच तऱ्हेचे जीवन जगण्याचा प्रयत्न देखील केला. चर्चेला चर्चेमध्ये बदलण्याचा पुरुषार्थ देखील केला. असे करून त्यांनी जाणविले की वस्तुतः जैनदर्शन दुसरे-तिसरे काही नसून जीवन जगण्याची

एक अद्भूत कला आहे. “जो जैनदर्शन जीवन जगण्याचे शिकवतो. तो वर्तमानामध्ये तर पूर्ण निराकुल, अत्यन्त शांत आणि पूर्ण सुखी तर असतोच त्याचे अनंत भविष्य देखील पूर्ण सुखमय आणि अतिन्द्रिय आनंदमय होवून जाते.”

सतत चार महिने धर्मलाभ मिळून सुद्धा विवेकी व सदासुखीचे मन पूर्ण भरले नव्हते. तत्त्वज्ञानाची तृष्णाच ही अशी काही असते की जी लवकर तृप्त होत नाही. परंतु गृहस्थावस्थेमध्ये रहात असताना घराची किंवा कुटुंबाची अधिक उपेक्षा देखील करणे उचित नाही. शिवाय हे लोक आपले कुटुंबीजन व सगे सोयरे यांना देखील धार्मिक संस्कार देवू इच्छित होते. जे योग्यच होते कारण ज्यांना जी वस्तु अधिक प्रिय प्रतिभावित होते, हितकर वाटते, तो आपल्या प्रिय व्यक्तींनाही ती वस्तु भरपूर वाटू इच्छित असतो. म्हणून ते घरातून पूर्णपणे निवृत्त होवून ही काही वेळ आपल्या कुटुंबियामध्ये राहून त्यांना देखील तत्त्वज्ञानाचा लाभ देत असत.

यावेळेस जेव्हा त्यांनी घरी परतण्याचा प्रोग्रॅम बनविला तेव्हा माझ्या मनांत विचार आला की, कां ने यांना जाता जाता पुनश्च जैनदर्शनाचा सार या रूपांमध्ये सम्यग्दर्शन, संन्यास व समाधिचे संक्षिप्तामध्ये सारांश सांगू नये?

एवढ्यासाठी मी एक संक्षिप्त भाषण तयार केले. भाषण तयार करताना मला एक विचार आला, की कल्पना नाही की यांचे परत येणे होईल न होईल, सोंची भेट होईल न होईल, या क्षणभंगूर कायेचे काय सांगावे? मी यांना काही सांगण्याच्या योग्यतेचा राहीन की नाही याचा काय भरवसा? शक्यता आहे की आमच्यापैकी कोणा एकाच्या शरीराची स्थिती अशी असू शकेल की त्यामुळे भेटणे शक्य होणार नाही. म्हणून भविष्याच्या आशेवर वर्तमान वाया घालविणे हे काही शहाणपणाचे ठरणारे नाही.

असा विचार करून मी त्यांच्या निरोप प्रसंगावर एक दीक्षांत भाषण देण्याचे घोषित केले. घोषणा तर केली होती. परंतु भाषणाचा विषय काय असावा? त्याचे प्रस्तुतीकरण कसे केले जावे? हा एक प्रश्नच होता.

चार जण बसून परस्पर चर्चा करणे वेगळे आणि भाषण देणे वेगळे. भाषण देणे हे प्रत्येकाला जमतेच असे नाही. “भाषण तर आपल्या विचारांची आपल्या चिंतनाची एक कलात्मक अभिव्यक्ति आहे. मंचावर ऊभे राहून काही योग्य विचार केल्याशिवाय आवेशामध्ये काहीही सांगणे म्हणजे भाषण नाही.

चांगल्या भाषणा करीता एखाद्या ठरविलेल्या विषयावर पूर्वाग्रह रहित, गंभीरतापूर्वक सुविचारासह व्यवस्थित मुद्यासह विषयानुरूप भाषा मांडणे अत्यावश्यक आहे.

विषयाच्या योग्य परिणामाकरीता भाषा सोपी, सुगम्य, परिमार्जित आणि देशकालानुरूप असणे आवश्यक आहे.”

माझे मत असे होते की, कितीही श्रम करावे लागले तरी श्रोत्यांना त्याचा पुरेपूर फायदा झाला पाहिजे. असा विचार करून भाषण लिहिण्याच्या तयारीला मी लागलो. मी असे ऐकले होते की, लेखकाला जोपर्यंत 'फाडू' रोग जडत नाही तो पर्यंत तो एक यशस्वी लेखक बनू शकत नाही. या 'फाडू' रोगाची देखील एक रोमांचक कथा आहे. - एक व्यक्ति, लेखक बनण्याच्या धुंदीमध्ये रात्री दोन-दोन वाजेपर्यंत लेख लिहीत असे आणि सकाळी ऊठताच जेव्हा तो शांत चित्ताने - चांगल्या मूडमध्ये आपणच लिहिलेल्या लेखाला स्वतः वाचत असे तेव्हा स्वतःच लिहीलेले लेख त्याला पसंत येत नसत आणि तो ते फाडून फेकून देत होता.

असे करता करता जेव्हा अनेक दिवस झाले तेव्हा त्याच्या आईवडीलांना चिंता वाटू लागले की, हे काय झाले आहे? हा तर रोज रात्री उशिरापर्यंत जागून-जागून एवढे परिश्रम करून लिहीतो व सकाळी वाचून स्वतःच सगळे फाडून फेकून देतो. याला नक्कीच मानसिक रोग झाला असावा.

ते घाबरले आणि त्याला एका मानसरोग तज्ञाकडे घेवून गेले. त्यांनी त्याची परिस्थिती सांगून ते म्हणाले - “डॉक्टर साहेब! याला 'फाडू रोग' झाला आहे.

मानसशास्त्रज्ञ त्याच्या लक्षणावरून सर्व काही समजून चुकले. तो म्हणाले - “अहो! तसे तर हा रोग सगळ्या उदयोन्मुख लेखकांना होतो आणि झालाही पाहिजे अन्यथा लेखक बनत नाही. तरीदेखील आपणास जर हवे असेल तर यावर रामबाण औषध सुद्धा माझ्याजवळ आहे.”

त्याचे आईवडील म्हणाले - “रोग तर कोणताही असो तो चांगला असत नाही. तरी आपण तर याच्यावर कृपा करून उपचार करावाच.”

मानसशास्त्रज्ञ म्हणाले - “ठीक आहे, आपण याला दररोज सकाळ संध्याकाळ म्हशीचे दूध पाजित जा आणि म्हशीचेच दही खाऊ घाला. संध्याकाळी म्हशीच्या दूधा-तूपाने बनलेले नाना प्रकारचे गोड पदार्थ खूप

आग्रहाने विनविण्या करून खाऊ घाला. अशा तऱ्हेने स्वादिष्ट गरिष्ठ भरपेट भोजन करविल्याने काही दिवसातच याचा हा रोग बरा होवून जाईल.”

असे करण्याने त्याला संध्याकाळपासूनच गाढ झोप येवू लागली व थोड्या दिवसातच तो म्हसोबाप्रमाणे सुस्त आणि आळशी झाला. याला कोणतेही काम पुनःपुन्हा करण्याचा कंटाळ येवू लागला. लेखक बनण्याचा उत्साह देखील थंडावला आणि नियमित स्वाध्याय आणि अध्ययन - अध्यापनामध्ये देखील आळशी बनू लागला. आता तर त्याला एखादे पत्र लिहीण्याचाही कंटाळ येवू लागला. आता जेव्हा तो काही लिहीतच नव्हता तर फाडणारच काय? अशा तऱ्हेने त्याचा 'फाडू' रोग बरा झाला.

फाडू रोग तर मलाही झाला होता. परंतु गंमत अशी झाली की सुदैवाने त्याचा उपचार करण्यासाठी मला कोणा मानसोपचार करावा लागला नाही. नाही तर माझी देखील त्या कथेतील नायकाप्रमाणे परिस्थिती झाली असती.

मी तर आपला जुना रस्ताच अवलंबिला. जोपर्यंत एक एक आळीवर पूर्णतः संतोष प्राप्त होत नाही, मी श्रमाची पर्वा केल्याशिवाय पानेच्या पाने फाडून पुनश्च लिहू लागलो. असे करता करता मध्यरात्र उलटून गेली, परंतु प्रयत्नांति परमेश्वर या म्हणीप्रमाणे एका चांगल्या भाषणाची रूपरेखा तयार झाली आणि मी त्यानंतर गाढ निद्रस्त झालो.

राग आग आहे

जरी वाचविण्याचा राग मारण्याचा रागाच्या अपेक्षेने प्रशस्त आहे, तरी तो आहे रागच. राग तर आग आहे. आग मग ती लिंबाची असो की चन्दनाची, जाळीलच. त्याचप्रमाणे सर्व प्रकारचा राग हिंसारूपच असतो. अहिंसा तर वीतराग परिणतीला म्हणतात. शुभराग भावांना नाही.

जर मारण्याच्या भावामुळे पापाचा बंध होतो आणि वाचविण्याने पुण्याचा बंध होतो. तरीपण होतो तर बंधच, बंधाचा अभाव नव्हे. धर्म तर बंधाचा अभाव करणारा आहे. म्हणून बंधाच्या कारणाला धर्म कसे बरे म्हटले जाऊ शकते? म्हणून वीतराग भावच अहिंसा आहे आणि वस्तूचा स्वभाव असल्याने तोच धर्म आहे आणि मुक्तीचे कारणही तोच आहे.

मी असे ऐकल होतो की, साहित्यकाराना एक-एक रचना तयार होताच एक-एक पुत्र प्राप्ती सारखी सुखद अनुभूती होते. परंतु याचा प्रत्यक्ष अनुभव त्या रात्री झाला. ज्या रात्री माझ्या दीक्षान्त भाषणाची एक सुंदर रूपरेखा तयार झाली होती.

जरी त्या रात्री मी खूप उशीरा झोपलो होतो तर अति उत्साहामुळे दुसऱ्या दिवशी सकाळी नेहमीप्रमाणे लवकरच ऊठलो आणि लवकर-लवकर तयार होवून ठरलेल्या वेळे आधीच तेथे पोहोचलो. जेथे दीक्षांत भाषणाचा कार्यक्रम ठेवला होता.

सभेच्या प्राथमिक औपचारिकते नंतर मी भाषणास सुरवात केली. - "अखेरचे क्षण देखील भलतेच विलक्षण असतात. मग भले कऱ्येच्या निरोपाचे क्षण असोत किंवा धर्मात्म्याच्या चिर निरोपाचे क्षण असो, दोन्ही प्रसंगामध्ये सर्वांना हर्ष-विषादाची किंवा सुख दुःखांनी मिश्रित अशी एक विचित्र अनुभूति होत असते जी वाणीद्वारे व्यक्त करता येत नाही.

एका बाजूने जिथे निरोपा नंतर चिरप्रतीक्षित दुर्लभ मनोरथ साकार झाल्याचा हर्ष होत असतो तर दुसऱ्या बाजूने आपल्या नातलगापासून कायमचे दूर गेल्याचा अतोनात विषाद देखील होतो.

ती परिस्थिती तर आणखीनच भलतीच विचित्र होवून बसते की जेव्हा निरोपाच्या समयी एका बाजूने तर मृत्युला महोत्सवाप्रमाणे साजरा करण्याचे म्हटले जाते आणि दुसऱ्या बाजूने अनंतकाळासाठी आपल्या इष्ट-प्रिय जनांच्या वियोगाच्या असह्य मानसिक वेदनेचा डोंगर कोसळलेला असतो.

जरी अशा परिस्थितीमध्ये मरणासन्न साधकांच्या मनोमध्ये अंतर्द्वंद देखील होते. परंतु ते त्या अंतर्द्वंदाला जैनदर्शनानुसार केला गेलेल्या तत्त्वाभ्यासाच्या साह्याने उपशांत करून घेतात. त्या अंतर्मनातील द्वंदावर विजय प्राप्त करतात. त्या विजयाच्या हर्षामध्येच तो झालेला मृत्यु, हा महोत्सव बनतो.

साधक तर जाणतच असतो की, मृत्यु तर प्रत्येकाला एक ना एक दिवस येणारच आहे. या ध्रुव सत्याला तर कोणी नाकारू शकत नाही. ज्याने जन्म घेतला आहे त्याला आज ना उद्या, कधी न, कधी तर मरावयाचे तर आहे. तसेच

ज्या गोष्टीचा संयोग झाला आहे. त्या गोष्टीचा वियोग देखील अवश्य होणारच आहे. या गोष्टीला कोणी टाळू शकत नाही. तर असा क्षण येण्यापूर्वीच का बरे आपण दुसऱ्याबद्दलच्या आपल्या कर्तव्याचे, तसेच दुसऱ्यावरील आपल्या हक्कांचे समीक्षण करून घेऊ नये? कर्तव्य आणि हक्कांना यथार्थतया समजून घ्यावे की ज्यामुळे नंतर पश्चात्ताप करण्याची पाळी येऊ नये.

आजपर्यंत मुख्यतः आपण या दोन गोष्टीमुळेच सर्वाधिक प्रभावित झालो आहोत. आपण आपल्या अज्ञानामुळेच आतापर्यंत असे मानले आहे की, कुटुंबियांचे पालन-पोषण करणे, त्यांना लिहायला वाचयला शिकवून शहाणे करणे आणि त्या सर्वांकरीता काहीही करून जसे जमेल तसे धनार्जन करणे वगैरे आमची प्रमुख कर्तव्ये आहेत आणि याच्या बद्दल्यात कुटुंबीजनांनी आपली भरपूर सेवा करावी, आपल्या आज्ञेत त्यांनी रहावे, जसे आम्ही सांगू तसे त्यांनी वागवे, हाच त्यांच्यावरील आमचा हक्क आहे. आणि अशाच कर्तव्यांच्या आणि हक्कांच्या अनधिकृत प्रयत्नामुळे आतापर्यंत आपण बेचैन झालो आहोत, त्रासलो आहोत; परंतु जिनागमाच्या अध्ययनाने, मनन केल्याने, अभ्यास केल्याने आज आपणास हे समजले की, वास्तविक सगळे आपापलाच कर्ताभोक्ता आहेत, सगळे फक्त आपल्या स्वतःच्याच भाग्याचा विधाता आहे.

कोणीही कोणाच्या सुख-दुःखाचा, जीवन-मरणाचा, उन्नति-अवनतिचा कर्ता-धर्ता नाही, कोणी कोणाचे बरे-वाईट काही देखील करू शकत नाही. आपले हे कर्तृत्वाचे सगळे विकल्प निरर्थक आहेत. तर मग आता आपण घर गृहस्थाच्या कर्तापणाच्या भारापासून पूर्णपणे निर्भर होवून, तसेच दुसऱ्याचे बरे-वाईट करण्याच्या चिंतेपासून मुक्त होवून निश्चित बनून का न आपल्या स्वरूपामध्ये स्थिर होण्याचा-रममाण होण्याचा प्रयत्न करू नये बरे?

संयोग ना सुखद आहे ना दुःखद. दुःखद तर केवळ संयोगीभाव असतात. म्हणून संयोगावरील दृष्टी हटवून स्वभाव सन्मुख दृष्टी करणेच श्रेष्ठ आहे, सर्वोत्तम आहे.

सम्यग्दृष्टीच्या दृष्टीने मृत्यु ही काही गंभीर समस्या नाही. कारण मृत्युमुळे आपले सर्वस्व नष्ट होईल असे त्याला वाटत नसते. या गोष्टीची त्याला पक्की खात्री असते की, मृत्यु म्हणजे फक्त जुने-जीर्ण घर सोडून नव्या निवासस्थानी निवास केल्याप्रमाणे केवळ स्थानांतर आहे. जुने मळलेले-फाटलेले वस्त्र काढून नवे वस्त्र धारण केल्याप्रमाणे आहे. म्हणून जर तो नवीनगृह प्रवेशाच्या उत्सवाप्रमाणे मृत्युला महोत्सवा प्रमाणे मानत असेल तर त्यामध्ये आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही. आणि बराच काळ रहात असलेल्या

झोपडीबद्दल सहज अनुरागामळे जर थोडीफार खिन्नता जरी दिसून आली तरी ती देखील शक्यता नाकारता येत नाही. असे होणे देखील स्वाभाविकच आहे.

मिथ्यादृष्टीची दृष्टी यापेक्षा विपरीत असते. एक तर त्याची अवस्था एखाद्या दरिद्र्यासारखी असते ज्याने आयुष्यांत काही कमाई केलेली नाही. आपल्या लोकांसाठी एखादे घर तर सोडा एखादे झोपडे देखील ज्याने बनविले नाही. जर घरमालकाने त्याला आपल्या घरातून हाकलून दिले तर दारोदार ठोकर खाण्याशिवाय त्याला दुसरा कोणता उपाय देखील शिल्लक रहात नाही. अशा परिस्थितीत त्याने दुःखी राहणे सहाजिकच आहे.

ज्याने आयुष्यभर पापाचरणच केले आहे, नरक-निगोदामध्ये जाण्याच तयारीच केली आहे, त्याचे तर उरले सुरलेले पुण्य देखील आता क्षीण होवू लागले आहे अशा वेळेला त्या अज्ञानी व अभाग्याचे दुःख कोण दूर करू शकतो बरे? आता तर त्याचे मरण सुधरण्याचा प्रश्नच उरत नाही उलटे त्याच्या भावी-आगामी गतिनुसार मती बिघडतच जाणार आहे.

अशाप्रकारे मृत्युवर अश्रु ढाळणारे मिथ्यादृष्टी आणि मृत्युला महोत्सवामध्ये बदलणारे सम्यग्दृष्टी यांच्या परिस्थितीचे तसेच त्यांच्या वर्तमान भूमिकेला स्पष्ट करण्यासाठी मी माझ्या त्या दीक्षांत भाषणात पुढे म्हणालो - "सम्यग्दृष्टी भगवान आत्म्याला ज्ञान ज्योतिस्वरूप चैतन्यदेवाच्या रूपामध्ये पाहतो. तो आपल्या स्वरूपाला परद्रव्याहून पृथक्, रागादिपासून रहित, शाश्वत ज्ञाता-दृष्टाच जाणतो आणि मानतो, त्याच प्रमाणे मृत्युला फक्त देह-देहान्तराची क्रिया मानतो. या कारणास्तव तो मृत्युला घाबरत नाही. परंतु मिथ्यादृष्टिचा अनादिपासून देहामध्ये अपनत्व (आपलेपणा) असल्याने त्याला मृत्युमध्ये आपले सर्वस्व लुटले गेले असे वाटते, सर्वस्व समाप्त झाल्याचे प्रतीत होते, यामुळे तो दुःखी होणे, भयभीत होणे स्वाभाविकच आहे."

सम्यग्दृष्टी तर वेळेवेळी शरीराबद्दल विरक्त राहून हा विचार करतो की आजपर्यंत इतक्या वर्षांपासून माझ्या संयोगामध्ये राहिलेल्या शरीराच्या अनंत पुद्गल परमाणूंचे मला अनुकूल परिणामन कसे बरे होत आहे? या बाबतीत कोणाला आश्चर्य वाटत असेल तर वाटो! यांच्या विघटनामध्ये देखील काय आश्चर्य?

"नौ दरवाजों का पींजरा, तामें सुआ समय ।

उड़वे को अचरज नहीं, अचरज रहवे माहिं ॥

म्हणून त्याला मृत्युभय असत नाही.

ज्ञानी असा विचार करतो की, ज्याप्रमाणे ज्या मातीच्या साच्यामध्ये शुद्ध चांदीच मूर्ती बनविली जाते, ढाळली जाते, तो साचा तुटल्यानंतर चांदीच मूर्ती तुटत नाही. त्याचप्रमाणे हा शरीररूपी साच्यामध्ये आत्म्याची मूर्ती विराजमान असते, जी कधीच तुटत-फुटत नाही.”

सम्यग्दृष्टीला देहामध्ये आत्मबुद्धी असत नाही. तो देहाच्या नश्वरतेला क्षण भंगुरतेला चांगल्याप्रकारे जाणत-ओळखत असतोच शिवाय त्याच्या जड अचेतनतेलाही योग्य तऱ्हेने परिचित झालेला असतो.

पर आणि पर्याया पासून भेदज्ञान असल्याने त्याला आपल्या आत्म्यामध्ये आपलेपणा असतो. म्हणून श्रद्धा आणि विवेकाच्या योग्य निर्णयामुळे त्याला मृत्युभय असत नाही.

याही गोष्टीची शक्यता आहे की, एखादा सम्यग्दृष्टी देखील आचरणाच्या पातळीवर मृत्युला महोत्सवाप्रमाणे साजरा करू शकणार नाही, त्याला देखील बाह्यतः मिथ्यादृष्टी प्रमाणे अश्रु ढाळताना पाहण्यात येवू शकते. शास्त्रामध्ये देखील अशी अनेक उदाहरणे उपलब्ध आहेत. रामचंद्र क्षायिक सम्यग्दृष्टी असून सुद्धा सहा महिने पर्यंत लक्ष्मणाचे शव आपल्या खांद्यावर घेवून फिरत होते.

कविवर बनारसीदासच्या मरणासत्र विपन्न अवस्थेकडे पाहून तर लोकांनी येथेवर बोलण्यास प्रारंभ केला की, - “काही समजत नाही की यांचा प्राण कोणत्या मोह-मायेमध्ये अडकला आहे?” लोकांच्या अशा प्रकारचे बोलणे ऐकून त्यांनी खुणावून पाटी पेन्सिल मागविली आणि त्यावर लिहीले -

‘ज्ञान कुतक्का हाथ, मारि अरि मोहना ।

प्रगट्यो रूप स्वरूप अनंत सु सोहना ॥

जा परजे को अन्त सत्यकरि जानना ।

चले बनारसी दास, फेर नहिं आवना ॥

मृत्युसमयी ज्ञानीच्या डोळ्यांत अश्रु पाहून त्यांना अज्ञानी समजू नये. कारण आतापर्यंत त्यांचा फक्त अनंतानुबंधी क्रोधादि कषायांचाच अभाव झाला आहे. अप्रत्याख्यानादि तीन कषायांची चौकडी तर अजूनपर्यंत त्यांच्यामध्ये विद्यमान आहे. म्हणून श्रद्धा तर ज्ञानींची सिद्धांतप्रमाणे निर्मळ झालेली आहे, परंतु चारित्र गुणामध्ये अजून कमजोर आहे. या मुळेच वियोगजनित क्षणिक दुःखाचा आवेग येणे अस्वाभाविक नाही. आपल्या श्रद्धेला मजबूत करण्याकरीता तो वारंवार आपल्या मनाला समजावण्यासाठी म्हणतो की—

हमको कछु भय ना रे ।

जाकरि जैसे जाहि समय में जो हो तब जा द्वार,
सो बनि है टरि है कछु नाहिं, कर लीनो निरधार
हमको कछु भय ना रे! जान लियो संसार ॥

जे कार्य, ज्याच्या द्वारे, ज्या विधिने, ज्यावेळेस, ज्या कारणाच्या मध्यमाने होणार आहे, ते कार्य त्याच्याच द्वारे, त्याच विधिने, त्याच वेळी, त्याच कारणाच्या माध्यमाने होतेच; त्याला कोणत्याही प्रकाराने टाळता येत नाही.

आचार्यांच्या कथनांचे स्मरण करीत तो आपल्या मनाला समजाविले. हे मना! तू अन्य विकल्प सोड आणि श्री गुरुंच्या त्या उपदेशांचा विचार कर ज्यामध्ये वस्तुच्या स्वतंत्र परिणमनाचा स्पष्ट उल्लेख केला गेला आहे. स्वामी कार्तिकेय कार्तिकेयानु प्रेक्षामध्ये म्हणतात की :-

“जं जस्स जम्मि देसे, जेण विहाणेण जम्मि कालम्मि ।
णादं जिणेण णियदं, जम्मं वा अहव मरणं वा ॥
तं तस्स तम्मि देसे, तेण विहाणेण तम्मि कालम्मि ।
को सक्कदि वारेदुं इन्दो वा तह जिणिन्दो वा ॥

ज्या जीवाचे, ज्या देशामध्ये, ज्या काळामध्ये, ज्या विधानाने जे जन्म-मरण जिनदेवाने निश्चित रूपाने जाणले आहे, त्या जीवाचे, त्याच देशामध्ये, त्याच काळामध्ये, त्याच विधानाने ते अवश्य होते. ते इंद्र अथवा जिनेन्द्र टाळण्यास समर्थ नाहीत. इतरांचे तर काय विचारावे?

ज्ञानी असा विचार करतो की, तीन लोकांमध्ये जेवढे पदार्थ (द्रव्य) आहेत ते सर्व आपल्या स्वभावानुसार परिणमन करीत आहेत. कोणी कोणाचा कर्ता-भोक्ता नाही. जेव्हा हे शरीर स्वतःच उत्पन्न होते आणि स्वतःच सोडून जाते, स्वतःच गळते आणि स्वतःच वाढते तर मग मी या शरीराचा कर्ता-भोक्ता कसा?

अशा परिस्थितीमध्ये माझ्या इच्छेनुरूप ते कसे राहील? वास्तविक मी यामध्ये काहीही फेरबदल किंवा परिवर्तन करू शकत नाही.

मी तर फक्त आपल्या ज्ञायकस्वभावाचाच कर्ता-भोक्ता आहे. त्याचेच संवेदन किंवा अनुभवन करतो आणि करू शकतो. या शरीराचे नष्ट झाल्याने माझे काहीही बिघडत नाही आणि असल्याने काही फायदा देखील होत नाही.

तसे पाहिले तर हा देह अत्यंत अपवित्र आहे. अस्थिर आहे, घृणास्पद आहे, रंचमात्र देखील उपादेय नाही. चामड्यामध्ये गुंडाळलेले, सुंदर दिसणारे हे शरीर सात कुधातुंनी भलेले मल-मूत्रांची मूर्ती आहे. याच्या नवद्वारांतून रात्रंदिवस असा मळ बाहेर वहात असतो की ज्याचे नुसते नांव घेताच घृणा उत्पन्न

होते, ज्याला अनेक व्याधि-रोग निरंतर लागतच असतात. या देहामध्ये राहून आजपर्यंत कोण सुखी झाला आहे?

याचे स्वरूप यात रममाण होण्यायोग्य नाही, परंतु त्यागणे योग्य आहे. म्हणून हे भव्य जीवांनो! या मानव शरीराला प्राप्त करून महातप करा. कारण हे शरीर प्राप्त होण्याचा सार तर आत्महीत करून घेण्यातच आहे.

अशा तऱ्हेने संसार, शरीर आणि आत्म्याचे स्वरूप यथार्थ जाणल्याने भेद-विज्ञानी-सम्यग्दृष्टी मृत्युला घाबरत नाही.

ज्याला जग 'बाऊ' समजतो आहे, तो मृत्यु ज्ञानीला मित्रासमान हितकारक प्रतीत होतो. झालाच पाहिजे. कारण तो जानतो की हा मृत्युच मला या घृणास्पद जुन्या-पुरान्या आणि दुःखद देहरूपी कारागृहा पासून मुक्त करणारा आहे.

ज्या देहाला अज्ञानी आपला जाणून आपला मानून त्यामध्ये रममाण होतो, त्या देहाविषयी जर गांभीर्यनि विचार केला तर लक्षात येईल की यामध्ये कोण-कोणती घाण भरली आहे, त्याचे वास्तविक रूप काय आहे? हा देह किती क्षणभंगुर आणि नाशवान आहे ते खालील ओळीने ही गोष्ट अधिक स्पष्ट होते

जिस देह को निज जानकर, नित रम रहा जिस देह में ।

जिस देह को निज मानकर, रच-पच रहा जिस देह में ॥

जिस देह में अनुराग हैं, एकत्व है जिस देह में ।

क्षण एक भी सोचा कभी क्या-क्या भरा उस देह में ॥

आणि हे देखील पहा, आपल्या पंडीतांनी या देहात काय काय आहे ते सांगतात :-

देह अपावन अथिर घिनावनी, यामें सार न कोई ।

सागर के जल सों शुचि कीजै, तो भी शुद्ध न होई ॥

सात कुधातमयी मल मूरत, चाम लपेटी सोहै ।

अंतर देखतें या सम जग में और अपावन को है ॥

नवमल द्वारा बहे निश-वासर, नाम लिए घिन आवे ।

व्याधि उपाधि अनेक जहँ तहँ कौन सुधी सुख पावे ॥

राचनजोग स्वरूप न याको, विचरन जोग सही है ।

यह तन पाय महातप कीजै, या में सार यही है ॥

अशाप्रकारे वस्तुस्वरूपाचे वारंवार चिंतन-मनन करीत राहिल्याने ज्ञानीची श्रद्धा तर दृढतर होतेच, हळू हळू आचरण देखील श्रद्धेनुरूप होवू लागते आणि त्याच्या फलस्वरूप त्याचे मरण देखील सहजच समाधिमय होते.

सदासुखीने जिज्ञासा व्यक्त केली की काय हे सगळे सहजच होते? काय मरणासत्र व्यक्तीला सल्लेखना धारण करण्याची आवश्यकता नाही? शास्त्रांमध्ये तर सल्लेखना घेण्याबाबतीत खूप विस्ताराने चर्चा केली गेली आहे. काय सल्लेखना आणि समाधिमरण काही वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत?

सदासुखीच्या एकापाठोपाठ प्रश्नांची सरबती ऐकून मी मनातल्या मनात आनंदलो. परंतु त्या प्रश्नाचे योग्य उत्तर देण्यासाठी विस्तृत विवेचन अपेक्षित होते म्हणून मी म्हणालो बंधुनो या प्रश्नांच्या उत्तराकरीता आपणास कमीत कमी आणखीन एक दिवस थांबावे लागेल.

सदासुखी आणि विवेकीने मोठ्या आनंदाने जाण्याचा कार्यक्रम दोन दिवसासाठी स्थगित केला. ते तर योग्यच आहे. ज्याला सत्य समजण्याची रूचि निर्माण होते त्याच्याकरीता एकच दिवस काय तो तर सर्वस्व समर्पण करण्यासाठी सदैव तयार असतो.

भगवान महावीरांचे स्वरूप

भगवान महावीरांच्या हजारो मूर्ती आहेत. त्या सर्व मूर्तींच्या माध्यमातून आम्ही भगवान महावीरांची पूजा करतो. वेगवेगळ्या मंदिरामधील वेगवेगळ्या मूर्तींच्या माध्यमातून पूजल्या जाणारे भगवान महावीर वेगवेगळे नाहीत, तर एकच आहेत. भगवान महावीर आपली वीतरागता, सर्वज्ञता आणि हितोपदेशिता या तीन कारणाने पूज्य आहेत, लौकिक चमत्कार आणि पुत्र, धन इत्यादी देतात म्हणून नाही. जो महान् आत्मा स्वतः धनादी आणि घरदार सोडून आत्मसाधनेत रत झाला, त्यांच्या पासूनच धनादींची अपेक्षा करणे किती हास्यास्पद आहे. त्यांना भोगादिकांना देणारा म्हणजे त्यांच्या वीतराग स्वरूपाला खंडित करणे आहे.

सर्वोदय तीर्थ

“निर्भय व निर्लोभी झाल्याशिवाय सत्य बोलले जात नाही आणि संपूर्ण समर्पणाशिवाय सत्य ऐकवले किंवा समजले सुद्धा जावू शकत नाही.” या उक्तीशी चांगलेच परिचित असलेले सदासुखी आणि विवेकी दुसऱ्या दिवशी वेळे अगोदर पांच मिनिटे माझ्याकडे आले आणि अत्यंत विनम्र भावनेने विचारलेल्या प्रश्नांच्या उत्तराची चातका प्रमाणे वाट पाहू लागले.

समाधिचे स्वरूप व त्याच्या उपायासंबंधी तर पुरेसे विवेचन तर झालेच होते, परंतु आगमामध्ये आलेल्या सल्लेखनेच्या स्वरूपाचे विवेचन अद्याप बाकी होते, त्यामळे त्या संबंधी त्यांची जिज्ञासा स्वाभाविकच होती.

मी सल्लेखने संबंधी आगमाच्या आधारे त्यांना सोप्या भाषेत समजाविण्याचा प्रयत्न केला. मी म्हणालो - सल्लेखना हा जैन दर्शनाचा पारिभाषिक शब्द आहे जो दोन शब्द मिळून बनला आहे. सत् + लेखन = सल्लेखना ज्याचा अर्थ असा होतो की सम्यक् प्रकाराने काय आणि कषायांना कृश करणे.

जेव्हा उपसर्ग, दुर्भिक्ष, वृद्धत्व किंवा असाध्य रोग वगैरे एखादी अनिवार्य परिस्थिती उत्पन्न झाल्याने, ज्यामुळे धर्मसाधना संभवित नाही तेव्हा वस्तु स्वरूपाची समज आणि आत्म्याच्या आश्रयाने कषायांना कृश करित अनशानादि तपाद्वारे कायेला कृश करून धर्म रक्षणार्थ मरणाला वरण्याचे (सामारे जाण्याचे) नाव सल्लेखना आहे. याला मृत्यु महोत्सव देखील म्हणतात.

धर्म आराधक जीव वरील परिस्थितीमध्ये प्रीतिपूर्वक प्रसन्नचित्ताने बाह्यतः शरीरादि संयोगांना आणि अंतरंगातील राग-द्वेषादि कषाय भावांना क्रमशः कमी कमी होणाऱ्या परिणामामध्ये शुद्धिच्या वृद्धिबरोबर शरीराचा परित्याग करतात. बस, हेच संक्षेपामध्ये सल्लेखनेचे स्वरूप आहे.

समाधिची व्याख्या करताना शास्त्रामध्ये सांगितले गेले आहे की, ‘समरसी भावः समाधिः’- समरसी भावाचे नांव समाधि आहे. उत्तम परिणामामध्ये चित्ताला स्थिर ठेवणे किंवा पंचपरमेष्ठीचे स्मरण करणे-समाधि आहे.

समाधिमध्ये त्रिगुप्तिची प्रधानता असल्याने समस्त विकल्पांचा नाश होणे मुख्य आहे. मुनिराजांचे समस्त शुभाशुभ विकल्प सुटून जातात, त्यामुळे ते परमसमाधिचे आराधक असतात.

वचनोच्चारणाच्या क्रियेचा परित्याग करून संयम, नियम आणि तप पूर्वक निज शुद्धात्मस्वरूपाचे ध्यान परमसमाधि आहे.

सल्लेखनेमध्ये जेथे काय व कषायांना कृश करणे मुख्य आहे. त्याच समाधिमध्ये निज शुद्धात्मस्वरूपाने ध्यान प्रमुख आहे.

तसे पाहता, सल्लेखना व समाधि हे शब्द पर्यायवाची शब्दाप्रमाणे देखील वापरलेले आहेत. तरी देखील सुक्ष्मदृष्टीने पाहिले तर वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते की, समाधिमुळेच सल्लेखना यशस्वी होवू शकते. जोपर्यंत जीवनामध्ये पराप्रति समरसीभाव म्हणजेच साम्यभाव होत नाही तोपर्यंत कषायांना कृश करणे शक्यच नाही. आणि कषाय कृश झाल्याशिवाय कायेला कृश करण्याला काही अर्थच उरत नाही. कषायांच्या बरोबरीने कायेला कृश करणेच सल्लेखना आहे. निव्वळ कायेला कृश करणे तर आत्महत्याच होईल, सल्लेखना नाही.”

अशाप्रकारे सल्लेखना व समाधि यातील फरक संक्षेपामध्ये स्पष्ट करताना मी त्यांना सल्लेखनेच्या भेद-प्रभेदाची देखील संक्षेपामध्ये तोंड ओळख करून दिली जी अशाप्रकारे आहे. सल्लेखनेचे अनेक प्रकाराने भेद केले जावू शकतात - ते अशा प्रकारे

नित्यमरण आणि तद्भव मरणाच्या अपेक्षेने नित्यमरण व तद्भवमरण सल्लेखना असे दोन भेद आहेत.

(१) नित्यमरण - प्रतिसमयी आयुकर्माच्या क्षयाबरोबर द्रव्य सल्लेखनेपूर्वक विकारी परिणाम विहीन शुद्ध परिणामन नित्यमरण सल्लेखना आहे.

(२) तद्भव मरण - वर्तमान आयुष्याच्या शेवटी शरीर आणि आहार वगैरे प्रति निर्ममत्वभाव ठेवून साम्यभावनेने शरीराचा त्याग यालाच तद्भव-मरण सल्लेखना म्हणतात.

विवेकीने तेवढ्यात विचारले- “हे तर सर्व ठीक आहे परंतु शास्त्रामध्ये काय सल्लेखना, भक्तप्रत्याख्यान वगैरे नावे सुद्धा सल्लेखनेच्या प्रकारामध्ये येतात ती काय आहेत? त्यांचे काय स्वरूप आहे? शिवाय त्यांना धारण

करण्याची रीत कोणती आहे? हे आम्ही जाणू इच्छितो, कृपा करून याचे स्पष्टीकरण करावे?

मी म्हणालो - "कायेला कृश करणे, सहनशील बनविणे काय सल्लेखना आहे. जर कायेला पुष्ट केले, आरामाची सवय जडविली, तर इंद्रियांच्या विषयामध्ये अधिक प्रवृत्ति होते. आत्मा मलीन होता. काम वासना वाढते. निद्रा-प्रमाद-आळस अधिक होतो. वात पित्त-कफ वगैरे रोग होतात. म्हणून समाधिधारकाला तपश्चरणाद्वारे कायेला कृश करणे आवश्यक आहे.

आयुष्याची अवस्था जाणून, त्यानुसार देहावरील ममत्व कमी करित, आहाराच्या आस्वादापासून विरक्त होवून, रसांची गृह्यता सोडून नीरस आहार करावा. त्यासाठी कधी उपवास तर कधी एकासन, कधी नीरस आहार, कधी अल्प आहार (उनोदर) अशा तऱ्हेने क्रमाक्रमाने आपल्या शक्तिनुसार आहार कमी कमी करत दुधावर यावे, दुधानंतर ताक आणि ताकानंतर गरम पाणी आणि तत्पश्चात पाण्याचा देखील त्याग करून देहाचा त्याग करणे काय सल्लेखना होय. भक्त प्रत्याख्यान सल्लेखनेमध्ये देखील अशाप्रकारे भोजनाचा त्याग होत असतो. भोजनाच्या (भुक्ताच्या) त्यागाच्या मुख्यतेने याला भक्त प्रत्याख्यान असे म्हणतात. याचा उत्कृष्ट काल १२ वर्षे व जघन्य काल अन्तर्मुहूर्त असतो.

राग-द्वेष मोहादि भावांना कृश करणे कषाय सल्लेखना आहे. कषाय सल्लेखनेशिवाय काय सल्लेखना निरर्थक आहे. जो राग-द्वेष आणि विषय-कषाय जिंकू शकेल, त्यालाच समाधिमरण संभवीत आहे.

आगामामध्ये मरण किंवा समाधिमरणाचे उल्लेख अनेक अपेक्षांनी केले गेले आहेत. पांच प्रकारच्या मरणांची एक आपापली अशी अपेक्षा आहे. त्याचे संक्षिप्त स्वरूप अशा प्रकारे आहे.

१) पंडित पंडित मरण - केवली भगवानाच्या देह विसर्जनाला पंडित-पंडित मरण असे म्हणतात. या मरणानंतर जीव पुन्हा जन्म धारण करित नाही.

२) पंडित मरण - हे मरण सहाव्या गुणस्थानवर्ती मुनींचे होत. एकदा अशा प्रकारचे मरण होताच दोन अथवा तीन भवांतच मुक्ती होते.

३) बाल पंडित मरण - हे मरण देशसंयमीचे होते. अशा मरणानंतर सोळाव्या स्वर्गाची प्राप्ति होवू शकते.

४) बाल मरण - हे मरण चतुर्थ गुणस्थानवर्ती अविगत सम्यग्दृष्टीचे होते. या मरणाने सहसा स्वर्ग-प्राप्ति होत.

५) बाल-बाल-मरण - हे मरण मिथ्यादृष्टीचे असते. असे मरण करणारे आपल्या लेकरा व कषायानुसार चारी गतींना प्राप्त होवू शकतात.

जरी पांचवे मरण, बालबाल मरणाला सोडून वरील उरलेले चार प्रकारचे मरण समाधिपूर्वकच असते तरी स्वरूपास्थिरता व परिणामांची विशुद्धता आपापल्या योग्यतेनुसार वेगवेगळी असते.”

सदासुखी आणि विवेकी माझ्याकडून केलेल्या विस्तृत माहिती मिळाल्याने आनंदीत झाले. त्यांनी कृतज्ञता प्रगट करीत शेवटचा प्रश्न विचारला - “समाधिधारक व्यक्तींना कशा प्रकारचे संबोधन केले जावे की ज्यायोगे परिणाम समाधिभय होतील? तसेच वेदनेमुळे त्यांचे चित्त दुभंगले जावू नये व त्याचा उपयोग वेदनेकडे व पीडेकडे जाणार नाही.

त्यांच्या या परोपकारी मंगलमय भावनेचा आदर करीत मी म्हणालो - “जरी दुसऱ्यांना समजावण्यातच आपले भाव उत्तम आहेत, परंतु वास्तविक दुसऱ्यांना समजाविणे सोपे काम नाही; कारण समजूत बाहेरून नाही आतून अंतर्मनातून येत असते. तरी देखील करुणेशमुळे अथवा धर्मस्नेहामुळे जर कधी विकल्प आला तर साधकाची स्थिति पाहून जशी परिस्थिती असेल, ज्या कारणामुळे तो स्वरूपा पासून विचलीत होत असेल, त्याच्या सार्थकतेचे किंवा निरर्थकतेचे त्यास ज्ञान करविले जावे.

उदाहरणार्थ - एखादी व्यक्ति असाध्य रोग आणि त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या वेदनेने पीडीत झाला असेल, पीडा-चिंतन आर्तध्यान करीत असेल किंवा भूक-तृष्णा व इंद्रियांच्या विषयांच्या वांछेने खेद-खिन्न होवू लागले असेल, संक्लेश करीत असेल, किंवा स्त्री-पुत्रादि प्रति विशेष अनुरागी होवून इष्ट वियोगाने आर्तध्यान करीत असेल तर त्याला सांगण्यात यावे की, :-

“हे भव्य आत्मन्! जे दुःख तुला होत आहे, त्याही पेक्षा अनंत पटीने दुःख तू या जगतामध्ये अनंतवेळी जन्म-मरण करून भोगलेली आहेत, अशा वेळेस तुझ्या आत्म्याचा काय बिघाड झाला? काहीही बिघडलेले नाही. म्हणून आता या थोड्याशा दुःखाला काय घाबरावयाचे?

पहा, तुझे हे पीडा-चिंतन आर्तध्यान पुनश्च नव्या दुःखाचे बीजारोपण करीत आहे. म्हणून या पीडेवरील आपले लक्ष (ध्यान) हटवून आपल्या आत्म्यावर केंद्रित कर. ज्यामुळे पूर्वबद्ध कर्माची निर्जरा तर होईलच आणि नवीन कर्म बंध सुद्धा होणार नाही.

ज्या असाताकर्माचा उदय झाला आहे, त्याला सहन तर करावेच लागणार आहे. जर समतापूर्वक, साम्यभावाने तू सहन करशील तसेच तत्त्वज्ञानाच्या

बळवर संक्लेश परिणामापासून अलिप्त राहशील आणि आत्म्याच्या आराधनेमध्ये प्रयत्नशील राहशील तर दुःखाचे कारणभूत सर्व संचितकर्म क्षीण होवून जातील.

तू भले निर्भय रहा, किंवा भयभीत, रोगांचा उपचार कर अथवा न कर, जे प्रबलकर्म उदयाला आले आहे, ते तर फळ दिल्याशिवाय जाणार नाही. रोगोपचार देखील कर्माच्या मंद उदयापेक्षा आपले कार्य करील. जोपर्यंत असाता कर्माचा प्रबल उदय असतो तोपर्यंत कोणतेही औषध निमित्तरूपाने देखील कार्यकारी ठरत नाही. अन्यथा मोठ-मोठे वैद्य डॉक्टर्स, राजा-महाराजा कधीच आजारी पडले नसते कारण त्यांना तरी उपचार करण्याकरीता कोणत्या साधनांची उणीव होती? म्हणून स्पष्ट आहे की भवितव्यापुढे कोणाचा काय इलाज चालणार आहे?

असे मानून समताभावनेने त्या दुःखाचे देखील ज्ञाता-दृष्टा राहणे योग्यच आहे. असे केल्यानेच एखादा आपल्या मरणाला समाधिमरणाच्या रूपामध्ये परिणत करू शकतो.

जर असह्य वेदना होत असतील आणि उपयोग आत्म्यामध्ये स्थिर होत नसेल, अशावेळी संसार, शरीर व भोगापासून विरक्त, स्वरूपसाधक, उपसर्गजयी गजकुमार, सुकौशल, सुकुमाल सारख्या सुकुमार मुनीराजांना कठोर साधना करण्यासाठी आणि असह्य वेदना सहन करण्याचे सामर्थ्य कोटून आले - याचा विचार कर आणि परत विचार कर की त्यांच्या तुलनेमध्ये मला तर काहीच कष्ट नाहीत.”

असा विचार केल्याने आपल्यामध्ये देखील भेदविज्ञानाच्या बलाने आपोआप तसेच साहस व सामर्थ्य प्रगट होवू लागेल, ज्यामुळे कठीणातील कठीण प्रतिकूल परिस्थितीचा सामना करण्याची शक्ति आपल्यामध्ये अवश्य प्रगट होईल.”

माझ्या या विचारप्रणालीने सदासुखी आणि विवेकी यांना आश्वासन लाभल्याने आता त्यांना त्या उपसर्गजयी संतांचे जीवन जाणण्याची उत्कंठ अभिलाषा जागृत झाली. त्याकरीता त्यांना आपल्या घरी परतण्याचा कार्यक्रम आणखी ऐका आठवड्यासाठी पुढे ढकलला.

मी देखील त्यांना कित्येक उपसर्गजयी समाधिधारक महान आत्म्यांच्या प्रेरणादायक जीवनांचे दर्शन करविण्याचा निश्चय केला.

कोणी कितीही प्रयत्न केला तरी भवितव्य टाळले जात नाही. जे व्हायचे आहे ते झाल्याशिवाय रहात नाही.

‘द्वारका नगरी द्वीपायन मुनींच्या निमित्ताने जळून भस्मसात होईल’ ही भविष्यवाणी ऐकून द्वीपायन मुनी बारा वर्षाकरीता द्वारका सोडून निघून गेले - त्यांनी विचार केला जर ते तेथे हजरच नसतील तर द्वारका जळण्याचा प्रश्नच कोठे येतो? तरी देखील काय ते द्वारकेला जळण्यापासून थांबवू शकले? नाही - नाही थांबवू शकले. द्वारका जळली आणि द्वीपायन मुनींच्या निमित्तानेच जळली.

सुकुमारला वैराग्य प्राप्त होवू नये यासाठी त्याची माता सुभद्रा काय कमी प्रयत्न केले होता? लाखो प्रयत्न केले होते. ना केवळ त्याला वैराग्यमय वातावरणापासून दूर ठेवले तर साधु-समागमापासून दूर ठेवले, त्याच बरोबर त्याला संसारात अडकून रहावे यासाठी देखील राग-रंग आणि भोगमय वातावरण निर्मिताचा भरपूर प्रयत्न केला. सर्वप्रकारचे सुखद संयोग जोडले.

याकरीता सुभद्राने आपल्या मुलाचे एक-दोन नव्हे तर बत्तीस-बत्तीस विवाह करून दिले आणि एकाहून एक अशा सर्वगुण संपन्न अतिशय मोहक, सुंदर, पतिसेवा परायण बत्तीस पति सुकुमालच्या सेवेला उभ्या केल्या, ज्या आपल्या पतिच्या सेवा-सुश्रुषेमध्ये सतत सावधान असावयाच्या. अशा तऱ्हेने संसारामध्ये जेवढे सुखद संयोग असतील, सुभद्रेने सुकुमाल करीता सर्व हजर केले होते, सर्व भोगोपभोग सामुग्री एकत्रीत करून त्याला भोगामध्ये आकंठ बुडविले होते. परंतु काय सुभद्रेने इच्छिलेले झाले काय? नाही, शेवटी जे व्हायचे होते तेच झाले.

भविष्यवाणीनुसार सुभद्राचे पति शेट सुरेन्द्रदत्त आपणला पुत्र सुकुमालचे तोड पाहताच संन्यासी बनून वनात निघून गेले त्यामुळे सुभद्रेच्या मनामध्ये भीति निर्माण झाली की पित्याप्रमाणे तिचा पुत्र देखील कुठे साधु बनेल की काय? तिला आपल्या मुलाने देखील साधू बनू नये असे वाटत होते. परंतु त्याच भविष्यवाणीनुसार मुनि यशोभद्रांची व.गी ऐकताच सुकुमाल साधु होणार हे निश्चित होते. परंतु पुत्र व्यामोहामुळे त्या माता सुभद्रेचा

भविष्यवाणीवर पूर्ण विश्वास बसत नव्हता. ती संशयाच्या झोक्यावर झोके घेत होती. त्यामुळे ती आपल्या एकुलत्या एक पुत्राबाबतीत अधिक साशंक होत होती ती घाबरत होती की, पित्याची सावली कोठे पुत्रावर पडते आणि तो देखील साधु बनून त्यांच्याच मार्गावर चालू लागेल. त्यांच्या बाबतीत झालेली भविष्यवाणी कोठे खरी होतेय की काय? अशी शंका तिला नेहमी भेडसावत असे.

सुभद्रेने असा विचार करणे एका दृष्टीने योग्यच होते. तिला वाटणारी चिंता स्वाभाविकच होती कारण दूध पितांना तोंड पोळलेला ताक देखील फुंकून - फुंकून पितो. म्हणून तिने त्याला साधु संतांच्या प्रभावापासून दूर ठेवण्यासाठी देखील अनेक उपाय योजले होते.

आपल्या सर्व पहारेकऱ्यांना पूर्ण दक्ष राहण्यासाठी कठोर आदेश दिला होता की - "लक्षात ठेवा, कोणत्याही साधुला या महालाच्या आसपास फिरकू देऊ नका." स्वतःने देखील साधुना आहार देऊ, त्यांना पडघावणे - आमंत्रित करणे, सर्वथा बंद केले होते. दूरदूरपर्यंत महालाच्या चारी बाजूने कडक पहारा ठेवला होता की ज्यामुळे एखादा साधु त्या बाजूला फिरकू सुद्धा नये.

परंतु भवितव्य तर काही वेगळेच होते. त्यानुसार सारी निमित्त-कारणे आपोआप जुळत गेली. सुभद्रेद्वारे केल्या गेलेल्या या व्यवस्थेपूर्वीच तिचा सख्खा भाऊ मुनिराज यशोभद्र त्याच्या महालाच्या प्रीमेपासून थोड्या दूर अंतराच्या एका उपवनामध्ये थांबले होते. तसेच त्यांना तेथेच आपला चार्तुमास देखील स्थापित केला होता. सुभद्राची इच्छा नसताना देखील हे सगळे नकळत सहजपणेच घडले होते.

जेव्हा सुभद्रेच्या हे लक्षात आले की, अरे! मुनीराज यशोभद्रचा चार्तुमास याच नगरात होत आहे आणि ते सुद्धा महालाच्या मागच्या उपवनांत. त्यामुळे ती फार घाबरली-चिंतागस्त झाली आणि धावतच ती त्यांच्याकडे गेली. मुनीराजांना वंदना करून स्त्रीमर्यादनुसार त्यांच्यापासून सात हात दूर बसली. ज्यावेळेस मुनिराजांची प्रश्नार्थक दृष्टी तिच्याकडे वळली तेव्हा ती म्हणाली - स्वामी आपण तर स्वतः निमित्त ज्ञानी आहात, भविष्यदृष्टा आहात आणि मातेची ममता तर आपण देखील उत्तम प्रकारे जाणता आहात. तरी असे होवू नये की मी पति प्रमाणे पुत्रापासून सुद्धा वंचित रहावे.

माझे पति सेठ सुरेन्द्रदत्त तर संन्यासी बनून वनवासी झालेच आहेत. त्यांच्या वियागाचे अपार दुःख आहे पण पुत्रानुरागवश पुत्राच्या साह्याने पतिवियोगाचे असह्य दुःख तर मी कसे बसे सहन केले. पण पुत्रवियोगाचे दुःख मी सहन करू शकणार नाही. म्हणून आपण मजसारख्या दुःखी जीवावर

कृपा अवश्य करावी. आपला उपदेश किंवा श्लोक पाठादिचा आवाज माझ्या महत्त्वापर्यंत पोहोचू नये.

निमित्त ज्ञानींच्या कथनानुसार ज्यादिवशी माझ्या पुत्राच्या कानी एखाद्या साधूचे बोल पडतील त्यावेळी तो विरागी होवून वनवासी बनेल.

हे स्वामी! आपण देखील आपल्या दिव्यज्ञानामध्ये हे उत्तमप्रकारे जाणत आहात की माझा पुत्र अत्यंत कोमल आहे तो दिव्य रत्नांच्या ज्योतिमध्ये राहतो. कमलपुष्पाने सुगंधित तांदळाचे उत्तम भोजन करतो. फक्त मखमलीवर चालतो किंवा फिरतो. त्याला सूर्यप्रकाश सहन होत नाही. शिळे-पाके जेवण आवडत नाही. राईच्या दाण्यासारखे सूक्ष्म रजकण देखील त्याच्या चरणाला टोचतात. भले, असा सुकोमल सुकुमाल वनवासी होवून साधू-जीवनाची कठोर साधना कशी करू शकेल? उघड्या पायाने (अनवाणी) काटे-कुटे, खाच खळग्याच्या मार्गावर तो कसा चालू शकेल? थंडी, उष्णता व तहान-भूक यांच्या असह्य वेदना कशा सहन करील? भयंकर उपसर्ग कसे सहन करू शकेल? रक्ताला चटावलेले डांस-भच्छर आणि नरभक्षक हिंस्र पशुंच्या जांवघेण्या उपद्रवांचा सामना तो कसा बरे करील? आणि मी देखील त्याच्या वियोगजनीत दुःखाला सहन करण्याची शक्ती देखील कोठून आणू?

हे स्वामी! मी त्याच्या मोहामुळे वेडी होईन. माझ्यामध्ये त्या वियोग सहन करण्याची शक्ती नाही. म्हणून माझी ही ऐकमेव कळकळीची नम्र प्रार्थना आहे की कृपाकरून आपण अत्यंत मंदस्वरामध्ये पठन-पाठन आणि उपदेश करावा की ज्यामुळे आपला आवाज त्याच्या काना पर्यंत पोहचणार नाही.

मुनिराज यशोभद्रांना सुभद्रेच्या विलक्षण पुत्रवमोहावर आणि संसारी जीवांची करूणास्पद दर्शेवर मनातल्या मनात हसू आले आणि करूणाभावामुळे दुःख देखील झाले.

ते तिला काही आश्वासन देवून समजाविण्याच्या अवस्थेमध्ये नव्हते. कारण त्यांना आपल्या निमित्तज्ञानात स्पष्ट प्रतिभासित होत होते की आत सुकुमालचे आयुष्य अत्यल्प उरले आहे आणि त्याला अल्पकाळामध्येच माझ्याच निमित्ताने वैराग्य होणार आहे, तसेच त्याला आत्मसाधनेचा अपूर्व पुरुषार्थ करावयाचा आहे. त्याच बरोबर त्याला आपल्या दुसऱ्या व्यक्तित्वाचा परिचय देवून इतिहासामध्ये आपले नाव अमर करावयाचे आहे. पुराणपुरुष बनावयाचे आहे. म्हणून ते गप्प राहिले. महान आत्म्यांच्या विषयी ही उत्ती प्रसिद्धच आहे की, -

“वज्रादपि कठोरानि, मृदूनि कुसुमादपि”

ते जसे पुष्पासमान कोमल असतात तसेच वज्रासमान कठोर देखील असतात.

सुकुमालाची देखील अशीच अवस्था होती. ते बाह्यतः जेवढे कोमल होते आतून तेवढेच कठोर होते. जणु त्यांनी आपल्या जीवनाच्या अंतीम घटना वरून हे स्पष्टच केले होते. परंतु मोही जीवांच्या लक्षात या गोष्टी येत नाहीत. म्हणून यशोभद्र मुनिराजांनी सुभद्रेला काही सांगतले नाही.

आपल्या विनंतिवजा प्रार्थनेच्या उत्तराची प्रतिक्षा करता करता जेव्हा सुभद्रा निराश झाली तेव्हा तिचे शंकेखोर मन अधिकच सारांक आणि खेदखिन्न झाले. महालात परतताच पहारा आणखीन कडक करवून घेतला.

परंतु भवितव्य कोण टाळू शकतो? जेव्हा व्हायचे असते तेच झाल्याशिवाय रहातच नाही. सर्व समवाय किंवा निमित्तकारण तसेच आपोआप मिळत जातात.

साधासुधा माणूस तर काय असीम शक्तिसंपन्न इं आणि अनंत बलधारक जिनेन्द्र देखील त्यात फेरफार करू शकत नाही.

शारीरिक दृष्ट्या अत्यंत कोमल असून सुद्धा सेठपुत्र सुकुमालचे मनोबल आणि आत्मबल अद्भूत होते. जेथे त्यांना बाल्यावस्थेमध्ये सूर्यप्रकाश देखील सहन होत नव्हता, जो रत्नाच्या ज्योतीमध्येच रहात असे, ज्यांना पायाखाली राईचे दाणेसुद्धा टोचत असत असे, मुनि अवस्थेमध्ये त्यांनी जी कठोर साधना केली त्याचे इतिहास व पुराणामध्ये अन्य उदाहरण सापडत नाही.

त्यांनी पूर्वभावामध्ये वायूभूताच्या पर्यायामध्ये छोट्याशा वडाच्या बीजाप्रमाणे वैरभावाचे असे बीज पेरले होते, की जे दिसण्यात तर लहान होते परंतु त्याचे फळ सुकुमालला आपल्या मुनीदशेत वडाच्या वृक्षाप्रमाणे फार मोठ्या उपसर्गाच्या रूपामध्ये भोगावे लागले.

शास्त्रांतून आपणास आढळते की, महामुनि सुकुमाल आपल्या भूतपूर्व वायूभूताच्या पर्यायामध्ये तरूण होईपर्यंत अशिक्षितच राहिले होते. ना केवळ अशिक्षितच होते तर स्वभावाने क्रोधी व कृतघ्न देखील होते. त्यांना एक वडील बंधू होते व त्यांचे नाव आग्निभूत होत. संयोगवशात बालपणात दोघेही अशिक्षितच राहिले होते.

जरी यांचे वडील राज पुरोहित होते आणि राज्यांत त्यांना चांगला मानसन्मान मिळत होता. तसेच उत्तराधिकारामध्ये राजपुरोहिताचे पद त्यांच्या पुत्रांनाच मिळाले असते. तरी लाडावून ठेवलेले दोन्ही पुत्र अशिक्षित

राहिल्याने ते पद त्यांना मिळू शकले नाही. त्यामुळे त्यांच्या मातेने त्यांना स्वतःच्या भावाकडे शिकावयास पाठविले. मामाकडे पोहचताच दोन्ही बंधुनी त्यांना आपल्या आईचा संदेश होचविला आणि आपल्या येण्याचा उद्देश सांगितला.

मामा यशोध्राने क्षणभर विचार केला आणि त म्हणाले -“तुमच्या आईने हे सांगून पाठविले ते तर ठीक आहे, परंतु मला तर कोणी सख्खी बहिणच नाही तर तुम्ही माझे भाचे कसे होवू शकता? तरीदेखल आता तुम्हीच आलाच आहात आणि शिकू इच्छित असाल तर मी तुम्हाला शिकवेन. परंतु तुमच्या खाण्या-पिण्याची व्यवस्था तुम्हाला स्वतः भिक्षा मागून करावी लागेल तसेच माझ्या आज्ञेचे अक्षरशः पालन करावे लागेल.

जरी मामाला कोणत्याही शिक्षण प्रेमी शिष्याला स्वतःजवळ ठेवण्यामध्ये कोणती अडचण असे नव्हे, तरी देखील सख्या भाच्यांना आपल्याकडे न ठेवण्याचा प्रश्नच नव्हता आणि ते देखील शिक्षणासाठी? जशी आपली मुले तशीच आपल्या बहिणीची मुले हे तो मामा चांगल्याप्रकारे जाणत होता. तरी देखील हे दोघे आपल्या आई वडिलांच्या अति लाडाने पार बिघडले होते. त्यामुळे मामाने विचार केला की आई-वडिलांचा धाक-धपटशा तर एखादेवेळेस मुले सहन देखील करतील, परंतु मामाचे नाते मोठे नाजूक असते. मातेपेक्षा मामाचे प्रेम दुप्पट पाहण्यात येते. ‘मामा’ शब्दामध्ये मातेचां मां दोनदा येतो. म्हणून त्यांना शिकविताना काही दिवसासाठी मामाचे ममत तर त्यागलेच पाहिजे.”

असा विचार करून ते निर्मम होवून म्हणाले - “विचार करा बुवा! तुम्ही म्हणत असाल तर फक्त शिकविण्याची व्यवस्था मी करू शकतो. भोजनादिच व्यवस्था तुम्हाला स्वतःच भिक्षा मागून करावी लागेल.

अग्निभूत आणि वायूभूत खूप त्रासलेले होते. म्हणून त्यांनी गुरुजींच्या सगळ्या अटी स्वीकारल्या आणि अध्ययन करू लागले.

जेव्हा ते शिकून-सवरून आपल्या पुरोहीत-विद्येमध्ये निपूण झाले आणि गुरुपासून निरोप घेवून घरी परतू लागले तेव्हा गुरुजींना आपल्या दिक्षांत भाषणामध्ये खरे रहस्य प्रगट करताना म्हटले -“कदाचित् शक्यता आहे की आता तुम्हाला पूर्णपणे कळून चुकले असेल की मी तुम्हाला आपले भाचे मानण्याचे कां टाळले होते ते. अशी बरीच शक्यता होती की ज्याकारणामुळे तुम्ही माता-पित्याजवळ शिकू शकला नाही, त्याच कारणामुळे येथे देखील शिक्षणापासून वंचितच राहीला असता.

ही गोष्ट ऐकून मोठा भाऊ अग्निभूताने गुरु मामाचे फार मोठे उपकार मानले आणि आपली कृतज्ञता व्यक्त केली. परंतु वायूभूत जो स्वभावाने अहंकारी, दुष्ट व कृतघ्नी होता त्याने उपकार न मानता उलट क्रोध प्रगट केला आणि नाराज होवूनच तेथून घरी परत गेला.

वायूभूतने आपल्या दुराचाराच्या कारणाने अल्पायु बरोबर थोड्याच काळात सुसर मगर, चांडाळणी वगैरे नाना प्रकारच्या योनीमध्ये जन्ममरणाचे दुःख सहन करित नागशर्मा ब्राम्हणाच्या येथे नागश्री नामक कन्येच्या रूपाने जन्म घेतला आणि तेथील जैन साधुच्या संपर्कात येण्याने त्याने आपले जीवन सुधारण्यास प्रारंभ केला.

वायूभूताच्या पर्यायामध्ये नागश्रीच्या जीवाने मामा (गुरु) यशोभद्राकडून विद्यार्जन केले होते. संयोगाने नागश्रीची दिगंबर साधुच्या रूपामध्ये त्यांच्याशीच पुन्हा भेट झाली. नागश्रीला पाहताच यशोभद्र मुनींना आपल्या निमित्तज्ञानाने त्याचा पूर्वभव जाणला आणि दया म्हणून त्याला भेदज्ञान करण्याकरीता पांच अणुव्रत देखील दिली. जिथे तिने दृढतापूर्वक पालन करित पाप कर्माचा क्षय केला आणि तीच नागश्री पुढे सुकुमाल झाली.

अशा तऱ्हेने आपण पाहतो की, यशोभद्र मुनींनी वायूभूत पर्यायापासून सुकुमालच्या पर्यायापर्यंत या जीवाला तीन-तीन वेळा ज्ञानदान देवून सन्मार्गावर आणले ते ही खरे आहे म्हणा की ज्याचे भवितव्य चांगले असते त्याला निमित्तही तशी मिळत जातात.

X

X

X

अग्निभूत भर जवानीमध्ये मुनि झाले होते त्यामुळे त्यांच्या पत्नीने त्यांच्या वियोगामध्ये दुःखी होणे स्वाभाविकच होते. मोहाची महिमाच काही अशी आहे की त्याकारणाने अज्ञानी जीवाला आपल्या हित-अहिताचा काही विवेक उरत नाही.

मोही जीवाना कोणत्या खऱ्या कारणाचा तर पत्ताच नसतो. ते तर निमित्तावरच दोषारोपण करित असतात. आणि विना-कारण त्यांच्यावर राग-द्वेष करित असतात.

हीच अवस्था अग्निभूताच्या पत्नीची होती. ती आपल्या पतीला संन्यास होण्याला कारण पला दिर वायूभूतच आहे असे मानत होती. म्हणून ती वायूभूताला दूषण देत त्याच्यावर दोषारोपण करित होती. वायूभूत तर रागीट स्वभावाचा तर होताच शिवाय अभिमानी देखील! विवेक तर त्याच्याजवळ औषधालाही नव्हता! मग तो आपल्या वहिनीचे दोषारोपण कसे बरे सहन करू

शकला असता? त्याने देखील 'ठोशास प्रतिठोसा' या न्यायाने तिला दुरूत्तर करण्यास सुरवात केली. एके दिवशी क्रोधाने तो बेभान होवून तिला अनेक प्रकाराने अपमानांनी करीत तिच्या तोंडावर लाथ मारली.

अबला असल्याने त्या वहिनीने त्यावेळेस कोणताही प्रतिकार ती करू शकली नाही. परंतु तिला खूप राग आला. तिने मनोमनी असा संकल्प केला की मी या अपमानाचा बदला घेतल्याशिवाय रहाणार नाही.

तिचा तो क्रोध आतल्या आत अंतर्मनात पडल्या-पल्या हळू हळू वैरामध्ये बदलला. संकलेश परिणामाबरोबर कुमरण झाल्याने ती देखील अनेक निकृष्ट योनीमध्ये जन्म-मरण करीत राहिली. चांगल्या भवितव्याच्या वशाने वायूभूताचा जीव सेठपुत्र सुकुमालच्या रुपामध्ये मनुष्य पर्यायात आला आणि त्याचवेळेस वायूभूताच्या वहिनीचा जीव देखील त्याच जंगलामध्ये कोल्हणीच्या पर्यायामध्ये आला होता. कोल्हणी मांसाहारी पशु असल्याने स्वभावाने मांसाहारी तर होतीच शिवाय मनुष्याचे मांस तर पशुना अधिकच प्रिय असते. जेव्हा सेठपुत्र सुकुमाल मुनि बनून जंगलातील काट्या-कुट्यातून जात असताना त्यांच्या कोमल पायामध्ये दगड व काटे बोटल्याने रक्त वाहू लागले. रस्त्यामध्ये त्या पडलेल्या रक्ताला चाटत चाटत ती कोल्हणी आपल्या पिल्लासह तेथे पोहोचली, जिथे महामुनि सुकुमाल ध्यानस्थ बसले होते. त्यांना पाहताच पुर्वभावांतील वैराच्या दूढ कारणवशात त्या कोल्हणीला नकळतच त्यांच्याबद्दल द्वेष उफाळून आला आणि निर्दयतापूर्वक हळूहळू तीन दिवसर्पत त्यांचे लचके तोडून तोडून खाल्ले. तरी देखील मुनि सुकुमाल सुमेरू पर्वताप्रमाणे अचल-अडीग राहिले आणि आत्मध्यान करता करता समाधि मरण पूर्वक देहविसर्जित करून सर्वार्थ सिद्धीमध्ये अर्हिंद्र झाले.

कोठे तो महान तपस्वी, महान उपसर्गजयी, धैर्याचा धनी, धीर वीर महानमुनि सुकुमालाचे परम उत्कृष्ट जीवन आणि कोठे महाक्रोधी, महामती अशिक्षित वायू भूताचे महानिकृष्ट जीवन! एकाच जीवाच्या भिन्न-भिन्न दोन दशेमध्ये जमीन-आस्मानासारखे केवढे आणि किती महद अंतर.

परंतु ही काही अशक्य गोष्ट नाही. आणखी देखील शास्त्रामध्ये अशी उदाहरणे आढळतात. महावीर आणि मारीचिला देखील पहा ना! जो मारीचिच्या पर्यायामध्ये महामिथ्यादृष्टी होता. तीर्थकरांचा घोर विरोधी होता तोच महावीराच्या पर्यायामध्ये येवून स्वतः साक्षात धर्म-तीर्थ-प्रवर्तक तीर्थकर बनला. ही अशी असते परिणामांचा विचित्रता.

जीवाच्या परिणामांच्या विचित्रते संबंधी कविवर भागचंदजीने योग्य तेच म्हटले आहे -

“जीवन के परिणामन की अति विचित्रता देखहु प्राणी ।

नित्य निगोद माँहि ते कढ़िकर नर पर्याय पाय सुखदानी ॥

समकित लहि अंतर्मुहूर्त में केवल पाय वरी शिवरानी ॥

कोठे या नित्यनिगोदामधील अत्यन्त मूर्च्छित दयनीय दशा आणि कोठे मनुष्य पर्यायाची उत्कृष्टता? त्यामध्ये देखील सम्यग्दर्शनाची जागृत दशा. फक्त सम्यग्दर्शन नसून शिवाय केवलज्ञान आणि मुक्तिच्या दरोची सुद्धा प्राप्ति!”

अशा परिस्थितीत जर वायूभूताच्या जीवाने आपली आत्मोन्नति करून महामुनि सुकुमाल सारखी परम पवित्र पर्याय प्राप्त केली तर त्यात आश्चर्य वाटण्यासारखे नाही.

त्यासाठी तर म्हटले जाते की - जेव्हा वेळ येते तेव्हा सुलटण्यास वेळ लागत नाही. म्हणून वर्तमान पर्यायामध्ये परिणामामुळे कोणाला सर्वथा वाईट किंवा चांगले मानणे उचित होणार नाही. तसेच स्वतः आपली वर्तमान दरोला उन्नत किंवा अवनत पाहून अभिमान किंवा निराशा होणे सुद्धा योग्य नाही. परिस्थिती सुधारण्यास किंवा बिघडण्यास वेळ लागत नाही. आजचा पशु भविष्यात परमात्मा होवू शकतो. म्हणून एखाद्याचा अनादर किंवा उपेक्षा करणे योग्य नाही.

मला सांगा, त्यावेळेला कोणास कल्पना होती की हाच वायूभूत पुढे भविष्यात महामुनि सुकुमाल बनणार आहेत आणि साधू-परमेष्ठीमध्ये सामील होवून जगत-पूज्य बनणार आहेत?

वास्तविक संसारामध्ये संसरण करणारे जीव, भवभ्रमण करणारे सगळे जीव चुकलेले भगवानच आहेत. आपल्या त्या भगवान-स्वभावाला न जाणल्या न ओळखण्याची चूक मूळतच होत आहे. या चुकीचेच दुसरे नाव संसार आहे. जोपर्यंत हा जीव आपली भगवत्ता (महात्म्य) जाणणार नाही, ओळखणार नाही तोपर्यंत जन्ममरणाचा अभाव होत नाही. या अपेक्षेने आपल्या आत्मस्वरूपाला न जाणणे न ओळखणे ही काही साधी सुधी मामूली चूक नाही. कारण साध्या चुकीची एवढ मोठी शिक्षा होवू शकत नाही.

जगामध्ये जे आपण जन्म-मरण करीत आहोत, दुःख भोगीत आहोत, ते सगळे या मूळतः होणाऱ्या चुकीमुळे तर भोगत आहोत. सगळे आपल्या

स्वतःच्या स्वभावाला विसरले आहेत. परंतु ही गोष्ट या संसारी प्राण्याला आजतागायत समजली नाही. आजपर्यंत आपण या दुःखा कारणाचा शोध बाह्य जगतामध्येच करीत आहोत, परंतु वास्तविक चूक तर आपल्या अंतरंगामध्येच आहे.

जर आपण आपल्या या चुकीचा स्वीकार केला तर मग आपण या संसारामध्ये संसरणच कां करावे?

ज्याप्रमाणे वेड्याच्या इस्तिळात राहणारा कोणीही वेडा स्वतःला वेडा मानत नसतो, त्याचप्रमाणे कोणीही संसारी प्राणी आपण चुकलेले आहोत असे मानत नाही. हीच तर आमची सर्वात मोठी चूक आहे, फार मोठा वेडेपणा आहे.

परंतु सुदैवाने असे आहे की ही चूक केवळ एका समयाच्या पर्यायामध्ये झालेली आहे, त्रिकाली आत्मद्रव्यामध्ये नाही. भगवान आत्मतत्त्व सदा निर्मळ (अचूक) स्वभावीच आहे. आणि त्या अचूक स्वभाव किंवा कारण परमात्म्याचा आश्रय घेताच त्यावर दृष्टी टाकताच ही अनादिकालीन चूक सुधारते, म्हणून या दिशेने आपण सदैव सक्रिय राहिले पाहिजे.

ही तर मोठ्या घोडचूकीची बाब, परंतु आपण तर येवढे बेपर्वा आहोत की साधारणशा लहान-सहान चुकांची आम्ही पर्वासुद्धा करीत नाही. कधी कधी तर छोटीशी भासणारी चूक, जरासा असंमजसपणा देखील राईचा पर्वत बनविते, याचा आपण कधी कधी विचार सुद्धा करू शकत नाही. म्हणून आता आपणाला कोणतेही लहान-सहान काम करण्यापूर्वी प्रथमतः त्यांच्या पूर्वापर परिणामावर दूरदृष्टी पूर्वक विचार अवश्य केला पाहिजे.

कोण्या एका कवीने म्हटलेच आहे की,-

“छोडा बडा कुछ काम कीजे, परन्तु पूर्वापर सोच लीजे ।
बिना विचारे यदि काम होगा, अच्छा न उसका परिणाम होगा ॥”

जर आपणास, रागद्वेषवश केल गेलेल्या लहानशा चूकीचा केवढा भयंकर परिणाम होवू शकतो, हे जर पहावयाचे असेल तर, या उपसर्गजयी महामुनी सुकुमालच्या पूर्वभवातील त्या छोट्याशा घटनेकडे पाहू शकतो, ज्यामध्ये त्यांनी मामूली असंमजसपणाने आपल्या वहिनीला लाथ मारली होती की ज्याच्या फलस्वरूप त्यांना एवढा मोठा प्राणघातक उपसर्ग सहन करावा लागला.

कवि सूरचंद्र कृतं बृहत् समाधि मरणमध्ये देखील त्यांचा अशा प्रकारचा उल्लेख आला आहे. तेथे असे लिहीले आहे--:

“धन्य धन्य सुकुमाल महामुनि कैसे धीरधारी ।
 एक श्यालनी जुग वच्चाजुत, पांव भख्यो दुःख भारी ।।
 यह उपसर्गसह्योधरथिरता आराधन सुखकारी ।
 तो तुमरे जिय कौन दुःख है, मृत्यु महोत्सम्भू भारी ।।”

एखाद्या नव्हे तर अशा अनेक उपसर्गजयी साधुंची अशा स्वरूपामध्ये आठवण केली गेली आहे की ज्यांनी मोठमोठी भयंकर दुःख सहन केली आहेत. तुम्हा आमहांला त्यांच्या तुलनेत काहीच कष्ट नाहीत. म्हणून आपणास देखील त्यांच्या कडून प्रेरणा घेवून, समोर येणाऱ्या दुःखाला आपल्याच अपराधाचे फळ समजून किंवा आपल्याच उदयाचा परिणाम समजून धैर्याने सहन करणे शकले पाहिजे की ज्यामुळे पूर्वबद्ध कर्म खिरून जातील व नवीन कर्मबंध होणार नाही.

ही ज्ञानप्रचारक चर्चा ऐकून विवेकी फार खुष झाला आणि त्यामुळेच या व्यतिरिक्त उपसर्ग विजेते समाधिमध्ये सफल झाल्यांबद्दलची अधिक माहिती समजून घेण्यात त्याने जिज्ञासा प्रगट केली. परंतु त्यावेळेस मला ना वेळ होता ना त्या लोकांना येथे राहणे शक्य होते. त्यामळे मी त्यांना अन्य शास्त्रांतील प्रसिद्ध सुकौशल, गजकुमार, सनतकुमार, पांच पांडव वगैरे अनेक महान उपसर्गजयी मुनिराजांचा नामनिर्देश करून त्यांचे चरित्र व शास्त्र वाचनाची प्रेरणा देवून त्या दिवसाचे अंतिम वक्तव्य संपविले.

सदामुखी व विवेकी आपल्या कुटुंब-परिवारासह व मित्र मंडळीसह आपापल्या घरी तर परतले, परंतु त्यांच्या दररोज येणाऱ्या पत्रावरून असे जाणवत होते की, त्यांच्या जीवनांत आश्चर्यकारक परिवर्तन घडत आहे.

पहिल्याच पत्रात त्यांनी लिहीले होते की, त्यांनी घरी जाताच या सर्व समाधिसाधक महान तपस्वीची जीवनचरित्र संपूर्ण वाचून काढली आहेत. जी वाचण्याची मी प्रेरणा दिली होती. हे ऐकून मला फार संतोष वाटला. माझ्या आनंदाला पारावर राहिला नाही. मी असा विचार केला की, सर्व जीव अशाप्रकारे सन्मार्गामध्ये लागून आपले कल्याण करोत!

मैं एक शाश्वत सत्य हूँ, ध्रुव-धाम हूँ चैतन्यमय ।

मैं हूँ अनादि-अनंत जब, तब क्यो सताने मृत्यु भय ।।

X

X

X

मी एक शाश्वत सत्य आहे, आहे ध्रुव-धाम अन चैतन्यमय

मी जर आहे अनादि-अनंत, तर कां सताविल मृत्यु-भय ।

X

X

X

बोधि-समाधि द्वार है, निजरूप पाने की कला ।
संन्यास और समाधि है, जीना सिखाने की कला ॥

X

X

X

आहे बोधि-समाधिद्वारा, ममरूप मिळविण्याची कला ।

आहे संन्यास व समाधि - जगणे शिकविण्याची कला ॥

“त्यापैकी अन्य जीवांना जगविण्याचा अगर सुखी करण्याचा जो अभिप्राय आहे तो तर पुण्यबंधास कारण आहे आणि मारण्याचा अगर दुःख देण्याचा अभिप्राय पापबंधास कारण आहे. याप्रमाणेच अहिंसेप्रमाणे सत्यभाषण अचौर्यादी पुण्यबंधास कारण आहे. हे सर्व मिथ्याध्यवसाय आहेत. अतएव त्याज्य आहेत. म्हणून हिंसादिकाप्रमाणे अहिंसादिकांनाही बंधाचे कारण समजून हेय समजावे. हिंसेमध्ये मारण्याची भावना आहे, पण तो त्याचे आयुष्य पूर्ण झाल्याशिवाय मरत नाही. आपल्या स्वतःच्या द्वेषभावनेमुळे स्वयं पाप तेवढे बांधतो. अहिंसेमध्ये रक्षण करण्याची भावना आहे. परंतु त्याचे आयुष्य शिल्लक असल्याशिवाय तो जगूही शकत नाही. आपल्या स्वतःच्या प्रशस्त राग परिणतीमुळे स्वतःहून पुण्य तेवढे बांधतो. सारांश, हे दोन्ही हेय आहेत. जेव्हा वीतराग होऊन केवळ ज्ञाता द्रष्टा होतो, तेव्हा हा अबंध होतो. हीच अवस्था उपादेय आहे. अशी अवस्था होत नाही, तोपर्यंत प्रशस्त रागरूप प्रवृत्ती धरावी. परंतु श्रद्धान मात्र असेच ठेवावे की, ‘हे देखील बंधाचे कारण आहे. अतएव हेय आहे.’ श्रद्धेमध्ये या रागरूप परिणतीस मोक्षमार्ग समजले तर ती मिथ्या दृष्टीच होय असे समजावे.’

स्त्री-पुत्र-कुटुंब परिवारा प्रति झालेला अनुराग तर दुःखद असतोच, परंतु धर्मानुराग देखील कमी कष्टप्रद असत नाही. सदासुखी व विवेकीशी माझे धर्मानुरागाशिवाय आणखी कोणता संबंध होता? कोठलाच नाही. परंतु जेव्हा सदासुखीच्या पत्रावरून विवेकी आजारी असल्याचे समजले, तेंव्हापासून न जाणो माझे मन सुत्र झाले होते. मी स्वतःलाच माझ्या नेहमीच्या रोजच्या अवस्थेमध्ये ठेवण्यास असमर्थ ठरत होतो.

साधर्मी वात्सल्याचा एवढा खोलवर परिणाम होवू शकतो याचा प्रत्यय त्यादिवशी प्रथमच मला आला.

सदासुखीचे पत्र वाचता-वाचता प्रथम तर मी त्याच्या आठवणीमध्ये एवढा तल्लीन झालो की मला इतर कोणत्याच गोष्टीचे काही भान उरले नाही. मग त्यांच्या विषयी मनातल्या मनात विचार करता करता मला पताच लागला नाही की केव्हा आणि कसा मी जोरजोराने बोलू लागलो की, - "सर्वज्ञ भगवानाशिवाय कोणी जाणू शकत नाही की - कोणाला केव्हा काय होणार आहे ते? बिचारा येथून जाताना तर चांगला होता त्याला येथून जावून पुरता आठवडा सुद्धा लोटला नाही तर हा अनर्थ झाला.

एवढ्यात आतून सौभाग्यवतीचा आवाज आला - "अहो, तेथे एकटे बसून कोणला काय सांगू लागला आहांत? एवढ्या जोरजोराने भिंतिशी बोलत होतात कां? अहो कोणाला काय झाले ते आम्हाला तरी समजू द्या. अहो मला एकंदरीत एकुलता एक तर भाऊ आहे आणि त्याला काही झाले कां? आणि तो कसाही असला तरी तो देखील..... असो. जे असेल ते असो..... असे बोलता बोलता तिचा गळ दाटून आला नि रडू कोसळले.

मी म्हणालो - "अरेरे, अग तसे काही नाही. तू का दुःखी कष्टी होतेस? तुझ्या प्रिय बंधुराजाला काहीही झाले नाही. आणि त्याला होणार तरी काय आहे? लोकांचा मृत्यु ज्याच्या मुठीत आहे, तो जेव्हा ज्याला मृत्युलोकी पाठवू इच्छेल तेव्हा पाठवू शकत असताना भला त्याला काय होणार आहे? त्याच्या फुकटच्या बडबडीवरून तर असे वाटत आहे की जणु त्याने अमरतेचा लेखच लिहून आणला आहे. परंतु लक्षात ठेव, या जगामध्ये कोणी अमर होत नाहीत. एकना एक दिवस

ईश्वराला प्यारा होणारच आहे. मृत्युच्या पंजापासून आजपर्यंत कोण वाचला आहे?

अहो! येथे निव्वळ रडत बसण्यापेक्षा एकवेळ तेथे जावून त्या भल्या माणसाला सांगा की कधी चुकून-माकून देवाचे नाव तर घ्या म्हणून. त्याच्यासाठी तर आजकल पैसाच परमेश्वर बनला आहे. रात्रंदिवस पोट भरण्याच्या नावाखाली पोटारा भरण्याच्या भानगडीत तो पडला आहे. ना नीति ना अनितिची चाड. ना खऱ्या खोट्याचा ठिकाणा. नेतागिरीच्या नावाखाली दादागिरी करीत आहे ते वेगळेच. दया नामक वस्तुच त्याच्याकडे आहे की नाही देव जाणे.

कदाचित् त्याला असे वाटत असेल की दादागिरीमुळे यमराज देखील घाबरेल, परंतु येथे असे होत नाही. ज्यादिवशी मृत्युचे आमंत्रण येईल तेव्हा तो सर्वकाही येथेच सोडून सदासर्वदा निघून जाईल. केवळ बरी-वाईट कृत्येच त्याच्याबरोबर जातील. ज्याचे फळ नरक-निगोदामध्ये जावून भोगावे लागेल. म्हणून त्याला जावून समाजाव की हे धंदे सोडून धर्माकडे वळ.

पैशाची काय कमतरता आहे त्याच्याकडे? परंतु तो सवयीचा गुलाम आहे ना? वरून तो जेवढा पांढरा शुभ्र राहतो तेवढाच आतून काळा आहे. त्याने तर गांधी टोपीला कलंकीतच करून टाकले आहे. त्याने राजनैतिक नेतागिरीच्या नावाखाली दादागिरीचा धंदाच चालू केला आहे.”

पत्नी लगेच मला म्हणाली - “तुम्ही एवढ्यासाठी एवढा त्रास करून घेवू नका. तो या जन्मांत सुधारू शकत नाही काय आपणास कल्पना नाही की वडिल त्याला समजावून-समजावून थकले पण त्यांचे देखील त्याने कोठे ऐकले.

तुम्ही एकीकडे तर सर्वांना हे समजावता समजावता थकत नाही की - कोणी कोणाचे बरे वाईट करू शकत नाही. मग इकडे दुसऱ्याचे भले करण्याचा एवढा तीव्र विकल्प का? आहे, सोडा त्या नालायकाचे रडगाणे - मला तर त्याच्या बद्दलच्या बोलण्याचीच चीड येवू लागली आहे.”

मी म्हणालो - “हे भगवान! तुझ्या या एकुलत्या एक भावाबद्दल बोलणे तू काढले ते का मी? तूच तर माझ्या भरत आलेल्या जखमा ओरबडून काढतेस आणि जेव्हा माझे मन भडकून ऊठते तेव्हा तू त्याच्याबद्दलचे बोलणे सोडा असा आग्रह धरतेस. ठीक आहे सोडतो. पण काय करू? आपलेपणा वाटत असल्याने कधी कधी असा विकल्प आल्याशिवाय रहात नाही. - अरेरे! तो जर सन्मार्गावर येईल तर त्याचे मानव जीवन सार्थक होईल.”

सौभाग्यवती भावनावश होवून म्हणाली - “तुम्ही योग्य तेच सांगत आहात. रागाचे स्वरूपच काही असे आहे जे तुम्हासारख्या विद्वानालाही कधी

कधी विचलीत करते, तर मग आमची काय गत? त्याची बहीण असल्याकारणाने मला देखील कधी-कधी त्याच्याबद्दलचे प्रेम फारच त्रास देते. माझ्या तर कित्येक रात्री त्याच्याबद्दलच्या विकल्पाने बरबाद होतात. कधी-कधी रात्र-रात्र झोप येत नाही." असे म्हणत असताना तिच डोळे पुनश्च पाणावले.

डोळे पुसत-पुसत ती म्हणाली - "एकदा आपणच म्हणालो होता की, जो कुकर्म करण्यामध्ये जेवढा शूरवीर व दुस्साहसी असतो तो जर सुलटला तर धर्माच्या क्षेत्रामध्ये देखील तो तसाच शूरवीरपणा दाखवू शकतो- धर्माच्या क्षेत्रामध्ये देखील तो तेवढाच सफल सिद्ध होवू शकतो.

हे ही शक्य आहे की आपला विकल्प कधी तरी सार्थक होईल आणि हे ही असू शकेल की त्याचे भविष्य उज्ज्वल बनणार असेल म्हणूनच आपणाला त्याच्याबद्दल एवढी करुणा येत आहे. मी तर अशीच इच्छा करते की आपले म्हणणे खरे ठरो."

बोलण्याचा रोख बदलत ती म्हणाली - "कोणाचे पत्र आहे आणि त्यात काय लिहीले आहे? कोणाला काय झाले आहे? की ज्यामुळे तुम्हा येवढे भावनाविवश झाला आहात? सुदैवाने आता तुम्हाला कुटुंब-परिवाराची कोणतीच चिंता उरली नाही म्हणून लष्कराच्या भाकऱ्या भाजण्याच्या विचारात आहात काय की ज्यामुळे झोपेचे सुद्धा खोबरे होवून जावे? अहो साहेब? दुनियाभरच्या चिंतेमध्ये अगोदरच अशाक्त होऊ लागला आहात ही गोष्ट तुमच्या ध्यानात सुद्धा येवू नये म्हणजे कमाल झाली बुआ?

मी तिच्या बोलण्याकडे कानाडोळ्य करून तिला म्हणालो - "विवेकीला अर्धांगवायूचा झटका आला आहे, लकवा मारला आहे असे सदासुखीने पत्रात कळविले आहे."

पत्नीने दुखवटा प्रदर्शित करित म्हटले - "अरे हे तर फार वाईट झाले. बिचारा जाता जाता किती वेळ म्हणत होता की आम्ही लवकरच परत येवू म्हणून."

मी मध्येच म्हणालो - "त्या बिचाऱ्यांना काय माहित की आता परत कधीही न येण्यासाठी जात आहोत जणु नेहमीसाठीच निरोप घेवून जात आहोत म्हणून."

पत्नीने जिज्ञासेने विचारले - "आता प्रकृति कशी आहे? अर्धांगवायूचा परिणाम कोठे कोठे कितपत झाला आहे. ते चालू-फिरू

शकतात नां? आपले नित्य कार्य करण्यासाठी ते परावलंबी तर झाले नाहीत नां?”

मी पत्र वाचीत म्हणालो - “अर्धागवायूचा परिणाम संपूर्ण उजव्या बाजला झाला आहे. त्यामुळे चालणे-फिरणे-ऊठणे बसणे तर संपूर्णपणे बंद झाले आहे. आजरपणामुळे विवेकीची शारीरिक अवस्था फार खराब झाली आहे. मलमूत्र विसर्जन करण्यामध्ये फार त्रास होत आहे. भोजन देखील आपल्या हाताने करू शकत नाहीत पाणी पिण्यासाठी देखील परावलंबी व्हावे लागते ते तर ठीक तोंडावर बसलेली माशी देखील हाताने ते उडवू शकत नाहीत.

परंतु एवढे सुदैव आहे की तोंड, कान, डोळे, मेंदूवर त्याचा विशेष परिणाम झाला नाही. त्यामुळे विचार करणे, बोलणे आणि पाहणे-ऐकण्याची शक्ति क्षीण झालेली नाही.”

ही बातमी ऐकितानाच आणि विवेकीला पाहण्यास जाण्याच्या तयारी करीता मी तिला म्हणालो - “धर्मप्रेमीना जेवढे प्रेम आपले विषय-कषाय स्वार्थाचे साधीदार स्त्री-पुत्र, कुटुंब-परिवारावर असते, त्यापेक्षा देखील कित्येक पटीने अधिक प्रेम आपल्या साधर्मीवर असते आणि जेवढे प्रेम साधर्मीजनावर असते - त्यापेक्षाही कित्येक पटीने प्रेम धर्मायसतनावर देव-शास्त्र-गुरु तसेच जिनबिम्ब, जिनालय व धर्मतिर्थांशी असते. तसेच जेवढे प्रेम धर्मायतन, धर्माच्या साधनावर असते, त्यापेक्षाही किती तरी अधिक पटीने प्रेम धर्मावर ज्ञायकस्वरूपी भगवान आत्म्यावर शुद्धात्मा किंवा कारण परमात्म्यावर असते.

जर असे असेल तरच त्याचे धर्मावरील प्रेम हे खरे प्रेम मानले पाहिजे. नाहीतर त्याचे खरेखुरे धर्मप्रेम नाही असेच मानले जाईल.”

माझे हे बोलणे ऐकून माझी पत्नी उमजून गेली, ती समजली की एवढी लांबलचक प्रस्तावना कां करीत आहे. म्हणूनच मोठ्या नम्रतेने सहानुभूति प्रकट करीत ती म्हणाली, -“आपण विवेकीला संबोधनार्थ त्याच्याकडे अवश्य जा. अशा वेळी जाणार नाही तर कधी जायचे? मी देखील तुमच्याबरोबर येईन. कारण अशा संकटसमयी आपल्या राहण्याच्या-खाण्यापिण्याच्या बोज त्यांच्यावर टाकणे उचित होणार नाही. मी आपली काळजी घेईनच आणि यथासंभव विवेकीची सुद्धा सेवा-सुश्रुषा करण्यामध्ये आपणास सहाय्य करीन. कोण जाणे त्याचे कुटुंबीय बिचारे त्यांच्यासाठी किती वेळ काढू शकत असतील? नाहीतरी एवढे एकच काम त्यांच्याकडे थोडेच आहे? अजूनही न जाणो त्यांना काय काय गोष्टींना तोंड द्यावे लागत असेल?”

मी तिचे एवढे समजूतदारपणाचे बोलणे ऐकून आश्चर्यचकित झालो. माझा भांबावलेला चेहरा पाहून पुन्हा ती म्हणाली “असे काय बघताय? मी खरे तेच बोलत आहे, अशा प्रसंगी मस्करी करीत नाही. चला, ऊठा आणि तयारीला लागा.

विचार करा, एखादे वेळेस माझ्या भावाबद्दल अशी बातमी समजली असती तर आपण धावतच गेलो नसतो का?”

मी म्हणालो - “खरोखरच आपण अवश्य गेलो असतो. तेथे नाही गेलो तर कुठे गेलो असतो. अजून मला या घरात बरेच दिवस काढावयाचे आहेत. तेव्हा मी अशी चूक कशी बरे करू शकेन”

ती म्हणाली - “तुम्ही तर नेहमी माझी टर उडवित असता. अहो मी तर हे म्हणत आहे. की गृहस्थाश्रमामध्ये माझ्या भावा सारख्या सात व्यवनात पारंगत, अधर्मी, आणि पापी लोकांशी सुद्धा लोक ज्यवहार ठेवावा लागतो, ज्यांना आपणाला भेटल्याने काही आनंद होत नाही आणि ज्यांच्या हृदयांत आपल्याविषयी कोणता आदर किंवा मान असत नाही, परंतु ते लोक तर आपले साधर्मी आहेत नां?”

साधर्मी जनांची विचारपूस करणे, त्यांना तन-मन-धनाने सहकार्य करणे आमचे परम कर्तव्य आहे. शिवाय तो तर तुमचा शिष्य व मित्र देखील आहे. जर आपण विवेकीला भेटू त्या वेळेस त्याला अतोनात आनंद होईल. मला वाटते त्याचे अर्धे दुःख हलके होईल. म्हणून आपणास आजच निघण्याची तयारी केली पाहिजे की ज्यामुळे तुमच्या सानिध्याचा फायदा त्यांना अधिकात अधिक मिळू शकेल.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही जेव्हा तेथे पोहोचलो तेव्हा बघितले की विवेकी एका छोट्या अंधाऱ्या खोलीत एकाकी पडून राहिला आहे. कदाचित् त्या खोलीने सूर्यकिरणांचे दर्शनच घेतले नसावे. भरदुपारी बारा वाजता मेणबत्ती अथवा बल्बमुळेच एकमेकाचा चेहरा पाहिला जावू शकत होता.

एका कोपऱ्यांत टेबलावर एक जुना पंखा ठेवला होता जो केवळ आपल्या खडू खडू आवाजानेच आपल्या अस्तित्वाची जाणीव करून देत होता. शेजारीच एके ठिकाणी पाण्याचा तांब्या व ग्लास ठेवला होता. बाहेर दरवाज्या जवळ एक म्हातारा नोकर बसल्या बसल्या झोपा काढीत होता कदाचित् विवेकीच्या शुश्रुषेसाठी त्याला ठेवला असावा! परंतु तो बहुतेक बहिरा असावा, कारण आम्ही विचार-पूस केली तरी काही ऐकू गेले नाही. तो लख्खपणे पहातच होता.

कदाचित् पाण्याचा ग्लास उचलण्याच्या प्रयत्नामध्ये ग्लास हातातून सुटल्याने फुटला होता आणि काचेचे तुकडे व पाणी अजूनही तिथेच पडलेले होते. विवेकी जागृत असूनही झोपल्यासारखा दिसत होता. तोंडावर माशा घोंघावत होत्या. तो बिचारा डोळ्यांची उघड-झांप आणि हसण्याशिवाय दुसरे काही करू शकत नव्हता. आम्हाला पाहताच त्याने हसून आमचे स्वागत केले व जणु नेत्राद्वारे नमस्कार केला. आम्ही देखील शेजारच्या एका बाकड्यावर बसतो त्याची अवस्था पाहून आमचे डोळे पाण्याने भरून आले. आमचे पाणावलेले डोळे पाहून त्यांचे डोळेही क्षणभर आकुंचन पावले, परंतु लगेचच तो म्हणाला - “अहो गुरुजी! आपल्या डोळ्यात पाणी?”

मी आपला कमकुवतपणा लपवीत म्हणालो - “अरे वेड्या! हे तर प्रेमाश्रु आहेत! अश्रुंचे काय काम?”

नंतर मी विचारले - “घरचे कोणी दिसत नाही, कोठे गेले सगळे? काय येथे कोणी नाही?”

विवेकी म्हणाला, - “अहो पंडीतजी! ही एक दिवसाची गोष्ट थोडीच आहे की ज्यामुळे सगळे लोक येथे माझ्याजवळ बसून राहतील? अहो शेवटी पोटा-पाण्याची व्यवस्था तर पाहिली पाहिजे - धंदा-पाणी केला नाही तर घर खर्च कसा चालेल? बाहेर नोकर बसला आहे जरूर पडेल तेव्हा काम करतो.”

मी म्हणालो - “कदाचित् तो बहिरा देखील आहे.”

विवेकी म्हणाला - “होय हो - पण आजकाल नोकर तरी कुठे मिळतात?”

माझ्या पत्नीने त्यांचे बोलणे पुरे न होवू देता ती म्हणाली, - “आणि लेकी-सुना कुठे दिसत नाहीत?”

विवेकी म्हणाला - “मुले तर शाळ कालेजमध्ये गेले असतील, सुना आराम करित असतील. त्यासुद्धा बिचाऱ्या दिवसभर काम करून थकत असतील. शेवटी शरीरच आहे त्याला थोड्याफार आरामाचीच गरज तर आहेच ना?”

मी बसल्या-बसल्या विचार करित होतो की तत्त्वज्ञानाचा पूरेपूर फायदा या सद्गृहस्थाने करून घेतला आहे. याला तर कोणामध्ये कोणतीही कमतरता दिसत नाही. खऱ्याखऱ्या उपगूहनाच्या अंगाचा धारी यालाच म्हतात.

जरी हे खरे आहे की विवेकीचे कुटुंबीय त्याची सेवा करण्याची इच्छा राखून आहेत तरी निव्वळ कोऱ्या सद्भावनेने आणि सहानुभूतिने कोणाचे कष्ट दूर होणार आहेत काय? कष्ट कमी करण्यासाठी तर भरपूर सहकार्य आणि

सेवेची आवश्यकता आहे. जी त्याला बलकुल मिळत नाही. तरी देखील त्याचे विचार किती उच्च आहेत, उदार आहेत केवढे गंभीर आहेत हे त्याचे विचार!

जेव्हा मी त्याच्याबरोबर अमलात आणलेल्या कौटुंबिक वागणुकीबद्दल असंतोष प्रकट केला तेव्हा त्यांच्यावतीने स्पष्टीकरण देत देत आपल्या ब्या महानतेचा परिचय करून दिला वार्षिक जगातील प्रत्येकाला आत्मसात करण्यासारखे आहे - अनुकरणीय आहे.

तो म्हणाला, - "ते बिचारे तरी काय करणार? ते माझ्या सेवेमध्ये कितीही तत्पर आणि सावध राहिले तरी माझी प्रत्येक इच्छा वेळेवर पूरी करणे ही तर काही सोपी गोष्ट नाही. जरी दहावीस दिवसाची गोष्ट असेल तर घरातील सर्व कामकाजाला गौण देखील केले जावू शकते आणि चौवीस तास हजरही राहता येते. पंतु हा रोग तर अशा प्रकारचा नाही, हे तर कायमचे दुखणे आहे, अनिश्चित आहे. लांब काळ टिकणारे दुखणे आहे यामुळेच कुटुंबियाची मनापासून सो करण्याची इच्छा असून सुद्धा त्यामध्ये शिथिलता येणे स्वाभाविक आहे.

आणि दुसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे रोग्याची सेवा-सुश्रुषा आणि योग्य साधन व सोयी यांची उपलब्धी आणि अनुपलब्धी त्या रोग्याच्या पुण्य-पापाच्या उदयावर निर्भर असते. अशा वेळेला कोणाला दोषी ठरविणे योग्य होणार नाही.

मी स्वतःच या बाबतीत अधिक भाग्यशाली नाही. पहा! माझी पत्नी मला सोडून अगोदरच स्वर्गवासी झाली आहे. जिथे मुले-सुना-नातू यांची बाब आहे, तर बंधु काय सांगावे. त्यांना तर सुरवातीपासूनच कामाचे एवढे ओझे आहे त्या रगाड्यांतून बाहेर पडणे त्यांना मुष्किल आहे. माझ्या सेवेमध्ये त्यांना अडकवून ठेवणे म्हणजे त्यांचे भविष्य अंधकारमय बनविणे शिक्षणापासून आणि आजीवकेपासून वंचित करण्यासारखे आहे. आपल्या एवढ्याशा सुख-सोयी करीता त्यांच्यावर एवढी मोठी आपत्ती आणणे काय उचित ठरणारे आहे? मुलानी नवा नवा धंदा सुरु केला आहे, त्याकरीता त्यावर पूर्णपणे लक्ष केंद्रित करणे अत्यंत आवश्यक आहे. म्हणून जरी त्यांचे इच्छा जरी असली तरी त्यांनी माझ्याजवळ बसावे असे मला वाटत नाही.

ते बसून तरी काय करणार आहेत? माझे दुःख मलाच सहन करावे लागणार आहे. माझे दुःख ते थोडेच वाटून घेऊ शकणार आहेत? शिवाय मला दुःख ते असे किती आहे? स्वतःच्या चुकीमुळे यापेक्षा देखील अनंतपटीने दुःख भोगली आहेत.

जर ते आपल्या व्यावसायिक उन्नतिकरीता किंवा एष आरामाकरिता देखील माझी उपेक्षा करित असतील तेव्हा सुद्धा मला काही खेद किंवा पश्चात्ताप झाला नसता. कारण खरोखर मला असे वाटते की, हे लोक तर निमित्तमात्र आहेत. माझे सुखदुःख तर माझ्या कृत्याचेच तर फळ आहे, त्याच्याशी यांचा काय संबंध? शिवाय त्यांनी तर आपल्या शक्तिनुसार नोकर वगैरेची व्यवस्था तर केलीच आहे ना? आता माझ्या दुर्भाग्याने नोकर देखील चांगला मिळला नाही, तर त्यामध्ये त्या बिचाऱ्यांचा काय दोष?

नोकर तर अतिआवश्यक नित्यकार्ये तर करतोच आहे. तो कधी कधी तासन तास इकडे-तिकडे जातो व त्यामुळे अनेक वेळ भो पाणी आणि लघवीसाठी हवाल दिले होऊन जातो. पहा नां तो ग्लास माझ्या हातून आताच पडून फुटला.

परंतु तो देखील कोठवर एक ठिकाणी बसून राहिल? बसल्या बसल्या तो देखील कंटाळून जात असेल. त्यामुळे माझा डोळ लागताच तो थोड्या वेळसाठी सटकून जात असेल.

परंतु काही हरकत नाही ते चांगले आहे. तास-दोन तासाने भूखतहानेमध्ये काय फरक पडतो हो? अनेक पर्यायीं तर अशा मिळाल्या. ज्यामध्ये नरकामध्ये अशी तहान आणि भूक लागते की आखा समुद्रभर पाणी प्यायले तरी तहान भागत नाही आणि तरी पाण्याचा एक थेंबही मिळत नाही. तीन लोकांतील सर्व अन्न खाल्ले तरी भूक भागणार नाही अशी भूक लागते पण एक अन्नाचा दाणा सुद्धा खायला मिळत नाही.

शिवाय आपण जो खोलीतील अंधार आणि गर्मीबद्दल बोलता आहात, डास-मच्छराबद्दल बोलता आहात, तर अहो या घराच्या जवळजवळ सर्वच खोल्या अशा आहेत, जुन्या जमान्याचे घर आहे नां? मी तर असा विचार करून समाधान करून घेतो की, आपण अनेक वेळ उंदीर-साप बनून बिळांमध्ये देखील राहिलो आहे, तेथे कोणते 'वेन्टीलेशन' किंवा खुल्या खिडक्या होत्या? आणि जेव्हा डांस चावतात तेव्हा मी समाधिमरणाचा पाठाच्या त्या ओळी आठवतो की ज्यामध्ये सुकुमाल-गजकुमारादि अनेक मुनिराजांचा उल्लेख केलेला आहे.

सुख-शांति आणि निराकुलतेने जगण्याचा हाच एकमेव उपाय आहे. मला वाटते आपण सांगितले होते की, निराकुल राहण्यासाठी परिस्थितींना बदलण्याचा अनावश्यक-अनधिकार प्रयत्न करण्यापेक्षा वस्तुस्वरूपाचा विचार करून आपल्या परिणामाना पलटविणे खूप सरळ व सोपा उपाय जिनागामामध्ये आहे. हा महामंत्र तर आम्ही आपणापासूनच तर शिकलो आहोत.

विवेकीचे हे विचार ऐकून माझ्या मनात विचार डोकावला की, "याची धार्मिक श्रद्धा धन्य आहे. याच्या सहनशीलतेची आणि सहिष्णुता देखील धन्य आहे."

एवढी प्रतिकूल अवस्था असून सुद्धा मी त्याच्या कपाळवर आठी पाहिली नाही. मी त्याला सदैव प्रसन्न, शांत आणि हसत-मुखच पाहिले आहे.

जस जसे ओळखीचे-पाळखीचे, मित्र-आप्टेष्ट यांना त्यांच्या आजारपणाची माहिती मिळाली तसतसे लोक शिष्टाचार पाळण्याकरीता बरेच जण भेटून तर गेले, परंतु रोग्याचे दुःख हलके करण्याकरीता, त्याच्या दुःखद वार्ता ऐकण्यासाठी किंवा जिनवाणीचे दोन शब्द त्याला ऐकविण्यासाठी कोणाजवळ वेळ नव्हता. जो येतो तोच जाण्याच्या तयारीला लागे दहा मिनिटातच निदान दोन-चार वेळ घड्याळकडे नजरा वळत असत.

मी विवेकीजवळ बसून भेटणाऱ्या लोकांचे हेच पहात होते. मला त्यांच्या या वागण्यावरून असे वाटत होते की, आजकाल या यांत्रिकी मनुष्य देखील यंत्राप्रमाणे हृदयहीन झाला आहे. सहानुभूती केवळ शस्त्रपर्यंतच सीमित झाली आहे.

येणारी प्रत्येक व्यक्ती मोठ्या नम्र भाषेत हात जोडून म्हणत की, आमच्या लायक जर काही करण्यायोग्य सेवा असेल तर जरूर सांगा पण रोगी त्याच्या योग्य एखादी सेवा (काम) सांगण्यापूर्वीच त्याला 'बरं तर चलू?..... असे म्हणून घाईघाईने आपला काढता पाय घेत. ना कोणाला काही ऐकण्यास फुरसत आहे ना जरूर देखील.

मी लोकांच्या अघड अघड औपचारिकतेची वागणूक आणि विवेकीची सहिष्णुता पाहून तर हैराणच झालो व मी विचार करू लागलो. जर न आज विवेकी जवळ तत्त्वज्ञानाला वेळ नसता आणि अशा या निरोपाच्या क्षणी, या सर्व परिस्थितीला ज्ञाता-दृष्टाभावनेने जाणणे पाहण्याचे सामर्थ्य नसते तर काय झाले असते? हा तर तत्त्वाभ्यासाचाच चमत्कार आहे की त्यामुळे हा जीवंत आहे नाहीतर एखाद्या अज्ञानी केव्हाच आत्महत्या करून घेतली असती.

अनेक भुक्तभोगी व्यक्ती त्याच्या या धैर्याची, सहनशीलतेचा आणि सहिष्णुतेची प्रशंसा देखील करीत होते, आश्चर्य देखील प्रगट करीत होते. परंतु विवेकी ना तर प्रतिकूलतेमध्ये त्रासलेला वाटत होता आणि ना प्रशंसेमध्ये हर्षित दिसत होता. साम्यभावनेने सर्व काही सहन करीत, पूर्वी ऐकले-वाचलेल्या तत्त्वज्ञानाचे चिंतन-मनना मध्येच आपला उपयोग एकाग्र करण्याचा प्रयत्न करीत होता.

विवेकीच्या देहाची दयनीय दशा आणि त्याच्या चिंतनाचे अनुकरणीय आदर्शाकडे पाहून भावानवशाने माझे डोळे वारंवार पाणावत होते. माझी पत्नीचे देखील माझ्याबरोबर अश्रु वहात होते. मित्र प्रेमांमुळे जेव्हा मी हार खाल्ली तर स्त्री ही तर शेवटी स्त्रीच आहे. ती तर स्वभावतःच भावनावश आणि कोमल मनाची असते.

आम्हा उभयतांच्या उपस्थितीमुळे विवेकी खूप आनंदी होता त्याला खात्री होती की मला खबर मिळताच मी त्याच्या या अखेरच्या निरोपाच्या मंगलक्षणी त्याच्याजवळ अवश्य पोहोचेल आणि त्याला अखेरच्या क्षणी उपदेश करीन परंतु हा त्याचा मोठेपणा होता. तो स्वतःच आपल्यामध्ये एवढा जागरूक व सावध होता की त्याला उपदेशाची आवश्यकताच नव्हती.

विवेकी म्हणाला, - “जेव्हा माझ्या या रोगाला असाध्य मानून ‘भक्त प्रत्याख्यान’ नावाचे व्रत अंगीकार करण्याचा संकल्प केला आहे तरी परंतु आपण आलाच आहात तर कृपया याच विस्तृत माहिती देवून माझा संकल्प-धारणा दृढ करावी.”

मी ‘भक्त प्रत्याख्यान’चे स्वरूप समजविण्याताना म्हटले - “भक्त प्रत्याख्यान संल्लेखनेमध्ये अशी प्रतिज्ञा घेतली जाते की, ‘मी समस्त पापांभ सावद्यापासून विरक्त होवून, पांच पापांचा त्याग करून, मन-वचन-काय व कृत-कारित्व-अनुमोदनापूर्वक विषय-कषायाची रुचि, शोक, जुगुप्सा, अरति आदि क्लुषित-पाप परिणामांचा देखील त्याग करून आपल्या आत्म्यामध्ये स्थिर होतो.

समाधि-धारकाचे मूळ प्रतिज्ञा वाक्य असे आहे - ‘अहं सर्वसावद्य विरतो S स्मि भक्त प्रत्याख्यान समाधिंमरणं अवधारयामि’

‘भक्त’ शब्दाचा अर्थ आहे आहार आणि ‘प्रत्याख्यान’ शब्दाचा अर्थ होतो त्याग अशाप्रकारे भक्त प्रत्याख्यानचा अर्थ आहे, ‘आहाराचा क्रमक्रमाने त्यागून, देहाला कृश करणे तसेच व्रत-संयम-नियमद्वारे कषायांना कृश करून देह त्याग करणे.’

दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर ‘आपल्या शारीरिक शक्तीनुसार व आयुच्या स्थितीनुसार आहार घटवून दूध वगैरे पेय पिणे, नंतर क्रमाने दूधासारख्या पेयांचा सुद्धा त्याग करून आपल्या शक्तीनुसार उपवासादि करून आत्मा व परमात्म्याच्या ध्यानपूर्वक विषयकषायांना कृश करीत देहत्याग करणेच ‘भक्त प्रत्याख्यान’ समाधि आहे.

याचा उत्कृष्ट काळ बारा वर्षे आणि जघन्यकाळ अंतर्मुहूर्त प्रमाण आहे. या दोहोतील मधला काळ - मध्यमकाळ आहे.

सल्लेखनाधारक पुरुष आपल्या बाह्यांभ्यंतर बल आणि परिणामांना जाणून (समजून) विषय कषायाच्या त्यागपूर्वक शरीरादिक बाह्य संयोग आणि आहारादिचा क्रमशः त्याग करतो. त्याचप्रमाणे जगाच्या सर्व प्राण्यासाबरोबर कळत-नकळत झालेल्या अपराधाबद्दल हित-मित-प्रिय वचनाद्वारे क्षमा मागीत स्वतः देखील क्षमाभाव धारण करतो.

या समाधिमरणामध्ये अशी प्रतिज्ञा घेतली जाते की, जर उपसर्ग, दुर्भिक्ष्य किंवा रोग वगैरेचा सहजासहजी निवारण झाले तरच आहार घेईन अन्यथा मरणापर्यंत अन्नादि आहाराची सर्वथा त्याग तर आहेच.”

अशा उपर्युक्त कथनानुसार विवेकीने संकल्प केला होता की, मी सर्व पापांचा त्याग करीत आहे. माझा सर्व जीवांमध्ये समताभव आहे. कोणीही बरोबर वर किंवा विरोध नाही. मी सर्व विघ्ने आणि अडथळ्यांना सोडून समाधि ग्रहण करत आहे. कषायरहित होण्याचा प्रयत्न करीत आहे. तसेच स्वरूपामध्ये एकाग्रता करून त्यामध्येच एकरूप होण्याचा रममाण होण्याचा संकल्प करतो.

मी आहार संज्ञेचा, संपूर्ण इच्छा-आशांचा आणि ममत्वभावाचा त्याग करीत क्रमशः अन्नाहाराचा त्याग करून क्रमाक्रमाने दुग्धाहारावर व गरम पाणी पिऊन राहीन. तदनंतर दुग्धाहाराचा देखील त्याग करून तत्त्वज्ञानाच्या बळवर कषायांना कृश करीत देहाचा त्याग करीन. संकल्प करून विवेकी समाधिची साधना करण्याची तयारी करू लागला.

एखादा कितीही रागी-द्वेषी अथवा वैरागी का असेना, परंतु आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणी चिर-निरोपाच्या मंगल क्षणामध्ये प्रायः सर्वांच्या अंतर्मनामध्ये आपले सगे-सोयरे, आप्तेष्ट यांना भेटण्याची, त्यांना उपदेश देण्याची किंवा घेण्याची - किंवा त्यांच्या प्रति झालेल्या अपराधाची क्षमा-याचना करण्याची किंवा करविण्याची भावना जागृत होतेच.

जर सल्लेखनाधारक तत्त्वाभ्यास करून जिनोक्त समाधिपूर्वक जाणणे शिकला असेल; वैर-विरोधाचे दुष्परिणामांना जाणले असेल, तसेच आपल्या अभावामुळे आपले स्नेही आणि मोही माता-पिता आणि स्त्री-पुत्रादिंना होणाऱ्या कल्पनातीत दुःखाची जाणीव केलेली असेल, तर त्याला तर त्यांना उपदेश देण्याचा भाव आणखी अधिक जागृत होतो. कारण त्यामुळे अंतिम निरोपाच्या क्षणी कोणी अश्रू ढाळू नयेत, रडू नये, दुःखी होवू नये म्हणून.

वास्तविक ज्ञानी पूर्ण निर्विकल्प होवूनच, सर्वापासून मोह-ममत्वाचा त्याग करून आपले प्राण त्यागू इच्छतो. त्यामुळे तो सर्वांना समजावतो.

या गोष्टीचे ज्ञान असल्याने विवेकीने आपल्या सर्व कुटुंबीयांना व संबंधीत जनांना उपदेश करून लौकीक संबंधाचे भेदज्ञान करण्यासाठी तो म्हणाला - सगळी नाती शरीराची नाती आहेत. जोपर्यंत हे शरीर आहे तोपर्यंत तुम्ही सगळे नातेवाईक आहात, शरीर बदलताच सगळी नाती बदलतात. शरीराचे या नात्यांची ओळख आहे. मला सांगा, आत्म्याला कोण ओळखत आहे? जेव्हा कोणी कोणाच्या आत्म्याला कधी पाहिलेच नाही तर त्याला ते ओळखणारच कसे?"

विवेकी पुढे म्हणाला - "हे या शरीराच्या बांधवानो! मुली-मुलानो! व कुटुंबिजनांनो! माझा आता आपणाशी कोणताच संबंध नाही. ही नाती ज्याच्या बरोबर होती त्याच्याशीच, जेव्हा मी सर्व संबंध तोडले आहेत, तर मग आता आपणाशी देखील माझा काय संबंध आहे? जेव्हा हे शरीरच आपले नाही तर या शरीराचे नातेवाईक आपले कसे होवू शकतात? म्हणून माझ्यावरील मोह ममत्ता सोडा. मी देखील या दुःखदायी मोहापासून परावृत्त होवून सर्वांशी संबंध सोडू इच्छितो. असे केल्याशिवाय सुखी होण्याचा अन्य कोणताही उपाय नाही.

म्हणून आता सर्वांनी असा विचार करावा की, - "मी शरीर नाही. मी एक अखंड ज्ञानानंद स्वभावी अनादिअनंत व अमूर्तिक आत्मा आहे. त्याचप्रमाणे हे शरीर माझ्यापासून सर्वथा भिन्न जडस्वभावी, सादि-सांत, मूर्तिक पुद्गल आहे. याच्याशी माझा काहीही संबंध नाही.

ज्याला कधी आपण पाहिले नाही, ओळखले नाही, त्याच्याशी मोह काय कायचा? म्हणून तुम्ही माझ्यावरील राग-द्वेषाचा असलेला भाव सोडावा. मी देखील आपल्या सर्वांप्रति झालेल्या मोह व रागद्वेषाच्या भावांना सोडू इच्छितो. आपण सर्वांनी माझ्या महाप्रयानंतर खेद-खिन्न न होता आत्म्या-परमात्म्याच्या आराधनेत सदा तत्पर असा.

बस्स! हाच माझा आपणाला संदेश आहे, उपदेश आहे, आदेश आहे आणि आशिर्वाद आहे. तुम्हाला हे ज्या रूपात समजावयाचे-ग्रहण करायचे असेल तसे करा. परन्तु या कल्याणाच्या मार्गाला अवश्य लागा. ही सुवर्णसंधी घालवू नका."

विवेकीच्या या आदर्श समाधि आणि उत्कृष्ट भावनेला पाहून एका दृष्टीने मला फार फार संतोष झाला आणि त्याचवेळेला थोडी थोडी इर्ष्यासुद्धा वाटली. मी भावनावश झालो होतो. माझ्या डोळ्यातून अश्रुधारा घळघळ वहात होत्या. त्यांना पुसणे देखील कठीण जात होते. मी गोंधळलेला होतो, विचार करीत

होतो, लोक काय म्हणत असतील? हे कसले गुरु आहेत? जर कोणी म्हटले असत की, - “काय सारे ज्ञान दुसऱ्यांना समजावण्यासाठीच असते काय?”..... तर मला तोंड लपवायला जागा उरणार नाही.

मी माझ्या मनाला समजावण्यासाठी म्हटले ... “काय गुरु बोला आता? फार मोठे गुरु बनायला निघाला होता? ज्ञानी असल्याचे नाटक करित होता - हे काय झाले? बायकांसारखे भावनावश होवून मुळमुळू कां रडता आहात? कोठे गेले तुमचे तत्त्वज्ञान? तुमचे हें रडणे पाहून जर एखादा म्हणेल वा! बाबा! वा! गुरु तर गुरुच राहिला. चेलाच महागुरु निघाला. तर ...?”

माझे दुसरे मन म्हटले - “बोलू दे, बोलू दे, काही हरकत नाही. मी सुद्धा म्हणेन - अहो शेवटी चेला कुणाचा आहे?” ज्याप्रमाणे पुत्राची भरभराट पाहून त्याचे पुढे जाणे पाहून, पिता आनंदीतच होतो, इर्षा करित नाही. त्याचप्रमाणे शिष्य देखील गुरुपेक्षा पुढे गेला तर गुरु देखील आनंदीत होतो, इर्षा करित नाहीत. जो शिष्यांशी इर्षा करील, तो गुरु तर वास्तविक गुरुच नाही. कारण जेव्हा त्याच्यामध्ये गुरुत्वच नाही त एखाद्याचा गुरु कसा बनू शकेल?

अशा तऱ्हेने मी माझ्या मनांत चाललेल्या अंतर्द्वंदाला शांत करून विवेकीला निरोप देण्यासाठी धीर देतच होतो. तेवढ्यात पाहता पाहता विवेकीने डोळे मिटले. जणु तो अर्तिद्रिय आनंदामध्ये निमग्न होवून निर्विकल्प होण्याचा पुरुषार्थच करित होता!

मी त्याच्या डोळे उघडण्याची वाट पहात होतो, पण ते उघडलेच नाहीत. तोंडावर हात फिरवून पाहिले तर तो मोह-मायेशी संघर्ष करता करता स्वरुपाच्या सहाय्याने मृत्युंजयी बनला होता. अमर झाला होता. तसा तर निरोप मी अनेकंना अनेक वेळे दिली, परंतु धन्य तो विवेकी ज्याने सार्थक आणि सफल केले आपला अखेरचा निरोप!

ॐ शांति... शांति ..... शांति .....

-अभिप्राय-

वाचकांच्या दृष्टिकोनातून प्रस्तुत प्रकाशन

● वास्तविक हे पुस्तक वाचून आम्ही गदगदीत झालो

“अखेरचा निरोप” मध्ये अनेक ठिकाणी असे हृदयस्पर्शी प्रसंग आणि वाक्ये आली आहेत जी वाचून आम्ही भारावून गेलो आहोत.

संसाराचे स्वरूप, मनुष्य जन्माचा दुर्लभपणा आणि त्याचा सार्थकपणा कौटुंबिक (घरगुती) जीवनातील अनुकूल-प्रतिकूल प्रसंगांमध्ये समताभाव धारण करण्याकरीता उत्प्रेरक कथा, प्रसंग आणि सर्व प्रासंगिक गोष्टींचा सहज कथा-प्रवाह आणि सर्व विषयांचे अतिसुंदर पद्धतिने सरळ भाषेमध्ये मार्मिक प्रतिपादन या पुस्तकांत झाले आहे. हे वाचून आम्हास प्रेरणा तर मिळालीच आहे शिवाय मार्गदर्शनही.

जिनेंद्रदास जैन

सेवानिवृत्त इंजिनियर, धामपूर (उ.प्र.)

● हे एवढे चांगले वाटले की वारंवार वाचण्याची इच्छा होते.

पं. रतनचंदजी भारिल्लची नूतन कृति “अखेरचा निरोप” एक उच्चकोटिची रचना आहे. यामध्ये सदासुखी आणि विवेकीच्या कथानकाच्या माध्यमातून संसाराच्या दशेचे फारच सुंदर चित्रण केलेले आहे. यामध्ये विवेकी चिरविदारहच्या क्षणाचे जे मार्मिक चित्रण केलेले आहे ते चिंतन आणि मनन करण्याजोगे आहे. विषयाच्या प्रतिपादनाची शैली अत्यंत रोचक आहे. वर्तमान काळी अशाच साहित्याची आवश्यकता आहे. मला हे पुस्तक एवढे चांगले वाटले की वारंवार वाचण्याची इच्छा होते.

प्रो. उदयचंद्रजी जैन.

सर्वदर्शनार्थ, विभागाध्यक्ष, हिंदू विश्वविद्यालय, बनारस

● सशक्त लिखाणाचा उत्कृष्ट नमुना

“अखेरचा निरोप” आध्यात्मिक दृष्टिने आधुनिक कथा साहित्य क्षेत्रातील आपल्या सशक्त लेखणीचा एक उत्कृष्टतम नमुना आहे. काय लिखाणाचे तंत्र, चरित्र-रेखाटन, काय वैचारिक शांतरसाचे परिपोषण, काय समाधिपरणाची व्याख्या? काय काय सांगावे? सर्वांमध्ये उत्कृष्टपणा आहे.

अध्यात्मरसाने ओत-प्रोत भरलेली ही कृति सुक्ष्मतम सिध्दांताना हृदयंगम करविण्यात देखील यशस्वी झाली आहे.

“जीवन जगण्याची कला”याला कथानकामध्ये फार चांगल्या तऱ्हेने प्रवाहित केले आहे आपले लेखन गूढविचार गर्भित, सुबोध आणि आत्मबोधलक्षी असते. वारंवार वाचले.... पुनः पुन्हां वाचण्याची इच्छा होते. ह्यामध्ये प्रौढांना आपला वृध्दापकाळ यशस्वी आणि सुखद बनविण्याची कला प्राप्त होते. अधिक काय हवे? ही कृति आत्मार्थींना मोक्षोन्मुख बनविण्यांत पूर्णपणे समर्थ आहे.

प्रो. प्रेमचंद निरखे, मलकापुर (महाराष्ट्र)

● सुंदर कृति

“अखेरचा निरोप” रोचक, ज्ञानवर्धक आध्यात्मिक आस्वाद देणारी सुंदर कृति आहे.

एतदर्थ (एवढ्याकरिता) लेखकाला जेवढे धन्यवाद दिले जावेत तेवढे कमीच आहेत.

-डॉ. महेन्द्रसागर प्रचण्डिया, अलीगढ (उ.प्र)

● गुजराती भाषांतर अत्यावश्यक

पं. रतनचंदजी भारिल्ल द्वारा लिखित “अखेरचा निरोप” फारच सुंदर कृति आहे. हे पुस्तक मला एवढे चांगले वाटले की, मी एका बैठकीतच पूर्ण वाचून काढले आणि पुनः पुन्हा वाचण्याचे मन होते.

या कथेचे प्रस्तुतिकरण आणि आध्यात्मिक बोध फार सुंदर पध्दतिने मांडले आहे हिंदी न जाणणारे आमचे गुजराती सुद्धा हे वाचू शकतील, समजू शकतील याकरिता गुजराती भाषांतर अतिआवश्यक आहे. हे वाचून याचे गुजराती भाषांतर करण्याची माझी स्वतःची प्रबळ इच्छा होत आहे. त्याकरिता आपली परवानगी अपेक्षित आहे. उत्तराचा वाट पहात आहे.

-(डॉ.) बलूभाई शाह, मुंबई

● लाखो प्रति घरोघरी पोहचविण्यात याव्यात

“अखेरचा निरोप” वाचून मला जो आनंद प्राप्त झाला आहे त्याचे वर्णन मी शब्दांत करू शकत नाही. हे जो कोणी वाचावयास घेईल तो शेवटपर्यंत वाचल्याशिवाय सोडणार नाही. तत्त्वज्ञान झाल्याने समाधि कशाप्रकारे सहजपणे होते याचे वर्णन या पुस्तकात लेखकाने अत्यंत सरळ भाषेत केले

आहे "अखेरचा निरोप" पुस्तक सहा महिन्यांच्या अल्पकाळामध्ये दहा हजारांच्या संख्येने समाजांमध्ये फैलावले ही तर आनंदाची गोष्ट आहे. वास्तविक याच्या आणखी लाखो प्रति घरोघरी पोहचव्यात अशी माझी आंतरिक इच्छा आहे. तसेच अशाप्रकारची आणखी पुस्तके लिहली जावीत ज्यामुळे वृद्ध, प्रौढ, तरूण तसेच बालकांमध्ये देखील वीतराग मार्गाप्रति खरी तत्त्वरूचि जागृत व्हावी.

लेखकाने या पुस्तकाद्वारे विवेकीला समाधिकरण करवून समाधिच्या भावनेला प्रगट रूप देऊन समाजावर फर मोठे उपकार केले आहेत. हे पुस्तक 'संस्कार' पेक्षाही अधिक लोकप्रिय होईल असे माझे मत आहे.

पूनमचंद छाबडा,

मंत्री, पं. टोडरमल स्मारक ट्रस्ट, जयपूर.

● अखेरचा निरोप : एक मधुर संकल्पना

"अखेरचा निरोप" सुभाषितं, नीति, आगम आणि अध्यात्मिक विचार यांनी सामावलेले आहे. मृत्युच्या समयाला 'अखेरच्या क्षणांच्या' रूपकामध्ये प्रस्तुत करून लेखकाने मधुर संकल्पना केली आहे. अशा अखेरच्या क्षणी आपले परिणाम कसे असावेत, आणि या परिणामाकरिता जीवनाच्या अंतीम चरणी-वृद्धापकाळी काय तयारी असवी याचे अत्कृष्ट मार्गदर्शन "सदासुखी" च्या चारित्र्याच्या रूपाने फारच सुंदर पद्धतिने केलेले आहे. समाधि, समाधिमरण, सल्लेखना या विषयाचे विवेचन मोठे सुमधुर आहे. सदासुखीच्या जीवनामध्ये त्याचे दर्शन तर पुऱ्या विवेचनाला सजीव बनविते. पुस्तकाचा गेट-अप, कागद, छपाई वगैरे देखील सुंदर आहे. लेखक अभिनंदनाला पात्र आहे.

- श्री हरकचंद बिलाला. अशोकनगर(म.प्र)

● अन्य भाषांमध्ये सुद्धा भाषांतरीत झाले पाहिजे

सरळ स्वभावी पं. श्री रतनचंदजी भारिल्ल यांची कृति 'अखेरचा निरोप' ने धर्माला सरळ आपल्या जीवनाशी जोडलेले आहे. प्राप्त विषम (प्रतिकूल) परिस्थितींमध्ये सुखी होण्याच्या सर्वात सरळ उपायाच्या रूपाने 'अखेरचा निरोप' जणु एक समीरकणच बनले आहे.

ही कृति अन्य अनेक भाषेतील वाचकांना त्यांच्या भाषेत भाषांतरीत होऊन उपलब्ध व्हावी अशी माझी मनस्वी इच्छा आहे.

आपली 'सामान्य श्रावकाचार' आणि 'संस्कार' ही पुस्तके देखील अतिशय उपयोगी आहेत. ती देखील अनेक भाषेत भाषांतरीत झाली पाहिजेत.

माझे प्रामाणिक मत आहे की कठीण तत्त्वज्ञानाला सरळ भाषेत प्रस्तुत करणेच विद्वतेची खरी कसोटी आहे, जी त्या कृतीमधून निश्चित आढळते.

- ब्र. यशपाल जैन एम.ए., जयपूर

● व्हिडीयो कॅसेट बनली पाहिजे

“अखेरचा निरोप” आणि “संस्कार” मध्ये लेखकाने घागरीमध्ये सागर भरला आहे. हे प्रचार-प्रसाराचे युग आहे आणि आज टी.व्ही., व्हि.सी.आर. प्रचाराचे सशक्त माध्यम आहे म्हणून या पुस्तकाचे संक्षिप्त रूपांतर होऊन व्हिडीयो कॅसेट बनली पाहिजे ज्यामुळे अधिकात अधिक धर्म प्रभावना होऊ शकेल. लेखकाच्या या देणगीकरितां मी मनःपूर्वक त्यांना अभिवादन करतो.

- गंभीरमल सोनी, फुलेरा.

● रोचक ज्ञानवर्धक कथानक

आपण अंतरंगातील हिमालय प्रदेशामध्ये तसेच चैतन्य नंदनवनामध्ये विहार करून तसेच चैतन्य-रत्नाकरामध्ये डुबकी मारून “अखेरचा निरोप” रूपाने समाधिचे वास्तविक स्वरूप लिहीले आहे. कथानकाच्या माध्यमातून निज परमानंद आत्म्याच्या दोन अवस्थांच्या रूपाने कथानकातील पात्र सदासुखी आणि विवेकीला प्रस्तुत केले आहे, जे अनादिकाळपासून आपल्या उपयोग लक्षणाची विभावदशारूप होऊन परिणमत होते, स्वभावाची विराधना करित होते; मिथ्यादर्शन ज्ञान चारित्ररूप होऊन विवेकहीन होते, असमाधिमुळे दुःखी होते. त्यांना ज्ञानगंगेमध्ये डुबकी मारायला लावून, रत्नधारण करवून समाधिमरणाच्या विलक्षणतेचा अनुभव करविला आहे.

या रोचक, ज्ञानवर्धक कथानकाने आत्म्यार्थाना अपेक्षेपेक्षा अधिक लाभ होईल. या पुस्तकाकरिता आपणास जेवढे धन्यवाद द्यावेत तेवढे कमीच पडतील.

- आत्मवेगी विद्वान सुजानमल मोदी, बडीसादडी (राजस्थान)

● अहिंसा व्हॉइस (मासिक) दिल्ली, जाने - मार्च ९२ (संयुक्त अंक)

कथा शैलीच्या माध्यमातून जैन तत्त्वज्ञानाला सोप्या रीतिने वाचकापर्यंत पोहोचविण्याचा पं. भारिल्लजींचा हा प्रशंसनीय प्रयत्न आहे. या प्रक्रियेतील आपले हे दुसरे पुस्तक आहे. प्रथम कथाकृति “संस्कार”चा समाजामध्ये यथेष्ट (योग्य रीतिने) स्वागत झाले आहे.

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये कथानकाद्वारे संन्यास आणि समाधिची चर्चा आहे. त्या संन्यास आणि समाधिची, जिची साधना-आराधना न केवळ

जीवनाच्या उत्तरार्धातमध्ये किंवा मृत्युच्या समीपतेमध्ये केली. जाते, तर जीवनाच्या सुवर्णकाळातमध्ये, परिवारामध्ये राहूनसुद्धा केली जाऊ शकते आणि केली गेली पाहिजे. सरळ, सुबोध भाषेमध्ये लिहीलेले हे पुस्तक उपदेशात्मक शैलीमध्ये आहे. मला वाटते की हे पुस्तक 'संस्कार' पेक्षा देखील अधिक लोकप्रिय होईल.

- सतीशकुमार जैन

- संपादक, श्रमण-साहित्य संस्थान, दिल्ली.

● अहिंसावाणी (मासिक) मार्च-जून १९९२.

प्रस्तुत कथेला लघुकथा म्हणावे कां मोठी कथा? तसे तर कथा-वार्ता सुद्धा म्हटले जाऊ शकते पूर्ण कथेचे कथ्य पुरूषाद्वारे प्रस्तुत केलेले आहे. तसे तर लेखक स्वतःच त्यामध्ये एक पात्र बनतो.

एका पात्राच्या स्वरूपामध्ये लेखक स्वतः सुरवातीपासून शेवटपर्यंत कथानकामध्ये व्यापलेला आहे. कथेचे पात्र विवेकी, नायकाच्या रूपामध्ये आपणासमोर प्रकट झाला आहे. नायक विवेकीला प्रारंभी अविवेकीच्या स्वरूपामध्ये रेखाटले आहे जो नंतर विवेकी होतो. त्याची विवेकी बनण्याची अवस्था फारच घाईने झाली आहे. त्याची गति काही हळू आणि मानसशास्त्रीय होणे अपेक्षित होती.

विद्वान लेखक समाजाचे नामांकीत प्रवचनकार देखील आहेत. म्हणून या कथेमध्ये ते विवेकीचे गुरू बनल्याने सल्लेखना मरणाचे निर्यापकाचार्यांच्या रूपामध्ये प्रस्तुत झालेले दिसून येतात.

कथानकामध्ये लेखकाने समाधिमरण/सल्लेखना मरणाची सरळ सुबोध व्याख्या केली आहे कथा नायकाच्या मरणासन्न प्रतिकूल अवस्थेमध्ये त्याचा स्थितप्रज्ञपणा तसेच तटस्थ ज्ञाता दृष्टा पणाच्या स्वरूपाचे उत्तम विश्लेषण आणि रेखाटन केले आहे. हेच या कथेचे वैशिष्ट्यपूर्ण सुफल आहे.

वीरेन्द्रप्रसाद जैन

- प्रधान संपादक, अलीगंण (उ.प्र.)

● ही आमच्या जीवनामध्ये पूर्णपणे खरी ठरते

जैनपथप्रदर्शकामध्ये आपण लिहीलेली "अखेरचा निरोप" ही कथा हप्त्याने-हप्त्याने वाचली, फारच उत्कृष्ट वाटली, ही आमच्या जीवनामध्ये

पूर्णपणे खरी ठरते. आपण जे काही लिहीता त्याचे पुस्तक अवश्य बनविले पाहिजे. ही कथादेखील पुस्तक रूपाने अवश्य छपावी.

- स्वरूपचंद्र मोतीलाल जैन सनावद (म. प्र.)

● आत्मधर्म दाखविणारी कृति

आपली "अखेरचा निरोप" आणि "संस्कार" दोन्ही पुस्तके फारच रूचकर, मार्मिक आणि आत्मधर्म दाखविणारी आहेत. त्यांना वाचून खुप आनंद झाला. अशीच मार्मिक ज्ञान देणारी पुस्तके आपल्याद्वारे दीर्घकाळपर्यंत लिहीली जावीत अशी माझी मंगल मनोकामना आहे.

- व्होरा हीरालाल जैन, पुणे (महा.)

● याने जीवन जगण्याच्या केलेचे ज्ञान देखील होते

आपली अनुपम कृति "अखेरचा निरोप" वाचून मला असे वाटले की ही कथा आम्हासारख्या वृद्धांसाठीच लिहीली गेली आहे, ज्यांचे "अखेरचे क्षण" आता समीप आहेत. वास्तविक ही कादंबरी तत्तचर्चा व सामयिक तत्तज्ञानाने भरलेली आहे. ही वाचून तत्तज्ञान तर होतेच आहे, शिवाय जीवन जगण्याच्या कलेचे ज्ञान देखील होते. आत्मार्थ्याला तत्तज्ञानाची तृष्णा कशी असते किंवा कशी असली पाहिजे हे देखील यामध्ये दाखविले आहे.

आपण 'विवेकीला समाधिमरण करवून, समाधि भावनेला प्रॅक्टीकलरूप देऊन समाजावर फारच उपकार केले आहेत. हे वाचून मनुष्याला खऱ्या समाधिची प्रेरणा मिळते. म्हणून आपणास जेवढे धन्यवाद दिले जावेत तेवढे कमीच आहेत.

श्री सागरचन्द्र जैन "विचारक" भोगांव (मैनपुरी)

● सर्व मुमुक्षुंनी याला वारंवार वाचावे

जन्म-मरण रूप संसारामध्ये भटकणाऱ्या संसारी प्राण्यांना जन्म-मरण मिटविण्याचा उपाय जाणण्याकरिता आणि सुखशांतिचा लाभ प्राप्त करण्याकरिता हे पुस्तक अत्यंत उपयुक्त आहे सर्व मुमुक्षुंनी वारंवार वाचावे व लाभ घ्यावा

पं. नरेंद्रकुमार भिसीकर न्यायतीर्थ, सोलापूर (महा.)

● चैतन्यसुख मासिक, उदयपूर

पं. रतनचंद्र भारिल्ल यांची "अखेरचा निरोप" संस्काराप्रमाणे कथासाहित्याचे हे दुसरे पुष्प आहे. हे सर्व प्रकारच्या वाचकाकरिता

रूचकर, ज्ञानवर्धक आणि अध्यात्माचा सार दर्शविणारी अनुपम कृति आहे. याची भाषा सरळ सोपी आणि सुबोध आहे.

गृहस्थाश्रमात राहून सुद्धा वाचकांना आत्म्याच्या खऱ्या साधनेची आणि आराधनेची प्रेरणा मिळेल. गृहस्थावस्थेत सुद्धा समाधिग्रहण करून आपले ऐहिक आणि पारलौकीक जीवन सुखी बनू शकेल.

- पं. मोगीलाल अग्रवाल संपादक

- आपले पैसे खर्च करून मित्रांना 'अखेरचा निरोप' पुस्तक वाचण्यास देईन.

"अखेरचा निरोप" वाचून मला एवढी शक्ति आणि शांती प्राप्त झाली की त्याचे मी शब्दांत वर्णन करू शकत नाही. या पुस्तकाने मजसारख्या वाळवंटातील तहानलेल्या प्राण्यांना पाणीच नव्हे तर अमृतपान करविले आहे. मी या पुस्तकाला आपले पैसे खर्च करून आपल्या मित्रांना वाचण्यास देईन.

- राजीव जैन, दिल्ली.

- जैन साहित्याला नवी देणगी

"अखेरचा निरोप" कादंबरी रूपाने लिहून आपण जैन साहित्याला एक नवी देणगी दिली आहे. खरोखरच हे सर्वश्रेष्ठ बनले आहे. एखाद्या आत्मार्थी जीवाला समतामय जीवन जगण्याकरिता आणि समाधिमरणाचे यथार्थ समज प्राप्त करण्याकरिता आगमाच्या विश्वामध्ये लिहलेले हे पुस्तक अत्यंत उपयोगी बनले आहे.

- बाल ब्र. कैलाशचंद शास्त्री 'अचल', ललितपूर (उ.प्र.)

- ही कृति शांतिपथप्रदर्शिका बनेल

आपण वृद्धांना आपले उरलेले जीवन सार्थक करण्याकरिता उत्तम मार्गदर्शन तर या "अखेरचा निरोप" या कथेमार्फत केलेच आहे, सर्वसामान्यजनांना देखील ही अनुपम कृति शांतिपथाची मार्गदर्शिका बनेल, वाचकांना सुखद जीवनाच्या प्रारंभामध्ये सहाय्यभूत सिद्ध होऊ शकेल.

पूर्वी आपली अनुपम कथा 'संस्कार' देखील वाचली होती. सर्वसाधारण लोकांच्या रूचिमध्ये परिवर्तनाच्या हेतूने सोपी सरळ भाषा आणि कथानकाच्या शैलीमध्ये ही पुस्तके लिहून आण देखील आपले कनिष्ठ बंधु डॉ. हुकमचंद भारिल्ल प्रमाणे साहित्याच्या सर्व प्रकारामध्ये एक महत्वाचे योगदान दिले आहे.

तत्त्वाच्या प्रचार-प्रसारामध्ये गंगा-जमुनेच्या धारे समान आपल्या जोडीला समाज सदैव आठवणीत ठेवील.

-श्रीमंत राजे-द्रकुमार जैन, विदिशा (म.प्र.)

● एक अनुपम कार्य

आपली "अखेरचा निरोप" कादंबरी फार चांगली वाटली. आपण धार्मिक क्षेत्रामध्ये कादंबरीच्या पद्धतीचा अवलंब करून एक फारच चांगले- अनुपम कार्य केले आहे. सदासुखी आणि विवेकी यांच्याप्रमाणे सर्व समाजामध्ये जागृती निर्माण व्हावी आणि आपणासारख्या विद्वानांनी साहित्यांच्या लिखाणाने आणि प्रचार-प्रसाराद्वारे या जनजागृतिचे काम करत रहावे - अशीच माझी पवित्र-मंगल भावना आहे.

-किरणभाई ज. कागदार, जैनपूर(गुजरात)

● गूढ तत्त्वांच्या प्रतिपादनाची विलक्षण जाण (समज)

"अखेरचा निरोप" वास्तवामध्ये एक आध्यात्मिक कृति आहे. जैन दर्शनाच्या गूढतत्त्वांना आणि रहस्यांना आपण आपल्या विलक्षण जाणीवेने सोपे आणि बोधगम्य बनविले आहे. आपल्या लिखाणामध्ये आपले सखोल अध्ययन, परिपक्व अनुभव आणि तीव्र आध्यात्मिक अभिरूचिची न मिटणारी छाप दृष्टीगोचर होते.

आम्ही आपल्या सुखद जीवनाची इच्छा करून अशी भावना करतो की, लोकहिताच्या दृष्टीने आपण अशात-हेच्या बोधगम्य भाषा-शैलीच्या साहित्याचा प्रसार करीत धर्माच्या प्रचार-प्रसारामध्ये सतत संलग्न रहावे.

- पूर्व सांसद श्री डालचंद जैन, सागर (म.प्र.)

अध्यक्ष अ.भा.दि.जैन परिषद, दिल्ली

● सर्वात रोचक आणि उपादेय कृति

"सामान्य श्रावकाचार" आणि "अखेरचा निरोप" दोन्ही पुस्तके अत्यंत उपयोगी आहेत. यामधून विषयाचे प्रतिपादन फारच स्पष्टपणे केलेले आहे. सर्वात रोचक व उपादेय "अखेरचा निरोप" वाटले यामध्ये कथा जोडली गेल्याने याची वाचनीयता तसेच बोधगम्यता वाढली आहे. या पुस्तकांबद्दल आपणास हार्दिक धन्यवाद.

- प्रसिध्द साहित्यकार श्री. यशपालजी जैन, नवीन दिल्ली.

● कृति मनाला प्रभावित करते

“अखेरचा निरोप” वाचले फारच चांगले वाटले. हे पुस्तक एवढ्या चांगल्या पध्दतीने लिहीले आहे की मनाला प्रभावित करते. आम्हाला हे एवढे चांगले वाटले की आम्ही अजमेरमध्ये आयोजित सिद्ध चक्र मंडळ विधान महोत्सवाच्या प्रसंगी ट्रस्टच्या वतीने याच्या ३०० प्रति सर्व साधर्मी बंधू-भगिनींना भेट म्हणून दिल्या. आम्ही आशा करतो की, भविष्यामध्ये देखील समाजाला अशाप्रकारच्या सुंदर, लाभप्रद कल्याण मार्गाकडे नेणारे निमित्तरूप लिखाण वाचावयास मिळेल.

-श्री हीराचंदजी व्होरा

- मंत्री, वी.वि. स्वाध्याय मंदीर ट्रस्ट, अजमेर.

● अनुपम कृति

कादंबरीच्या प्रकाराने लिहीलेले ‘अखेरचा निरोप’ हे पुस्तक साहित्यिक दृष्टीने अनुपम आहे. भाषा सोपी सरळ आणि बोधगम्य आहे. कव्हराचे गेटअप देखील आकर्षक बनले गेले आहे. उत्कृष्ट लिखाणाकरिता लेखक अभिनंदानास पात्र आहे.

- श्री अखिल बंसल

- संपादक, समन्वयवाणी, जयपूर

● पत्र लिहील्याखेरीज चैन पडेना

आपले “अखेरचा निरोप” एवढे पसंत पडले की आपणास पत्र लिहल्याखेरीज चैन पडेना.

कथेच्या माध्यमातून मनुष्य जीवनाचे चित्र रेखाटून जीवनाला शाश्वत सुखाच्या प्राप्तिकरिता वळवून समग्र मोक्षमार्ग या पुस्तकतून आपण दाखविला आहे. तत्त्वज्ञान प्रतिपादनाचा फलो फारच उत्कृष्ट राखला आहे.

जैन तत्त्वज्ञानाने अनभिज्ञ व्यक्तीदेखील हे वाचेल तरी त्याच्या देखील लक्षात हे परमसत्य वस्तुस्वरूप येईल. तसे रोचक लिखाणामुळे एखादा पूर्ण पुस्तक वाचल्याशिवाय थांबणार नाही.

आत्म्याला मुक्तिमार्गाकडे प्रवृत्त करणे, मृत्यूचे स्वागत करणे आणि जगण्याच्या कलेमध्ये उत्साहीत करण्याचे सामर्थ्य या पुस्तकांत आहे. या अगोदर आपले “संस्कार” हे पुस्तक वाचले होते. ते देखील आपल्या विषयामध्ये

अजोडच वाटले. त्यानंतर आपण एवढ्या लवकर ही अनुपम कृति देऊन समाजावर फार मोठे उपकार केले आहेत. याकरिता आपले हार्दिक अभिन्नंदन.

-बाल ब्र. श्री धन्यकुमार बेलोकर, महामंत्री

श्री कुंदकुंद कहान दिगंबर जैन तीर्थसुरक्षा ट्रस्ट, मुंबई.

● समाधि-साधक मुमुक्षुंना सर्वांगीण उपयुक्त पुस्तक

खनियाधानामध्ये नंदीश्वर जिनालयाच्या शिलान्यास महोत्सवाच्या प्रसंगी संयोगाने अनेक दिवसानंतर मला आपल्या सोप्या-सुबोध शैलीमधील आध्यात्मिक प्रवचन ऐकण्याचे भाग्य प्राप्त झाले. माझे मन आनंदाने प्रफुल्लित झाले.

आपली नवी कृति 'अखेरचा निरोप' देखील मी मनोयोगपूर्वक वाचली. वाचून अतिशय आनंद झाला निश्चितपणेच एक समाधि साधक मुमुक्षु जीवाला हे पुस्तक सर्वांगीण उपयुक्त आहे असे मला वाटले. प्रत्येक आत्मकल्याणार्थी जीवाने याचे अध्ययन केले पाहिजे.

-वयोवृद्ध विद्वान ब्र. बाबा परसरामजी,

अधिष्ठाता, उदासीन आश्रम, इंदौर (म.प्र.)

● ज्ञान भोजनाची उपेक्षा होते

'अखेरचा निरोप' अथपासून इतिपर्यंत वाचले. आपण जैनतत्त्वज्ञानाच्या तात्त्विक सिद्धांताचे संक्षेप सारभूत सार सरळ, सोप्या भाववाही शैलीमध्ये साहित्यिक कथेच्या रूपामध्ये अशा पध्दतिने रूजू केले आहे की, वाचकांचे चित्र आकर्षिले जाऊन उत्सुकता वाढतच जाते पुस्तक हातातून सोडण्याची इच्छाच होत नाही उलट ज्ञान-भोजन मिळाल्याने समाधान वाटले.

प्राथमिक भूमिकावाल्यांकरिता तर हे पुस्तक लोहचुंबकाचे काम करते. 'जसे नांव तसेच गुण' यामध्ये आहेत. चर्तृगति संसार परिभ्रमणरूप भावमरण, द्रव्यमरणाचा विनाश करून समाधिमरण, संन्यासमरण, पंडितमरणाचा महोत्सव कसा असतो, यांचे सुंदर चित्र रेखाटले आहे. हे पुस्तक देशविदेशामध्ये सार्वजनिक रूपाने मनमोहक बनून सर्वांच्या अविनाशी आत्मकल्याणामध्ये निमित्त बनावे हीच मंगल कामना!

-पं. देवीलालजी मेहता, उदयपूर (राज)

● प्रत्येक पुस्तक घरोघरी ध्यानपूर्वक वाचले जाते.

डॉ. भारिल्ल ! आपण आंतरराष्ट्रीय पातळीचे विद्वान तर बनलाच आहात. आपले अग्रज पं. रतनचंदजी भारिल्ल देखील फारच सुंदर लिहू लागले आहेत. त्यांची देखील प्रत्येक पुस्तके घरोघरी खूप ध्यानपूर्वक वाचली जातात.

पूजन-विषयी 'जिनपूजन रहस्य', समाधि-विषयी - 'अखेरचा निरोप', सदाचार प्रेरक 'संस्कार' आणि 'सामान्य श्रावकाचार' आणि 'णमोकार महामंत्र' वगैरे सर्व पुस्तके अजोड आहेत.

आपणा सर्वांची उन्नति पाहून हार्दिक प्रसन्नता वाटते.

-पं. हीरालाल जैन "कौशल"

● खरी जीवन-पद्धत समजण्याकरिता समर्थ-कृति

"अखेरचा निरोप" मध्ये लेखकाने विविध जन्मांमध्ये होणाऱ्या चिरविदाईचे कथा पद्धतिने मोठे सुंदर वर्णन केले आहे.

वारंवार होणारी दुःखद चिरविदाई सुखद कशी बनू शकते? हा मुद्या आगमाच्या आलोकांत समजविण्याच यशस्वी प्रयत्न पुस्तकांत केलेला आहे. तत्त्वदर्शनाने समन्वित ही रचना रूचकर तर आहेच. याची भाषा देखील सोपी परंतु प्रवाहपूर्ण आहे. वाचक या पुस्तकाच्या माध्यमाने आपली जीवन शैली समजण्यांत प्रयत्नशील होतील.

- डॉ. देवेन्द्रकुमार शास्त्री, एम.ए. पी.च.डी.

शासकीय स्नातकोत्तर महाविद्यालय, नीमच (म.प्र.)

● आपल्या लेखणीतून सदैव असेच लिखाण होत रहावे.

आपण लिहीलेले 'अखेरचा निरोप' पुस्तक वाचले. पुस्तक एवढे चांगले वाटले की वाचण्यास सुरू केल्यानंतर संपेपर्यंत थांबलोच नाही. अनेक ठिकाणी तर असे प्रेरणादायक आणि हृदयस्पर्शी प्रसंग आहेत की ते पुनःपुन्हा वाचण्याची इच्छा होते.

मृत्युमहोत्सवा विषयी दिली गेलेली व्यावहारिक माहिती तर मार्मिक आहेच शिवाय तात्त्विक विषय आणि आध्यात्मिक सखोलपणा देखील भरपूर आहे.

आपल्या लेखणीतून अशाप्रकारचे यशस्वी लेखाकार्य होत रहावे हीच मंगल भावना!

-डॉ. व्ही.एच. सोनटक्के- नाला सोपारा (वेस्ट) महाराष्ट्र.